

ลักษณะทิจตูกกะ

ประมวลธรรมจากพระอภิธรรมปิฎก
อรรถกถา และมหาฎีกา

เรียบเรียงโดย

อาจารย์สุรพงศ์ เทพสุธา

ชมรมไผ่ธรรมวันพุธ

จัดพิมพ์โดย

ศาสตราจารย์ ดร.พญ.สุธาทิพย์ พงษ์เจริญ

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ**National Library of Thailand Cataloging in Publication Data**

สุรพงศ์ เทพสุธา.

ลักษณะทิวตุงกะ ประมวลธรรมจากพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถา และมหาฎีกา.-- พิษณุโลก:

ร้านพิษณุโลกดอทคอม, ๒๕๖๙.

๒๘๓ หน้า.

๑. พระอภิธรรม. I. ชื่อเรื่อง.

๒๕๕.๓๘๒๔

ISBN ๙๗๘-๖๑๖-๖๓๑-๗๕๔-๑

ลักษณะทิวตุงกะ ประมวลธรรมจากพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถา และมหาฎีกา

เรียบเรียงโดย สุรพงศ์ เทพสุธา ชมรมไฟธรรมวันพุธ

จุดประสงค์ในการพิมพ์ เพื่อบูชาพระรัตนตรัยและแจกเป็นธรรมทาน

ลิขสิทธิ์เป็นของ สุรพงศ์ เทพสุธา ชมรมไฟธรรมวันพุธ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ เมษายน ๒๕๖๙

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย ศ.ดร.พญ.สุธาทิพย์ พงษ์เจริญ

พิมพ์ที่ ร้านพิษณุโลกดอทคอม ๙๙๙/๒-๓ ถ.มิตรภาพ ต.ในเมือง

อ.เมือง จ.พิษณุโลก ๖๕๐๐๐ โทร. ๐๕๕-๓๐๓๓๓๒

ขอรับหนังสือ โทร. ๐๘๙ ๕๖๒๘๐๖๐

แต่มารดาบิดาครูอาจารย์

คำนำ

พระอภิธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ว่าโดยปรมัตถธรรม มี ๔ ประการ คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ และนิพพาน ๑. เพราะเหตุฉะนั้น พระโยคีผู้ปรารถนาเพื่อออกไปจากกองทุกข์นั้น พึงยังญาณให้เกิดขึ้น ตามลำดับในปรมัตถธรรมนั้น

ก็ในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ สิ่งที่ควรรู้จักก่อนเป็นเบื้องต้น คือ วจันตละ(ความหมายของคำ) เพราะคำแต่ละคำพระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติ โดยอาศัยภาวะที่มีอยู่จริงของปรมัตถธรรมนั้น ๆ, ต่อจากนั้นควรรู้จักลักษณะที่ติดกะ เพราะเป็นอารมณ์ของนามรูป ปริเฉทญาณและปัจจยปริคคญาณ ดังที่อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉท ที่ ๙ ข้อ ๕๑ ท่านกล่าวว่า “ลกขณรสปัจจุปฏฐาน(ปทภูฐาน)วเสน นามรูปปริคคโห **ทิกฺขวิสุทฺธิ** นาม. การกำหนดรู้ซึ่งนามและรูปที่มี ในภุมิ ๓ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัตตลักษณะโดยพิสดาร ด้วยนัยมีอาทิว่า “**ผุสฺนลกขโณ ผสฺโส** – ผัสสะ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ” และด้วยอำนาจแห่งสามัญญลักษณะ โดยสังเขป ด้วยนัยมีอาทิว่า “**นมนลกขณํ นามํ** – นาม มีความโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ” อันเป็นการกำหนดทุกขสัจจ์, และด้วยอำนาจ แห่งกิจจรส สัมปัตติรส อาการปัจจุปฏฐาน ผลปัจจุปฏฐาน ชื่อว่า **ทิกฺขวิสุทฺธิ**. เตสเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริคคโห **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ** นาม. (ป.๙ ข้อ ๕๒) และ การกำหนดรู้ซึ่งปัจจย ของนามและรูปทั้งหลายเหล่านั้นนั้นนัยเพียว ชื่อว่า **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ**”.

ก็ ลักษณะที่จับตูกะนี้ นำมาจากอัฐฐสาลินี วิสุทฺธิมรรคและ
อภิธัมมวาทารเป็นต้น.

ในการจัดทำหนังสือธรรมนี้ ข้าพเจ้าต้องขออนุโมทนาและ
ขอขอบพระคุณอย่างยิ่งต่อคุณกิงกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์
ผู้ที่มีอุปการคุณเป็นอย่างมากต่อข้าพเจ้า ที่ทำให้ข้าพเจ้าสามารถ
ทำหนังสือธรรมเล่มนี้จนสำเร็จด้วยดี และขออนุโมทนาในกุศลจิต
ที่ติงามของ ศาสตราจารย์ ดร.พญ.สุธาทิพย์ พงษ์เจริญ ผู้มีศรัทธา
และปัญญาที่ได้เล็งเห็นถึงคุณประโยชน์ในการจัดพิมพ์หนังสือธรรมนี้.

ด้วยอานุภาพแห่งบุญนี้ ข้าพเจ้าขออุทิศให้แก่ท่านผู้มีพระคุณ
ทุกท่าน มีบิดามารดาเป็นต้น และจงเป็นพลวปัจจัยแก่ธรรมที่ควรบรรลु
ของพระโลกนาถโดยฉับพลันเถิด.

สุดท้ายนี้ ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอสรรพสัตว์
จงประสบแต่ความเจริญงอกงามในคำสอนของพระศาสดาเถิด.

สุรพงศ์ เทพสุธา
ชมรมไฟธรรมวันพุธ

คำนำผู้จัดพิมพ์

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

พระพุทธศาสนาล่วงมาได้สองพันห้าร้อยปีเศษ ผู้ประกอบบุญไว้ในพระศาสนายังมีโอกาสเรียนรู้คำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอรรถกถา ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท พุทธวรรคที่ ๑๔ (ฉบับมหาจุฬาฯ) พระพุทธองค์ตรัสว่า “**กัจฉโม มนุสสปฏิลาโภ, กิจฉม มจจาน ชีวิตํ, กิจฉม สทถมมสสวนํ, กัจฉโม พุทธานมุปปาโท.** ความได้อัตภาพเป็นมนุษย์เป็นการยาก, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นอยู่ยาก, การฟังพระสัทธรรมเป็นของยาก, การอุปบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นการยาก.” ดังนั้น การศึกษาพระสัทธรรมจึงควรเป็นเรื่องใหญ่ของผู้ประกาศตนว่าเป็นชาวพุทธมิใช่หรือ? ทั้งนี้เพื่อใช้เวลาอันมีน้อยนิดของชีวิตที่ไม่ถึงร้อยปีเป็นส่วนมาก ผู้หวังความพ้นทุกข์พึงปฏิบัติตามคำสอนของพระศาสดาให้เกิดสัมมาทิฐิเพื่อเป็นเสปียงของตนตลอดการเดินทางอันยาวไกล トラบจนถึงความพ้นทุกข์นั้น

ขอกราบขอบพระคุณ พันเอก ธงชัย แสงรัตน์ เป็นอย่างสูงที่กรุณาแนะนำการปฏิบัติตามพระไตรปิฎก ขอกราบอนุโมทนา และขอบพระคุณ อาจารย์สุรพงศ์ เทพสุธา ที่กรุณาอนุญาตให้พิมพ์เอกสารที่ท่านเรียบเรียงขอกราบอนุโมทนาและกราบขอบพระคุณ คุณนิตยา แสงรัตน์ รองศาสตราจารย์ ดร.รสริน ว่องวิไลรัตน์ และครอบครัว นายแพทย์ชินนินทร์ ลำคำ และครอบครัว ที่กรุณาร่วมจัดพิมพ์

ขอพระสัทธรรมดำรงอยู่ตลอดกาลนานเทอญ

ศาสตราจารย์ ดร.แพทย์หญิงสุธาทิพย์ พงษ์เจริญ และครอบครัว

๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๙

สารบัญ

ลักษณะทิจตุกณะ.....	17
ธรรมที่มีปริมาณ ๔ มีลักษณะเป็นต้น	17
ความหมายคำว่า ลักษณะเป็นต้น.....	17
ลักษณะ มี ๒ ประการ.....	18
รส มี ๒ ประการ.....	20
ปัจจุปัญฐาน มี ๒ ประการ	20
ปทัฐาน.....	21
จิต	23
จิต ๘๘.....	27
จักขุวิญญาณ ๒	29
โสตวิญญาณ ๒ เป็นต้น.....	30
มโนธาตุ(สัมปฏิจฉนะ ๒).....	31
มโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณะ ๓)	33
มโนธาตุ (ปัญจทวาราวชชนะ ๑).....	35
มโนวิญญาณธาตุ (มโนทวาราวชชนะ ๑).....	36
มโนวิญญาณธาตุ(หสิตุปปาหะ ๑).....	38
เจตสิก.....	42
เจตสิก ๕๒.....	42
ความหมายคำว่า เจตสิก	42
สัพพจิตสาธารณเจตสิก ๗.....	42
๑. ผัสสะ.....	42
๒. เวทนา	45

๓. สัจญา.....	54
๔. เจตนา	56
๕. เอกัคคตา.....	58
๖. ซีวิตินทริย์.....	61
๗. มนสิการ	62
ปกิณณกเจตสิก ๖.....	63
๑. วิตก	63
๒. วิจาร.....	65
๓. อธิโมกข์.....	66
๔. วีริยะ	69
๕. ปีติ.....	73
๖. ฉันทะ	74
อกุศลเจตสิก ๑๔	76
โมจตุกเจตสิก ๔	76
๑. โมหะ	76
๒. อหิริกะ	77
๓. อโนตตัมปปะ	78
๔. อุทัจจะ	79
โลติกเจตสิก ๓.....	80
๑. โลภะ	80
๒. มิจฉาทิภูฏี.....	81
๓. มานะ.....	82
โทจตุกเจตสิก ๔	83

๑. โทสะ	83
๒. อิศสา.....	84
๓. มัจฉริยะ	84
๔. กุกกุจจะ	85
ถิทุกเจตสิก ๒.....	87
วิจิกิจฉาเจตสิก ๑	88
โสภณเจตสิก ๒๕.....	90
โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙	90
๑. สัทธา.....	90
๒. สติ.....	92
๓. หิริ.....	95
๔. โอตตัปปะ.....	96
๕. อโลภะ.....	97
๖. อโทสะ.....	98
๗. ตัตตรมัมชัตตตตา.....	100
๘, ๙. กายปัปส์สัทธิและจิตตปัปส์สัทธิ.....	101
๑๐, ๑๑. กายลหุตาและจิตตลหุตา.....	103
๑๒, ๑๓. กายมุทุตาและจิตตมุทุตา	104
๑๔, ๑๕. กายกัมมัณฺญตาและจิตตกัมมัณฺญตา.....	105
๑๖, ๑๗. กายปาคูณฺญตาและจิตตปาคูณฺญตา	106
๑๘, ๑๙. กายชุกตาและจิตตชุกตา	107
วิรตีเจตสิก ๓.....	108
กายหุจจริตวิรติ วิจิกุจจริตวิรติ มิจฉาซีววิรติ	108

อัปมัถฺญาเจตสิก ๒	110
๑. กรุณา	111
๒. มุทิตา	113
ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑	114
รูป ๒๘.....	117
ความหมายคำว่า รูป.....	117
ความหมายคำว่า ภูต	130
ความหมายคำว่า มหาภูต ในอัฐฐสาลินี	130
ความหมายคำว่า มหาภูต ในมหาภูทิกา	140
ความหมายคำว่า ปฐวีธาตุเป็นต้น	147
ปฐวีธาตุ.....	153
อาโปธาตุ.....	154
เตโชธาตุ.....	155
วาโยธาตุ.....	155
อุปาทายรูป ๒๔.....	156
ความหมายคำว่า อุปาทายรูป	156
ปสาทรูป ๕.....	157
ความหมายคำว่า ปสาทรูป	157
จักขุ.....	158
ความหมายคำว่า จักขุ	158
โสตะ.....	163
ความหมายคำว่า โสตะ	163
ฆานะ.....	165

ความหมายคำว่า ฆานะ	165
ชีวหา	166
ความหมายคำว่า ชิวหา	166
กายะ	168
ความหมายคำว่า กายะ.....	168
โคจรรูป	171
ความหมายคำว่า โคจรรูป.....	171
รูปะ	172
ความหมายคำว่า รูปะ.....	172
สัททะ	173
ความหมายคำว่า สัททะ.....	173
คันธะ.....	174
ความหมายคำว่า คันธะ	174
รสะ	175
ความหมายคำว่า รสะ.....	175
โณฏฐัพพะ.....	176
ความหมายคำว่า โณฏฐัพพะ	176
ถาวรรูป ๒.....	176
ความหมายคำว่า ถาวรรูป.....	176
อิตถินทรีย	177
ปุรินสินทรีย.....	178
หทัยวัตถุ.....	178
ความหมายคำว่า หทัยวัตถุ.....	178

ชีวิตินทรีย์.....	180
ความหมายคำว่า ชีวิตินทรีย์	180
กพฬิงการาหาร.....	181
ความหมายคำว่า กพฬิงการาหาร	181
อากาศธาตุ.....	183
รูปปริจเฉท	186
วิญญัตติรูป ๒	187
ความหมายคำว่า วิญญัตติรูป.....	187
กายวิญญัตติ	188
วจีวิญญัตติ.....	189
รูปวิการ ๓.....	191
รูปลหุตตา.....	191
รูปมฺหุตตา.....	192
รูปกัมมัญญุตตา	193
ลักษณะรูป ๔.....	194
รูปอุปจยะ.....	194
รูปสันตติ.....	196
รูปชรตา.....	197
รูปอนิจจตา.....	198
นิพพาน.....	200
ความหมายคำว่า นิพพาน.....	200
ความหมายคำว่า ทุกขนิโรธ	203
นิพพานมี ๒ โดยปริยายแห่งเหตุ.....	206

ลักษณะที่ติงคะของนิพพาน	209
กุศลจิต	210
ความหมายคำว่า กุศล	210
ลักษณะที่จตุกกะของกุศลจิต ๒๑.....	215
ลักษณะที่จตุกกะของอกุศลจิต ๑๒.....	217
ลักษณะที่จตุกกะของบารมี ๑๐.....	218
ความหมายคำว่า เมตตาทพรหมวิหาร.....	227
ลักษณะที่จตุกกะของเมตตา.....	231
ลักษณะที่จตุกกะของอุpekขาพรหมวิหาร.....	233
อุปกิเลส ของจิต ๑๖ อย่าง.....	235
ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของอุปกิเลส ๑๖.....	236
สภาวะแห่งอุปกิเลส.....	243
ลักษณะที่ติงคะ ของอริยสัจจ์ ๔	247
ลักษณะเป็นต้น ของชาติเป็นต้น.....	249
ลักษณะที่ติงคะ ของนิพพาน	254
ลักษณะเป็นต้นของอริยมรรคมีองค์ ๘.....	255
ปฏิจจสมุปบาท.....	259
ลักษณะที่จตุกกะของปฏิจจสมุปบาท	259
ลักษณะเป็นต้นของโพชฌงค์ ๗	274
สาธารณปัจจัยของโพชฌงค์ทั้งปวง	281

นโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส

ลักษณะที่จตุกกะ

ธรรมที่มีปริมาณ ๔ มีลักษณะเป็นต้น

ความหมายคำว่า ลักษณะเป็นต้น

ลักษณะที่สุ หิ เตสํ เตสํ ชมมานํ สภาโว วา สามณฺณํ วา
 ลักษณะ นาม. กิจจํ วา (ตสส) สมปตฺติ วา รโส นาม. อุปฺภูฏานากาโร
 วา ผลํ วา ปจฺจุปฺภูฏานํ นาม. อาสนนการณํ ปทฺฏฐานํ นาม.

(อรรถสาลินี กามาวจรกุศลวณฺณนา หน้า ๑๑๐)

อธิบายว่า ในธรรมที่มีปริมาณ ๔ มีลักษณะเป็นต้น, **สภาวะ**คือ
 ภาวะที่เป็นของตน, หรือเป็นไปกับความเป็นธรรมมีอยู่ โดยสังฆิกัตถะ
 และปรมัตถะ(๑) และ**สามัญญะ**คือภาวะแห่งสิ่งที่ เสมอกัน(๑)
 ของธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ชื่อว่า **ลักษณะ**.

กิจคือหน้าที่ และสัมปตติคือความถึงพร้อม ของกิจนั้น ชื่อว่า **รส**.

อาการที่ปรากฏ และผล ชื่อว่า **ปัจจุပ္ภูฏาน**.

เหตุไถล ชื่อว่า **ปทฺฏฐาน**.

ลักษณะ มี ๒ ประการ

๑. **สภาวะลักษณะ** ความว่า เครื่องกำหนดรู้คือภาวะที่เป็นของตน มีคุณสมบัติลักษณะของผัสสะ กักขฬักษณ์าของปถวี เป็นต้น อันเป็น อสาธารณภาวะ คือภาวะที่ไม่ทั่วไปของธรรมทั้งหลาย เหมือนอย่าง ความร้อน ของไฟ. หรือเรียกว่า วิเสสลักษณะ(เครื่องกำหนดรู้ที่พิเศษ) ปัจฉิตตลักษณะ(เครื่องกำหนดรู้เฉพาะตน).

๒. **สามัญญลักษณะ** ความว่า เครื่องกำหนดรู้คือภาวะแห่ง สิ่งที่เสมอกัน อันเป็นสาธารณภาวะ คือภาวะที่ทั่วไปของสังขารธรรม ทั้งหลาย มีอนิจจลักษณะของสังขารทั้งหลาย, รูปปนลักษณะของ รูปทั้งหลาย, นมนลักษณะของนามทั้งหลาย, เวทยิตลักษณะของ เวทนาทั้งหลาย เป็นต้น.

วิสุทธิมัคค์ ข้อ ๖๔ หน้า ๑๔๓

สภาวะสามณุลกขณปฏิเวธวเสน ปวตตมนสิกาโร กุสลาทีสุ โยนิโสมนสิกาโร นาม.

มนสิการที่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดซึ่งสภาวะลักษณะ และสามัญญลักษณะ ชื่อว่า **โยนิโสมนสิการ** ในธรรมทั้งหลายมีกุศล เป็นต้น.

มหาฎีกา ข้อ ๒๔ หน้า ๑๘๒

สภาวสมณุลลภขณปฏิเวธวเสนาติ เอกขมัม กตฺวา

คหณฺวณวชฺชสุขวิปาภาทิกสฺส วิสุํ วิสุํ ปน ผุสนาทิกสฺส สภาวลภขณสฺส,
อนิจฺจาทิกสฺส สามณุลลภขณสฺส จ ปฏิวิชณฺวเสน. **ปวตตมนสิการโรติ**
กุสลาทีนํ ตตฺสภาวลภขณาทิกสฺส ยาถาวโต อวพฺพชณฺวเสน อุปฺปนฺน
ชวณจิตฺตฺปาโท. โส ทิ อวิปริตฺตมนสิการตาย “**โยนิโสมนสิการโร**”ติ วุตฺโต.
ตทาโณคตาย อวชฺชนาปิ ตคฺคตฺติกา. รูปฺปนลภขณาทิกมฺปิ อธิ
สามณุลลภขณฺเนว สงฺคหิตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ.

บทว่า **ด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดซึ่งสภาวลักษณะและ**
สามัญญลักษณะ อธิบายว่า ด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดซึ่ง
สภาวลักษณะ มีลักษณะที่ไม่มีโทษและมีวิบากที่เป็นสุขเป็นต้น
ของกุศลทั้งปวง ในการถือเอาโดยกระทำเป็นลักษณะเดียวกัน,
ส่วนในการถือเอาโดยกระทำเป็นแต่ละลักษณะย่อมมี ด้วยอำนาจ
แห่งการแทงตลอด ซึ่งสภาวลักษณะ มีลักษณะที่กระทบอารมณ์
เป็นต้น ของผัสสะเป็นต้น, และด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอด
ซึ่งสามัญญลักษณะ มีลักษณะที่ไม่เที่ยงเป็นต้น ของ อุปาทานักขันธ.

บทว่า **มนสิการที่เป็นไป** ได้แก่ ญาณสัมปยุตตชวณจิตตูปบาท
ที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจการหยั่งรู้ ตามความเป็นจริง ซึ่งสภาวลักษณะ
และสามัญญลักษณะนั้น ๆ ของธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น.

จริงทีเดียว ญาณสัมปยุตตชววจิตตูปาทนั้น ท่านอาจารย์กล่าวว่า “เป็นโยนิโสมนสิการ” เพราะเป็นการกระทำไว้ในใจโดยไม่วิปริต.

แม้มนทวาราวชชนะ ก็มีคติ(คือเป็นโยนิโสมนสิการ)เหมือนกับ ญาณสัมปยุตตชววจิตตูปาทนั้นนั่นแหละที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจ การหยั่งรู้เพราะเป็นอาโภคะ(การผูกอารมณ์อื่นไว้จากอารมณ์ของภวังค์) แก่ญาณสัมปยุตตชววจิตตูปาทนั้น.

แม้รูปนลักษณะ(ลักษณะที่เกิดแปรปรวนไปของรูปธรรม)เป็นต้น อันบัณฑิตพึงรู้ว่า ท่านอาจารย์สงเคราะห์ ด้วยสามัญญลักษณะนั่นเอง ในอรรถนี้.

รส มี ๒ ประการ

๑. **กิจจรส** ความว่า รสคือหน้าที่ของสภาวะนั้น เหมือนอย่าง การทำให้สุก ของไฟ.

๒. **สัมปัตติรส** ความว่า รสคือความถึงพร้อม กล่าวคือ สัมปันนภาวะ(ความบริบูรณ์)ของกิจคือการทำให้สุกนั้น ได้แก่ คุณที่ได้ เหมือนอย่างแสงสว่างของไฟ.

ปัจจุปัญฐาน มี ๒ ประการ

๑. **อุปัญฐานการปัจจุปัญฐาน** ความว่า ปัจจุปัญฐานคือ อากาโรที่ปรากฏแก่ปัญญา ของพระโยคี. ดังที่มหาภูติกากล่าวว่า ฯลฯ **ปัจจุปัตติภูตติ, ญาณสส โคจรภาว คจจติ** – ย่อมปรากฏ คือย่อมถึง ซึ่งความเป็นอารมณ์ แก่ญาณ.

๒. **ผลปัจจัยปฏฐาน** ความว่า ปัจจัยปฏฐานคือผลที่ถูกปัจจัยของตน ทำให้ตั้งขึ้น ได้แก่ ผลที่ตั้งขึ้นด้วยอำนาจแห่งสหชาติและนानากษณิกะ เหมือนอย่าง ควัน ของไฟ.

อากริยนติ อภิมุขา โหนติ เอเตหิติ อาการา, อรูปมมานา

อุปฏฐานสส มุขฤตา ผุสนานานุภวนวิชานนุปปการา. (มหาฎีกา ข้อ ๖๓๐)

ธรรมทั้งหลาย ย่อมเรียราย คือย่อมมีเฉพาะหน้าด้วยสภาวะ

ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น สภาวะทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า

อาการ(สภาวะเป็นเครื่องเรียรายคือมีเฉพาะหน้า) ได้แก่ **ประการ**

คือผุสนะของผัสสะ, อนุภวนะของเวทนาและวิชานะของวิญญาน

(เป็นต้น) อันเป็นเหตุแห่งความปรากฏของอรูปธรรมทั้งหลาย.

ปทัฏฐาน

ความว่า เหตุใกล้ ที่เป็นปัจจัย แก่การเกิดขึ้นสภาวะนั้น

ได้แก่ อสารถณปัจจัย คือปัจจัยที่ไม่ทั่วไป เป็นประธานเหตุ

แก่สังขารธรรมเหล่าอื่น เพื่อความอุบัติขึ้นของสภาวะนั้น.

อภิธัมมวาทาร ข้อ ๖๓๓-๖๓๔

(๖๓๓) สามณณํ วา สภาโว วา   ฐมมานํ ลกขณํ มตํ

กิจจํ วา ตสส สมปตติ   รโสติ ปรีทึปิโต.

(๖๓๔) ผลํ วา ปัจจุปฏฐานํ   อุปฏฐานนโยปิ วา

อาสนนการณํ ยํ ต   ตํ ปฏฐานสยลิตํ.

(๖๓๓) ภาวะแห่งสิ่งที่เสมอกันก็ดี(อันเป็นสาธารณะมีอนิจจะเป็นต้น) ของธรรมทั้งหลาย, ภาวะที่เป็นของตนก็ดี(อันเป็นสาธารณภาวะ มีกักขพะของปฐวีเป็นต้นและผุสนะของผัสสะ เป็นต้น) ของธรรมทั้งหลาย รู้กันว่า**เป็นลักษณะ**, กิจ(มีสังฆารณกิจ – ความรองรับไว้ของปฐวีเป็นต้น) หรือความเต็มบริบูรณ์(สมปนฺนภาโว) แห่งกิจนั้น ท่านแสดงว่า **เป็นรส**.

(๖๔๔) ผลก็ดี(ที่ตั้งขึ้น ด้วยอำนาจสหชาติและที่มีนานาขณะ) แม้นัยคืออาการที่ปรากฏก็ดี(แก่ญาณ โดยภาวะที่พึงถูกลือเอา) เป็นปัจจุภูฏาน, ส่วนสิ่งใดเป็นเหตุใกล้(คือปธานการณะ), สิ่งนั้นหมายจำว่า **เป็นปทัฏฐาน**.

ปรมัตถทีปนี สังคหมหาฎีกา นวมปริจเฉท ข้อ ๕๑

ลักษณรสปัจจุภูฏานปทัฏฐานวเสนาดิ เอตถ ธมฺมานิ

ปัจจตตสภาโว ลกฺขณํ นาม. อคฺคิสฺส อุณหตตํ วิย. เตน สภาเวน สาเรตพฺพํ กิจจํ วา สารณปัจจยา ปฏิลทฺธคฺคณสงฺขาตา สมฺปตฺติ วา รโส นาม. อคฺคิสฺส ปรีวาจนโชนานิ วิย. สา เอว สมฺปตฺติ วา การิยสงฺขาตํ ผลํ วา ปัจจุภูฏานํ นาม. อคฺคิสฺส ธฺโม วิย อตฺตโน อุปฺปตฺติยา อสาธารณปัจจยสงฺขาตํ อาสนนการณํ ปทัฏฐานํ นาม.

ในบทนี้ว่า **ด้วยอำนาจแห่งลักษณะรสปัจจุภูฏานและปทัฏฐาน** อธิบายว่า สภาวะเฉพาะตน ของธรรมทั้งหลาย (อันเป็นอารมณ์ของ ทิฏฐิวิสฺสุทฺธิ) ชื่อว่า **ลักษณะ(ปัจจัตตลักษณะ)** เหมือนอย่างความร้อนของไฟ.

กิจที่พึงให้สำเร็จ ด้วยสภาวะนั้น เหมือนอย่าง การทำให้สุกของไฟ และ**สมบัติ** กล่าวคือคุณที่ได้ เพราะปัจจัยที่ทำให้สำเร็จนั้น เหมือนอย่าง แสงสว่างของไฟ ชื่อว่า **รส.(กิจจรสและสัมปตติรส**, ความว่า ไฟมีหน้าที่ ทำวัตถุให้สุก และในขณะที่เดียวกันก็มีคุณสมบัติคือแสงสว่าง อันเป็น ความบริบูรณ์ของกิจคือการทำให้สุกนั้น)

คุณสมบัตินั้นนั่นเอง เป็นอาการที่ปรากฏและผล กล่าวคือ สิ่งที่ถูกเหตุกระทำ ชื่อว่า **ปัจจัยภูฐาน**. เหมือนอย่างควันของไฟ.

เหตุใกล้ กล่าวคือปัจจัยที่ไม่สาธารณะ แก่ความอุบัติขึ้นของตน (มีเตโชเป็นต้น) ชื่อว่า **ปทัฏฐาน**.

จิต

ความหมายคำว่าจิต

อฏฐสาลินี

๑. อารมมณฺ์ จินฺเตตฺตีติ **จิตฺตํ**, วิชานาตฺตีติ อตฺถโถ.
  ๒. ยสฺมา วา จิตฺตฺนตฺติ สพฺพจิตฺตฺตสฺสอาธารโณ เอส สพฺโท, ตสฺมา ยเหตุลล โลกียกฺกุสลา กุสลมหาภิรียจิตฺตํ. ตํ ชวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺดานํ จิโนตฺตีติ **จิตฺตํ**.
  ๓. วิปากํ กมฺมกิลเสสฺหิ จิตฺนตฺติ **จิตฺตํ**.
  ๔. อปิจ สพฺพมฺปิ ยถานูรูปโต จิตฺตตฺตาย **จิตฺตํ**.
  ๕. จิตฺตกรณตฺตาย **จิตฺตํ**.
- (อฏฐสาลินี. หน้า ๑๑๐)

๑. ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า ย่อมคิด ซึ่งอารมณ์, ความว่า
 ย่อมรู้พิเศษไปจากสัญญากิจและปัญญากิจ (ได้แก่ **จิตทั้งปวง**,
 อารมมณฺ์ จินฺตเตตฺตี จิตฺตํ, จินฺต จินฺตายํ, ชานเน – ในการคิด, ฐํ + ต
 ในกัตฺตฺสาธนะ, ลพยัญฺชนะที่สุตฺธาตฺและช้อน ต, อาเทส ฺ
 เป็นนิกคหิต, ลปนิกคหิต. สภาวะที่คิด),

๒. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุคือ ศัพท์ว่า จิต นี้ เป็นสาธารณะ
 แก่จิตทั้งปวง, เพราะเหตุนั้น ในบรรดาจิตทั้งปวงเหล่านี้ จิตใด
 เป็นโลกียกุศล อกุศลและกิริยาจิต, จิตนั้น ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า
 ย่อมสั่งสม ซึ่งสันดานของตน(คือชวณะ) ด้วยสามารถแห่งชวณะ
 (ที่เป็นอาเสวนปัจจัยโดยความเป็นเหตุ แห่งความคล่องแคล่ว
 และมีกำลังของอนันตรธรรมทั้งหลาย ได้แก่ **โลกียกุศลจิต ๑๗ อกุศล
 จิต ๑๒ กิริยาชวณจิต ๑๘, ชวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตฺตี
 จิตฺตํ, จิ จเย – ในการสั่งสม + ต ในกัตฺตฺสาธนะ, สภาวะที่สั่งสม),**

หรือ ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสม ซึ่งสันดานของตน
 ด้วยสามารถแห่งวิถี (ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทั้งหมดเพราะกระทำ
 ความเป็นไปไม่ขาดสาย ของจิตตสันดาน ด้วยอำนาจแห่งอนันตรปัจจัย
 เป็นต้น, ชวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตฺตี **จิตฺตํ. จิ จเย – ในการ
 สั่งสม + ต ในกัตฺตฺสาธนะ, สภาวะที่สั่งสม)**

๓. ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า เป็นวิบาก อันกรรมที่มีกิเลสทั้งหลาย เป็นสหาย สัมสมไว้คือให้บังเกิด โดยความเป็นผล (ได้แก่ โลภวิบากจิต ๓๒, วิปากวิญาณ กมมกิเลสเสหิ จียเตติ **จิตฺตํ**, จิ จเย – ในการสังสม + ต ในกัมมสาธนะ, วิบากจิตที่ถูกสังสม).

๔. อีกอย่างหนึ่ง จิตแม่ทั้งปวง ชื่อว่า **จิต** เพราะภาวะที่ตนวิจิตร ตามสมควร(แก่สัมปยุตตธรรมมีราคะ เป็นต้น ได้แก่ สราคจิต เป็นต้น, แก่ภูมิมีกามาวจรภูมิ เป็นต้น ได้แก่ กามาวจรจิต เป็นต้น, แก่อารมณ มีรูปารมณ เป็นต้น, แก่หีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ, และแก่อธิปติมี ฉันทาธิปติ เป็นต้น, แก่ชาติมีกุศลชาติ เป็นต้น, จิตตศัพท์ ในฐานะนี้ เป็นอนิพจน์ปาฏิพิกะ คือเป็นบทที่ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุและปัจจัย ให้ใช้ในอรรถว่า วิจิตต).

๕. ชื่อว่า **จิต** เพราะภาวะที่กระทำซึ่งความวิจิตร (แก่จิตรกรรม เป็นต้น อันเป็นภายนอก, และแก่กรรมมีกุศลและอกุศลกรรมที่ถูกจิต ทำให้สำเร็จ, แก่สัณฐานมี มือ เท้า เป็นต้น เพราะความต่างกันโดยกรรม, แก่สัญญาที่เกิดขึ้นว่า “นี้เป็นหญิง นี้เป็นชาย” เพราะความต่างกัน โดยสัณฐาน, แก่โวหารที่พูดด้วยคำว่า “หญิง” หรือคำว่า “ชาย” เพราะความต่างกันโดยสัญญา เป็นต้น, ได้แก่ จิต ๓๒ มีมีนทวาราวชชนะ ๑ กามชวณะ ๒๙ อภิญญา ๒ ที่เป็นไปพร้อมกับวิญญูติ, จิตต์ กโรตติ **จิตฺตํ**, เมื่อควรกล่าวว่า จิตตกรรม ให้ลบ กรรม ศัพท์หลัง สำเร็จรูป เป็น จิตต์),

หรือ ชื่อว่า **จิต** เพราะมีการกระทำที่วิจิตร เพราะภาวะที่จิต แต่ละอย่างทั้งปวง มีกิริยาที่วิจิตรไม่เหมือนกัน มีอวัชชนะ เป็นต้น, (ได้แก่ จิตทั้งปวง, จิตต์ กรรมมสุชาติ **จิตตกรรม**, ให้ลบ กรรม ศัพท์หลัง จึงสำเร็จรูป เป็น จิตต์)

วิภาวินีฎีกา

๖. จินฺเตนฺติ เอเตน ภาณภูเตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ จิตฺตํ.

(วิภาวินีฎีกา ๒/๑๖๕) ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องกระทำ ความคิดแก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย, (ได้แก่ จิตทั้งปวง, จินต จินตาย + ต ในภวณะ)

๗. จินฺตณมตฺตํ **จิตฺตํ**. (วิภาวินีฎีกา ข้อ ๒ หน้า ๑๖๕) เป็นเพียง ความคิด ชื่อว่า **จิต**. (ได้แก่ จิตทั้งปวง, จินต จินตาย + ต ในภวณะ)

ปฏิสมภิทามคค อฎฐกถา

จิตตภูโสติ เอตถ อารมฺมณํ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิชานาตฺติ อตฺถโถ.

ยํ ปเนตถ ชวนํ โหติ, ตํ ชวนวํถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จินฺตติปิ จิตฺตํ.

ยํ วิปากํ โหติ, ตํกมฺมกิลเสหิ จิตฺนติปิ จิตฺตํ. สพฺพมปิ ยถานูรูปิ

จิตตตตาย จิตฺตํ.

จิตตกรรมตาย จิตฺตํ.

ยํ วมฺภูสฺส ปจฺจโย โหติ, ตํ สํสารทฺกขํ จินฺตติปิ **จิตฺตํ**.

(อ.ปฏิสมภิทามคค ปฐมภาค หน้า ๑๐๘)

ธรรมชาติใดเป็นปัจจัยแก้วิภูฏะ, ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต แม้เพราะ
 อรรถว่า ย่อมสังสม ซึ่งสังสารทุกข์.(จิ จเย + ต ในกัตตุ, ผู้สังสม)

วิภาวีนีฎีกา

**สพเพสมปิ ปรมตถมมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปริยายโต ลพฺภติ,
 กตตุกรรมวเสน ปน นิพฺพจนํ ปริยายกถาติ ทฎฺฐพฺพํ.** (วิภาวีนีฎีกา
 ข้อ ๒ หน้า ๑๖๕)

ภาวสาธนะเท่านั้น ย่อมได้ โดยตรง แม้แก้ปรมัตถธรรมทั้งหลาย
 ทั้งปวง, ส่วน วจนัตถะ ด้วยสามารถแห่งกัตตุและกรรมะ พึงทราบว่าเป็น
 เป็นกถาโดยย่อ.

จิต ๘๙

ลักษณะที่จิตตกะ

อารมฺมณวิฆานนลกฺขณํ มีภาวะที่รู้อารมณ์ที่พิเศษไปจาก
 สัญญากิจและปัญญากิจ เป็นสามัญญลักษณะ.

ปุพฺพทกฺกมรฺสํ มีความเป็นประธานในฐานะทำอารมณ์ให้ปรากฏ
 (แก่เจตสิก, เอการัมมณะ) เป็นกิจจรส.

**อิติ อุปฺปาทปฺปจฺยตฺเถน มโน ปุพฺพทกฺโก เอเตสนฺติ มโน
 ปุพฺพทกฺมา นาม. น หิ เต มเน อนุปฺปชฺชนฺเต อุปฺปชฺชิตุํ สกฺโกณฺติ,
 มโน ปน เอกจฺเจสุ เจตฺติเกสุ อนุปฺปชฺชนฺเตสุปิ อุปฺปชฺชติเยว.**

(อ. ฌมมปท จกฺขุपालเถร)

মনে เป็นประธาน ของเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เพราะสภาวะ
 ว่าเป็นปัจจัยที่ยังเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้เกิดขึ้น โดยประการ
 อย่างนี้ เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **มโนบุพพงคมา**(เจตสิกธรรมที่มีมนะ
 เป็นประธาน).

จริงทีเดียว เมื่อมนะไม่เกิดขึ้นอยู่ เจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
 ย่อมไม่สามารถเพื่ออันเกิดขึ้น, แต่ แม้เมื่อเจตสิกธรรมทั้งหลาย
 บางอย่าง(มีเหตุ ๖ เป็นต้น) ไม่เกิดขึ้นอยู่ มนะ(มีเหตุทุกจิต เป็นต้น)
 ก็ย่อมเกิดขึ้นทีเดียว(ในการถือเอาซึ่งอารมณ์ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งปวง
 จึงมีวจนัตถะว่า อารมมณฺ วจนเตตฺติ **จิตฺ**, วิชาเนาตฺติ อตฺถเ – ชื่อว่า
จิต เพราะอรรถว่า ย่อมคิด ซึ่งอารมณ์, ความว่า ย่อมรู้อารมณ์พิเศษ
 ไปจากสัญญากิจ และปัญญากิจ. และชื่อว่า มนินทริย).

สนทหนปจฺจุปฺภูจฺานํ มีความเกิดสืบต่อกัน เหมือนกับว่าไม่มี
 ความแตกดับ เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา.

นามรูปปทฺฏจฺานํ มีเจตสิก และวัตถุรูป เป็นเหตุใกล้ โดยแน่นอน
 ในปัญจโวการภาพ, มีเจตสิกเท่านั้นเป็นเหตุใกล้ โดยแน่นอนใน
 จตุโวการภาพ.

จักขุวิญญาน ๒

ความหมายคำว่า จักขุวิญญานเป็นต้น

จักขุวิญญานนติ การณภูตสส จกขุสส วิญญานมฺ, จกขุโต วา ปวตตํ จกขุสมิ วา นิสสิตํ วิญญานนติ **จักขุวิญญาน**ํ. ปโรโต **โสทวิญญานา**ทีสุปี เอสเว นโย. (อภฺจฺสาลินี ข้อ ๔๓๑ หน้า ๓๑๙) บทว่า **จักขุวิญญาน** มีอรรถว่า ชื่อว่า **จักขุวิญญาน** เพราะอรรถว่าเป็นวิญญาน ของจักขุ ที่เป็นอสาธารณเหตุ, หรือเป็นวิญญาน ที่เป็นไปเพราะจักขุ, หรือว่าเป็นวิญญานที่อาศัย ในจักขุ. แม้น**โสทวิญญาน**เป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้นั้นแหละ.

ลักษณะที่จตุกกะ

จกขุสนนิสสิตรูปวิชานนลกขณ **จักขุวิญญาน** จักขุวิญญาน มีภาวะที่เป็นธรรมอาศัยจักขุ รู้พิเศษซึ่งรูป เป็นลักษณะ. ด้วยคำว่า **อาศัยจักขุ** ย่อมห้าม ซึ่งมโนวิญญาน ที่มีอารมณ์คือรูป, ด้วยคำว่า **รู้พิเศษ** ย่อมห้าม ซึ่งเจตสิกธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่อาศัยจักขุ.

รูปมตตารมณส มีการกระทำเพียงรูปายตนเท่านั้น เป็นอารมณ์เป็นกิจจรส. ด้วยคำว่า **เพียง** ย่อมห้าม ซึ่งความสามารถ ในการถือเอาซึ่งความแตกต่างบางอย่างมีอนิจจาการะเป็นต้น แม้นในรูปายตนะ.

รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฺภูฐาน มีความมุ่งหน้าไปในรูปเท่านั้น ไม่เป็นไปในอารมณ์อื่น เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน

รูปารมมณาย กิริยามโนธาดุยา อปคมนปทภูฐาน
 มีความปราศจากไปแห่งกิริยามโนธาดุ ที่มีอารมณ์คือรูป
 อันเป็นวิคตปัจจัยเป็นปทภูฐาน

โสตวิญญาน ๒ เป็นต้น

โสตวิญญาน ๒ ฆานวิญญาน ๒

ชีวหาวิญญาน ๒ กายวิญญาน ๒

ลักษณะที่จตุกกะ

**โสตาทิสฺสนิสฺสทฺทาทิวิชานนลกฺขณานิ โสตฆานชีวหากาย
 วิญญานานิ** โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน
 มีภาวะที่เป็นธรรมอาศัยโสตะ เป็นต้น รู่พิเศาซึ่งเสียง เป็นต้น เป็นลักษณะ.

สทฺทาทิมตฺตารมฺมณฺรสนานิ มีการกระทำเพียงสัททหายตนะ
 เท่านั้น เป็นต้นเป็นอารมณ์ เป็นกิจจรส.

สทฺทาทือภิมฺขภาวปจฺจุปฺภูฐานานิ มีความมุ่งหน้าไปในเสียง
 เท่านั้น เป็นต้น ไม่เป็นไปในอารมณ์อื่น เป็นอาการปัจจุปภูฐาน.

สทฺทาทืออารมฺมณานิ กิริยามโนธาดุณิ อปคมนปทภูฐานานิ
 มีความปราศจากไป แห่งกิริยามโนธาดุทั้งหลาย ที่มีอารมณ์ทั้งหลาย
 มีเสียง เป็นต้น อันเป็นวิคตปัจจัย เป็นปทภูฐาน.

มโนธาตุ(สัมปฏิจฉนะ ๒)

ความหมายคำว่า มโนธาตุ

สภาวะสูญตนิสสตตัญจน มโนเยว ธาตุ **มโนธาตุ**.

(อฏฐสาลินี หน้า ๓๒๑)

ธาตุ สักว่ามโน ชื่อว่า **มโนธาตุ** (ชื่อว่าธาตุ)เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะเป็นสูญญตะ และมีใช้สัตว์.

มูลฎีกา

มโน เอว ธาตุ มโนธาตุติ เอว-สทโท มตตสททตโถ ทฎฐพโพ.

วิเสสนิวตตนตโถ หิ โส วิญญานสส. (มูลฎีกา ข้อ ๔๕๕ หน้า ๑๕๔)

เอว-ศัพท์ ในวจน์ตเถว่า มโน **เอว** ธาตุ มโนธาตุ บันชิตพิงทราป มีอรรถมัตตศัพท์. จริงทีเดียว เอว-ศัพท์นั้น มีอรรถห้ามความพิเศษ ของวิญญาน.

มหาฎีกา

มโนวิญญานโต อุปฺปนวิสิฎฐมนนกิจจანი อภาวโต มโนมตฺตา ธาตุ **มโนธาตุ**. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔ หน้า ๑๓๗)

เป็นธาตุ สักว่ามโน เพราะความไม่มี แห่งกิจทั้งหลายคือ การรู้โดยพิเศษที่เกิดขึ้น เพราะมโนวิญญาน ชื่อว่า **มโนธาตุ**. (แต่ ธาตุนี้ เกิดขึ้น เพราะจักขุวิญญานเป็นต้น)

มหาฎีกา

สา ปนาย สติปิ วิญญานภาเว มนโส สมภุญ วิสิญฺจมนนกิจจาภาวโต
 ธาตุภาวสามณฺเณน มโนมตฺตา ธาตุ **มโนธาตฺติ**

(มหาฎีกา ข้อ ๕๒๔ หน้า ๒๐๓)

ก็ มโนธาตุนี้นั้น แม้ครั้งเมื่อความเป็นวิญญาน มีอยู่ เป็นธาตุ
 สักว่ามโน โดยความเสมอกันแห่งความเป็นธาตุ เพราะความไม่มีแห่งกิจ
 ทั้งหลายคือการรู้อยู่โดยพิเศษ ที่เกิดขึ้น ทางมโน จึงเรียกว่า **มโนธาตุ ๓.**

วิภาวินีฎีกา

ปญฺจวิญญานคฺคหิตํ ฐปาทีอารมฺมณํ สมปฏฺิจฺจติ
 ตทาการปฺปวตฺติยาติ **สมปฏฺิจฺจนํ**. (วิภาวินีฎีกา ข้อ ๙ หน้า ๑๗๓,
 อิจฺจตีติ ปฏฺิกคฺคณฺหติ บทว่า ย่อมปรารธนา ได้แก่ ย่อมรับไว้)

ชื่อว่า **สัมปฏฺิจฺจนจิต** เพราะอรรถว่า ย่อมปรารธนา
 (คือย่อมรับไว้) ด้วยดี (คือไม่ปล่อยอารมณ์) เฉพาะหน้า (คือไม่เพ่ง
 อารมณ์อื่น) ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่วิญญาน ๕ ถือเอาแล้ว
 โดยความเป็นไปด้วยอาการที่รับไว้ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

จกฺขวิญญานาทีนํ อนนฺตรํ ฐปาทีวิฆานนลกฺขณา มโนธาตฺ
 มโนธาตุมิภาวเฐที่ฐฺพิเศษซึ่งอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ในลำดับ
 แห่งวิญญานทั้งหลาย มีจักขุวิญญานเป็นต้น เป็นลักษณะ.

รูปาทินี สมปฏิจจนรสา มีความปรารถนาคือการถือเอาด้วยดี เฉพาะหน้า ซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น โดยกระทำไม่ให้ตกไป ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นนั่นแหละ ด้วยอำนาจแห่งวิตก เป็นต้น เป็นกิจจรส.

ตถากาการปัจจุปัญฐานา มีภาวะอย่างนั้น คือสัมปฏิจจนภาวะเป็น อากาการปัจจุปัญฐาน.

จักขุวิญญาณาทิอุปคมนปทฐานา มีความปราศจากไปแห่ง วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น อันเป็นวิคตปัจจจัย เป็นปทัฏฐาน.

มโนวิญญาณธาตุ (สันติธรรม ๓)

ความหมายคำว่า สันติธรรม

อิตรํ ปน มโนเยว วิญญาณนติ **มโนวิญญาณ**.

ทวิปญจวิญญาณวชชสส เตภูมกวิปากจิตตสเสตํ อธิวจนํ.

(อ.มช.ม.สมมาทิฎฐิสุตต ๑๐๑/๒๓๗)

ส่วน วิญญาณที่นอกจากทวิปญจวิญญาณนี้ ชื่อว่า **มโนวิญญาณ** เพราะเป็นวิญญาณคือมโน. มโนวิญญาณนั้น เป็นชื่อ ของวิปากจิต ที่เป็นไปในภุมิ ๓ อันเว้นจากทวิปญจวิญญาณ.

วิภาวีนีฎีกา

สมมา ตีเรติ ยถาสมฺปฏิจฺฉิตฺ รุปาทีอารมฺมณฺ วิมฺสตีติ **สนฺติรณฺ**.

(วิภาวีนีฎีกา ข้อ ๙ หน้า ๑๗๓)

ชื่อว่า **สนฺติรณฺจิต** เพราะอรรถว่า ย่อมพิจารณา คือย่อมไต่สวน ด้วยดี (คือไม่ปล่อยอารมณ์) ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ตามสัมปฏิจฉนจิต.

ลักษณะที่จตุกกะ

มโนวิญญาณธาตุ อเหตุกวิปากา สฬารมฺมณฺวิฆานนลกฺขณา

มโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอเหตุกวิปาก มีภาวะที่รู้พิเศษ ซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ.

สนฺติรณาทิสสา มีการไต่สวนด้วยดี ตทาร์มฺมณะ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจฺติ เป็นกิจจรส.

ตถากาปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีภาวะอย่างนั้น คือสนฺติรณภาวะเป็นต้น เป็นอาการปัจจุปฺปฏฺฐาน.

เอกนฺเตเนว ททยวตฺตฺตฺถุฏฺฐานา มีททยวตฺตฺถุ โดยส่วนเดียวเท่านั้น เป็นปทฺฐฐาน(คือ ในทั้ง ๕ กิจมีททยวตฺตฺถุ เป็นปทฺฐฐานเสมอกัน).

ตตฺถอนนฺตราตีตฺวิญญาณาปคฺมนปทฺฐานา หรือมีความปราศจากไป แห่งวิญญาณทั้งหลายที่เป็นอดีตในลำดับแห่งวิญญาณนั้น ๆ อันเป็น วิคตปัจจย เป็นปทฺฐฐาน(คือใน ๕ กิจมีปทฺฐฐานต่างกันตามสมควร แก่กิจนั้น ๆ).

มโนธาตุ (ปัญญาทวาราวชชนะ ๑)

ความหมายคำว่า ปัญญาทวาราวชชนะ

อัย ปน มโนวิญญาณโต อูปปนนาปิ วิสิญฺฐมณนกิจจาภาเวน
มโนมตฺตาธาตฺตติ **มโนธาตุ**. ตถา เหสา มโนวิญญาณสฺส ปจฺจโย น โหติ.
(มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔ หน้า ๑๔๔)

ก็ ธาตุนี้ แม้เกิดขึ้น เพราะมโนวิญญาณ(คือภวังค์ปัจเจก) เป็นธาตุสักว่ามโน เพราะความไม่มีแห่งกิจทั้งหลายคือการรู้โดยพิเศษ เพราะเหตุนี้ นั้น ชื่อว่า **มโนธาตุ**. จริงอย่างนั้น มโนธาตุนี้ ย่อมไม่เป็นปัจจัย แก่มโนวิญญาณ.

วิภาวินีฎีกา

จกฺขาทีปญฺจทฺวาเร ฆญฺญิตฺตมารมมณฺ อวาชฺเซตี ตตฺถ อาโณคฺ กโรตี,
จิตฺตสฺนฺตานํ วา ภวํคฺวเสน ปวตฺตติตุํ อทฺตวา วิถิจิตฺตภาวาย ปริณาเมตีตี
ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ, กิริยาเหตุกมฺโนธาตฺจิตฺตํ. (วิภาวินีฎีกา ข้อ ๑๑
หน้า ๑๗๕)

ชื่อว่า **ปัญญาทวาราวชชนจิต** เพราะอรรถว่า ย่อมนุ่มนวลซึ่งอารมณ์ ที่กระทบ ในทวาร ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น คือย่อมกระทำ ซึ่งการคำนึง ในอารมณ์ที่กระทบในปัญญาทวารนั้น เหมือนกล่าวอยู่ว่า “นั่น ชื่อว่า อะไร”, หรือว่า ย่อมยังจิตตสันดานให้นุ่มไป โดยความเป็นวิถิจิต ไม่ให้แล้วเพื่อการเป็นไป ด้วยอำนาจภวังค์, ได้แก่ จิตคือ กิริยาเหตุกมโนธาตุ.

ลักษณะที่จตุกกะ

จกขุวิญญานาทีปุเรจรรูปาทีวิชานนลกขณา มโนธาต

มโนธาต มีภาวะที่เป็นปุเรจรรแห่งวิญญานทั้งหลายมีจักขุวิญญาน เป็นต้น รู้ซึ่งอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น เป็นลักษณะ.

อวชชนรสา มีความอ่อนน้อม ในอารมณ์ เป็นกิจจรส.

รูปาทีอภิมุขภาวปัจจุปฏฐานา มีความมุ่งหน้าไปในรูป เป็นต้น เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ภวักจเฉทปฏฐานา มีภวังคสันดานที่ขาดตอน เป็นปทัฏฐาน.

มโนวิญญานธาต (มโนทวาราวชชนะ ๑)

อวชชนรส อนนตรปัจจุยภูติ ภวักจิตต์ **มโนทวาร** วิถีจิตตานี ปวตติมุขภาวโต. ตสมี ติฏฐสุตมุตตาทิวเสน อาปาถมาตมารมณณิ อวชเชติ, วุตตนเยน วา จิตตสนตานัน ปริณาเมตตีติ **มโนทวาราวชชนะ**, กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาตอุเปกขาสหคตจิตต์. อิทเมว จ ปณจทวารเร ยถาสนติริต อารมมณั ววตถเปตตีติ **โฆฏทพพนนติ** จ วุจจติ. (วิภาวินีฎีกา ข้อ ๑๑ หน้า ๑๗๕)

ภวังคจิต ที่เป็นอนันตรปัจจุย แก่มโนทวาราวชชนะ ชื่อว่า **มโนทวาร**(กล่าวคือภวังคปัจเฉทะ)เพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของวิถีจิตทั้งหลาย(มีอวชชนะเป็นต้น). ชื่อว่า **มโนทวาราวชชนะจิต** เพราะอรรถว่า ย่อมอ่อนน้อม ซึ่งอารมณ์ที่มาปรากฏด้วยอำนาจแห่ง

รูปายณะที่เคยเห็นแล้ว แห่งสัททายณะที่เคยได้ยินแล้ว แห่งคันธะ
รสะและโผฏฐัพพายณะที่เคยทราบแล้วเป็นต้นในมโนทวารนั้น,
หรือว่า ย่อมยังจิตตสันดานให้น้อมไป โดยนัยที่กล่าวแล้ว
(คือโดยความเป็นวิถิจิตไม่ให้แล้ว เพื่อการเป็นไป ด้วยอำนาจวังค์),
ได้แก่จิตคือกิริยา อเหตุกมโนวิญญูณธาตุอุเบกขาสหคตะ.

ก็มีโนทวาราวชชนะนี้นั้นแหละ ท่านเรียกว่า โวฏฐัพพะ
เพราะอรรถว่า ย่อมกำหนดซึ่งอารมณ์ตามสันตริณะ ในปัญจทวาร.

ลักษณะที่จตุกกะ

มโนวิญญูณธาตุ อุเบกขาสหคตะ **อเหตุกกิริยา สฬารมมณ**
วิชานนลกขณา มโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นอเหตุกกิริยาที่เกิดพร้อมกับ
อุเบกขา มีภาวะที่รู้พิเศษซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ.

กิจจวเสน **ปลงจทวารมโนทวารesu** **โวฏฐัพพนาวชชนะ**
มีโวฏฐัพพะในปัญจทวาร และอวัชชนะ ในมโนทวาร ด้วยอำนาจ
แห่งกิจเป็นกิจจรส

ตถากาवपज्जपฏฐานา มีภาวะอย่างนั้น คือโวฏฐัพพะภาวะ
ในปัญจทวาร และอวัชชนะภาวะ ในมโนทวาร เป็นอาการ ปัจจุปัฏฐาน.

อเหตุกวิปากมโนวิญญูณธาตุวงคานิ **อณุตราบคมปทฏฐานา**
มีความปราศจากไปแห่งวิญญูณทั้งหลายเหล่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งคือ
อเหตุกวิปากมโนวิญญูณธาตุ ๓ ที่มีสันตริณเป็นกิจ ในโวฏฐัพพนกาล
และแห่งวงคิ ในอวัชชนกาล ด้วยอำนาจวิคตปัจจยัย เป็นปทัฏฐาน.

มโนวิญญานธาตุ(หสิตุปปาพะ ๑)

หสิต์ อุปฺปาเทตฺตี **หสิตุปฺปาท์**, ชีณาสวานํ อโนฬาริการมฺมณฺเสสุ
ปภฺจจาการมฺมตฺตเหตุกํ กิริยาเหตุกมฺมโนวิญญานธาตุโสมนสฺสสทฺตจิตฺตํ.
(วิภาวิณีฎีกา หน้า ๑๗๕)

ชื่อว่า **หสิตุปปาทจิต** เพราะอรรถว่า ย่อมยังความขี้มึนแ่ม
ให้เกิดขึ้น, ได้แก่ จิตคือกิริยเหตุกมฺมโนวิญญานธาตุโสมนสฺสทฺตตะ
ที่เป็นเหตุเพียงอาการบั้นเทิง ในอารมณฺ์ทั้งหลายที่ไม่หยาบของ
พระชีณาสพทั้งหลาย.

มณิสารมณฺชฺสาฎีกา

อโนฬาริการมฺมณฺเสสุติ สุขุมารมฺมณฺเสสุ, สุขุมภาโว จ เกสญฺจิ
อารมฺมณฺานํ ปากตฺกสฺตตานํ จิตฺตสฺส อนาปาถคตฺภาเวน ทฎฺจพฺโพ.
อถ วา **อโนฬาริการมฺมณฺเสสุติ** อณุฬารารมฺมณฺเสสุ อญฺจิสงฺขลิกเปตฺรฺปาทีสุ,
อญฺญเณสุ วา อปฺปณฺีตฺวตฺตญฺสุ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔) ตถา ทิ **อภิธมฺมาวตฺตาร**
“ฉฺสุ อณุฬารเณสุ อารมฺมณฺเสสุ หสิตุปฺปาทนฺกิจฺจา”ติ(อภิธมฺมาวตฺตาร
หน้า ๑๔) วุตฺตํ. อิทญจ นิสฺสนวจนมตฺตํ อฺฬารารมฺมณฺเสสุปี ปวตฺตนฺโถ.
ตถา ทิ วกฺขติ “หสนจิตฺตมฺปิ ปธานสารุปฺปญฺจานํ ทิสฺวา ตฺสสนฺตสฺส
รฺูปารมฺมณฺ”ติ(วิภาวิณีฎีกา หน้า ๒๑๖) อาทิ. (มณิสารมณฺชฺสาฎีกา
ปฐมภาค หน้า ๑๗๖)

บทว่า **ในเพราะอารมณ์ทั้งหลายที่ไม่หยาบ** ได้แก่ ในเพราะอารมณ์ทั้งหลายที่สุขุม, ก็ความสุขุม พึงทราบโดยภาวะที่พวกอารมณ์บางอย่างไม่มาปรากฏแก่จิตของเหล่าปกติสัตว์.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อโนหาริการมมณสุ** ได้แก่ ในเพราะอารมณ์ทั้งหลายที่ไม่โอหารคือไม่กว้างขวาง มีโครงกระดูกและรูปเปรตเป็นต้น, หรือในเพราะวัตถุทั้งหลายที่เป็นอัปถิตะเหล่าอื่น.

จริงอย่างนั้น **ในอภิธัมมวาท** ท่านกล่าวว่า “มีการยังความ ยิ้มแย้ม ให้เกิดขึ้นเป็นกิจ ในเพราะอารมณ์ ๖ ที่ไม่โอหาร”.
อนึ่ง คำนี้ เป็นเพียงวจนะตัวอย่าง เพราะเป็นไป แม้ในเพราะอารมณ์ทั้งหลายที่โอหารคือกว้างขวาง. จริงอย่างนั้น วิชาวินัยฎีกา (และอัฐฐสาลินี) กล่าวคำมีอาทิว่า “แม้หสนจิตย่อมเป็นไปในเพราะรูปารมณฺ์ แก่พระชีณาสพผู้ยินดีอยู่เพราะเห็นสถานที่เหมาะสมต่อความเพียร” ดังนี้.

ลักษณะที่จิตตกะ (วิสุทธิมัคค์ ข้อ ๔๕๔)

มนโวิญญานธาตุ โสมนสฺสสทคตาเหตุกิริยา สฬารมมณ
วิชานนลกขณา มโนวิญญานธาตุ ที่เป็นเหตุกิริยาที่เกิดพร้อม กับ โสมนัส มีภาวะที่รู้พิเศษซึ่งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ.

กิจจาเวสน อรหัต อุนุฬารesu วตถุสุ หลิตุบุปาทรสา

มีการยังความยืมแถมให้เกิดขึ้น แก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้น
ในวัตถุทั้งหลายที่ไม่โอฬาร มีโครงกระดูกและรูปเปรตเป็นต้น
หรือที่เป็นอัปถิตะเหล่าอื่นคือที่ไม่พึงกระทำความเคารพ
ด้วยอำนาจกิจเป็นกิจจรส.

ตถากาวปจจุปฏฐานา มีภาวะอย่างนั้น เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

เอกนตโต ททยวตถุปฏฐานา มีททยวัตถุ โดยแน่นอน
เป็นปฏฐาน เพราะเกิดขึ้น ในปัญญาโวการภพเท่านั้น.

อุนุฬารesuติ อปถิตesu, อครุกาตพพesuติ อตโถ.(จุฬฎีกา)

บทว่า ที่ไม่โอฬาร(คือไม่กว้างขวาง) ได้แก่ ที่ไม่ประณีต,
อธิบายว่า ที่ไม่พึงกระทำความเคารพ.

มหาฎีกา

อิหํ ปน จิตตํ วิจารณปญญาวิริหิตํ ปริตเตสุ **อปถิตesu**

อารมมณesu อรหนตานิ โสมนสสมตตํ อุปาเทนตํ อุปาเทนตํ
อุปาชชติ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๔)

ส่วน จิตนี้ อันเว้นจากวิจารณปัญญา ย่อมเกิดขึ้นทำเพียงโสมนัส
ให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลาย ในเพราะอารมณ์ทั้งหลาย ที่เป็นปริตตะ
อันไม่ประณีต.

วิภาวินีฎีกา

ชีณาสวานํ จิตตวิปลาสภาเวน กิริยชวานานิปี ยถารมณเมว

ปวตตนติ. (วิภาวินีฎีกา หน้า ๒๓๑-๒๓๒)

แม้กิริยาชวณะทั้งหลาย ย่อมเป็นไป ตามสมควรแก่อารมณ์
นั้นเทียว เพราะความไม่มีจิตตวิปลาส ของพระอรหันต์ทั้งหลาย.

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

วุตตลยหิ ตตถ “กามาวจรติเหตุกโสมนสฺสสทคตกิริยทวยํ
ตทารมณวเสน ปญจนนํ โสมนสฺสสทคตวิปากานํ อนฺตรปจฺจโย”
ติอาทิ.(อภิ.ป.อ. ๓/๕๐๘) อิทยจ ปกตินีหาเรน ปวตตทานํ กิริยชวานานิ
วเสน วุตตํ. ตถา รุเปน ปน จิตตาทิสงฺขาเรน ปวตตทานํ กิริยชวานานิ
อิฎฐเจปิ อุเปกฺขาเวทนาโยโค อนิฎฐเจปิ โสมนสฺสเวทนาโยโค โทติเยว.
(ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา ป. ๔ หน้า ๑๖๕-๑๖๖)

สมดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในปฎฐานอรรถกถาว่า
“กามาวจรติเหตุกิริยาจิตที่สทรคตกับโสมนัส ๒ ดวง เป็นอนันตรปัจจัย
แก่วิบากทั้งหลายที่สทรคตกับโสมนัส ๕ ดวง ด้วยอำนาจจทารัมมณะ”
ดังนี้เป็นต้น

ก็ คำของพระอรรถกถาจารย์นี้ ท่านกล่าวไว้ ด้วยอำนาจของกิริยา
ชวณทั้งหลาย ที่เป็นไป ด้วยการนำออกไปตามปกติ. แต่ว่าการประกอบ
กับอุเบกขาเวทนา แม้ในอิฎฐารมณ การประกอบกับโสมนัสเวทนาแม้
ในอนิฎฐารมณ ย่อมมีทีเดียว แก่กิริยาชวณจิตทั้งหลายที่เป็นไป ด้วย
การปรุงแต่งจิต อันมีสภาวะอย่างนั้น.

เจตสิก

เจตสิก ๕๒

ความหมายคำว่า เจตสิก

๑. เจตสิ ภาวํ ตทายตตวุตติตายาติ **เจตสิกํ**, ผลสุสาหิ ฐมมชาตํ.
 เอตถจ ตทายตตวุตติตา นาม เอกุปปาทตาทีหิ ลกฺขณเหหิ จิตฺเตน
 สหเอกีภุตสส วิย ปวตฺติ. (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา หน้า ๑๙)

ชื่อว่า **เจตสิก** เพราะอรรถว่า เกิดในจิต โดยภาวะที่เป็นไป
 เนื่องกับจิตนั้น, ได้แก่ ธรรมชาติ มีผัสสะเป็นต้น. ก็ ในธรรมชาตินี้
 ชื่อว่าภาวะที่เป็นไปเนื่องกับจิตนั้น คือ ความเป็นไปของธรรมชาติ
 มีผัสสะเป็นต้น เหมือนเป็นภาวะเดียวกันกับจิต ด้วยลักษณะทั้งหลาย
 มีความเกิดพร้อมกันเป็นต้น.

๒. เจตสิ นิยุตฺตํ วา เจตสิกํ. (วิภาวิณีฎีกา หน้า ๑๖๖)
 หรือธรรมชาติ มีผัสสะเป็นต้น ที่ประกอบ ในจิต ชื่อว่า เจตสิก.

ศัพท์จิตสาธารณเจตสิก ๗

๑. ผัสสะ

ความหมายคำว่า ผัสสะ

ผุสตีติ **ผัสโส**. (กัตตฺตฺสาธนะ) ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะอรรถว่า
 ย่อมกระทบ. (สภาวะที่กระทบ)

ผุสนฺติ เอเตนาติ วา **ผัสโส** (กรณฺสาธนะ) สมฺปยุตฺตธฺมมา หิ
 อารมฺมณฺ ปวตฺตมานา ตํ ผุสนฺลกฺขณฺณ ผุสฺเสน ผุสนฺตา วิย โหนฺติ.

หรือ สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ย่อมกระทบ ด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่า **ผัสสะ**. (ธรรมเป็นเครื่องกระทบของ สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย). จริงทีเดียว สัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่กำลัง เป็นไปในอารมณ์ ย่อมเป็นเหมือนกำลังกระทบซึ่งอารมณ์นั้น ด้วยผัสสะ มีภาวะที่กระทบเป็นลักษณะ.

อารมณฺณมุสนมตฺตํ วา **ผัสโสติ**(ภาวสาธนะ) สาธนตฺตยมปิ
ยฺชชเตว.

หรือว่า เป็นเพียงภาวะที่กระทบซึ่งอารมณ์ ชื่อว่า ผัสสะ เพราะเหตุนี้ ทั้ง ๓ สาธนะ ย่อมสมควรทีเดียว.

มหาฎีกา

สภาวธฺมเมสุ กตฺตฺกธฺนสาธนวจนํ ตทาการสมาโรปนโต
ปฺริยาภกฺกา, ภาวสาธนวจนเมว นิปฺปฺริยาภกฺกาติ วุตฺตํ
“**มุสนลกฺขโณ**”ติ. (มหาฎีกา ๔๕๗/๑๕๖)

การกล่าวกัตตฺสาธนะและกธฺนสาธนะ ในสภาวธฺมทั้งหลาย เป็นภกฺกาโดยอ้อม เพราะยกขึ้นซึ่งอาการนั้น, การกล่าวภาวสาธนะ เท่านั้นเป็นภกฺกาโดยตรง เพราะเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า “**มีภาวะที่กระทบเป็นลักษณะ**” ดังนี้.

ลักษณะที่จตุกกะ

มุสสนลกฺขโณ ผัสสะ ๒ ที่มีในภุมิ ๔ มีภาวะที่กระทบในอารมณฺ์ ๒ ทางทวารทั้ง ๒ เป็นลักษณะ เหมือนการกระทบแห่งแพะ ๒ ตัว (ทวินนํ เมณฺฑทานํ สนฺนิปาโต วีย), พึงทราบจักขุประสาทหรือจักขุวิญญฺญาณ เหมือนแพะตัวหนึ่ง (ภูิกามิลินท์ หน้า ๒๐), พึงทราบรูปเหมือนแพะ ตัวที่ ๒, พึงทราบผัสสะเหมือนการกระทบแห่งแพะ ๒ ตัว.(นี้ เป็นอุปมา ของ มุสสนลักษณะ ในมิลินทปัญหา หน้า ๖๔, ในอภิธรรมมวตาร หน้า ๑๙, ในอัฐฐสาลินี หน้า ๑๕๗)

สนฺนิปาโตติ น สมาคโม คเหตุพฺโพ, อถ โข สนฺนิปาโต
ปฏฺิขฺมณฺเฑติ คเหตุพฺโพ, เตน มุสสนลกฺขโณ มหาราช ผสฺโสติ วุจฺจติ.
(อ.มิลินท หน้า ๑๔๗)

บทว่า **สนฺนิปาต** ไม่พึงถือเอาการประชุมพร้อมกัน, โดยที่แท้ สันนิปาตะ พึงถือเอาว่า การกระทบ, ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสน จึงกล่าวว่า มหาบพิตร ผัสสะ มีการกระทบเป็นลักษณะ.

สํขณฺณรโส มีการทำจิตมีจักขุวิญญฺญาณจิตเป็นต้น และอารมณฺ์ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นให้ประสานเข้ากัน ทางทวาร ๒ เป็นกิจจรส เหมือนการกระทบคือประสานแห่งแพะ ๒ ตัว. พึงทราบจักขุวิญญฺญาณ เหมือนแพะตัวหนึ่ง, พึงทราบรูปเหมือนแพะตัวที่ ๒, พึงทราบผัสสะ เหมือนการประสานแห่งแพะ ๒ ตัว.

หรือ มีการทำวัตถุมีจักขุเป็นต้นและอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น ให้ประสานเข้ากันทางปัญญาทวาร เป็นสัมปัตติรส. เหมือนการกระทบ คือประสานแห่งแพะ ๒ ตัว. ฟังทราบจักขุประสาทเหมือนแพะตัวหนึ่ง, ฟังทราบรูปเหมือนแพะตัวที่ ๒, ฟังทราบผัสสะเหมือนการประสาน แห่งแพะ ๒ ตัว.(ในอุปมาของรสทั้ง ๒ นี้มาในอัฐฐสาลินี หน้า ๑๕๗)

สนนิบาตปจฺจุปฺภูจฺจาโน มีการประชุมพร้อมกันแห่งเหตุธรรม ของตน ๓ อย่าง คือ วัตถุ ๖ อารมณ ๖ และวิญญาณ ๖ เป็นอาการ ปรากฏแก่ปัญญา.

เวทนาปจฺจุปฺภูจฺจาโน มีเวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น เป็นผลปรากฏ อุปมาด้วยแม่โคที่ถูกถลกหนัง(นิจุจम्मคาวุปมิ).

อาปาลกตวิสยปทฺฐจฺจาโน ผัสสะ ๖ มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้า เป็นเหตุใกล้ เพราะเกิดขึ้น โดยไม่มีอันตรายเท่านั้น ในอารมณ์ที่ถูก จัดแจงด้วยอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้น และด้วยอวิชชนจิตที่เป็น เหตุเกิดของผัสสะ ๖ นั้น.

๒. เวทนา

ความหมายคำว่า เวทนา

เวทียตตี **เวทนา** ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า ย่อมเสวย ซึ่งรส มีอัฐฐรสเป็นต้น แห่งอารมณ์ ตามปัจจัยของอารมณ์นั้น,(ผู้เสวย).

มหาฎีกา

เวทน อนุภวนากาเรน อยิต์ ปวตต์ เวทยิต์, เวทยิตนุติ
 ลกขิตพพมมชาต์ **เวทยิตลกขณิ**. ตั ปน อตถโต เวทนา เอวาติ อาห
 “**เวทยิตลกขณิ นาม เวทนาวา**”ติ. อถ วา เวทยิต์ ลกขณิ เอติสสาติ
 กปฺปนาสิหุธึ ภาหึ นิสฺสาय อญฺญปทตถสมาสวเสนาปิ เวทนาว วุจฺจตีติ
 อาห “**เวทยิตลกขณิ นาม เวทนาวา**”ติ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๖ หน้า ๑๕๑)

อยิตะ คือภาวะที่เป็นไป เวทน คือโดยอาการที่เสวย ชื่อว่า เวทยิตะ,
 เวทนาที่มีในภุมิ ๔ เป็นธรรมชาติที่พึงกำหนดว่า ภาวะที่เป็นไป(อยิต)
 โดยอาการที่เสวยซึ่งรสแห่งอารมณ์(เวทน) ชื่อว่า **เวทยิตลักขณะ**.
 ก็ เวทยิตลักขณะนั้น ว่าโดยสภาวะ ได้แก่ เวทนาเท่านั้น เพราะเหตุนี้
 อรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **“ชื่อว่า เวทยิตลักขณะ ได้แก่ เวทนา
 เท่านั้น”** ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง เวทนาเท่านั้น อรรถกถาจารย์ย่อมกล่าว
 แม้ด้วยอำนาจ แห่งสมาสที่มีเนื่อความของบพอื่น เพราะอาศัย
 ซึ่งความต่างกันที่สำเร็จด้วยการกำหนดว่าภาวะที่เป็นไป(อยิต)
 โดยอาการที่เสวยซึ่งรสแห่งอารมณ์(เวทน) เป็นสามัญญลักษณะ
 ของเวทนาที่มีในภุมิ ๔ นั้น เพราะเหตุนี้ อรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า
“ชื่อว่า เวทยิตลักขณะ ได้แก่ เวทนาเท่านั้น” ดังนี้.

เวทนา ๕ โดยประเภทแห่งอินทรีย์

สุขเวทนา

ลักษณะที่จตุกกะ

อิฏฐโผฏฐพพานุภวนลกขณํ สุขํ สุข มีภาวะที่เสวยโผฏฐัพพะที่น่าปรารถนา เป็นสภาวะลักษณะ.

สมปยุตตานํ อุปพุทธนรสี มีการทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ให้เพิ่มพูนขึ้นคือเจริญขึ้นอย่างมาก โดยไม่มีวิตก เพราะสำเร็จโดยสภาวะเป็นกิจจรส.

กายิกอสุสทาปจจุปฏฐานํ มีสภาวะถูกยืนดีที่มีอยู่ในกายคือ กายิกสุข เป็นอาการปรากฏแก้ปัญญา.

กายินทริยปทฏฐานํ มีอินทรีย์คือกายวัตถุ เป็นเหตุใกล้.

ทุกขเวทนา

ลักษณะที่จตุกกะ

อนิฏฐโผฏฐพพานุภวนลกขณํ ทุกขํ ทุกข์ มีภาวะที่เสวยโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนา เป็นสภาวะลักษณะ.

สมปยุตตานํ มิลาปนรสี มีการทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ให้แพบลงคือเหี่ยวลง เป็นกิจจรส.

กายิกาพารปจจุปฏฐานํ มีอาพารที่มีอยู่ในกายคือ กายิกทุกข์ เป็นอาการปรากฏแก้ปัญญา.

กายินทริยปทฏฐานํ มีอินทรีย์คือกายวัตถุ เป็นเหตุใกล้.

โสมนัสเวทนา

ลักษณะที่จตุกกะ

อัญญารมมณานุกวนลกขณฺ์ โสมนสฺสํ โสมนัส มีภาวะที่เสวย อารมณ์ ๖ ที่เป็นอัญญะ โดยสภาวะ หรือโดยปริกัปปะ เป็นสภาวะลักษณะ.

ยถา ตถา วา อัญญาการสมโภครสํ มีการเสวยอารมณ์ โดยอาการที่น่าปรารถนา ตามที่เป็นจริง หรือตามที่ไม่เป็นจริง เป็นกิจจรส เหมือนพระราชา เสวยซึ่งรสแห่งโภชนะที่ดี.

เจตสิกอสสาทปจฺจุปฺภูจํ มีสภาวะถูกยินดีที่มีอยู่ในจิต คือเจตสิกสุข เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา.

ปสฺสทธิปฺภูจํ มีนามกายและรูปกายที่สงบ เป็นเหตุไถ่ของ นิรามิสโสมนัส, ดังที่ตรัสว่า “ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมภฺติ, สปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ. (อ.ปญฺจกนิปาต เล่ม ๒๒/๒๖/๑๘) เมื่อใจมีปีติ

กาย(นามกายและรูปกาย)ย่อมสงบ, เธอมีกายสงบ **ย่อมเสวย ซึ่งสุข (นิรามิสสุข).** **นิรามิสสุขา** นาม ฉ เนกขมฺมสิตา โสมมนสฺสเวทนา.

(อ.มหาสติปฺภูจํ สุตต ๓๘๐/๓๙๐) โสมนัสสเวทนาที่อาศัย เนกขมฺมะ ๖ ชื่อว่า **นิรามิสสุขเวทนา.**

ฉ เนกขมฺมสิตานิ โสมนสฺसानิ (อ.ที.มหา.สกกฺกปญฺหสุตฺต หน้า ๓๔๐-๑)

เอวรูปํ โสมนสฺสํ เสวิตพฺพนฺติ เอวรูปํ เนกขมฺมสิตํ โสมนสฺสํ เสวิตพฺพํ. เนกขมฺมสิตํ โสมนสฺสํ นาม “ตตฺถ กตฺมานิ ฉ เนกขมฺมสิตานิ โสมนสฺसानิ ?

รूपาน ตเวว อนิจจตัม วิทิตฺวา วิปริณามวिराकिनोरो षुफपे जेव
 रूपा ऐतरहि ज, सफपे ते रूपा अनिजा तुक्खा विपरिणामधमाति ऐव
 मेतं यथागुतं समभुपलुणाय पसुतो उप्पुชुत्ति सोमनसुसं, यं ऐवरूपं
 सोमनसुसं, อิहं वुज्जति नेग्खम्मसितं सोमनसुसं. **सतुथान** तवेव... **कनुथान**
 तवेव... **रसान** तवेव... **โผฏฐพพาน** तवेव... **धम्मาน** तवेव अनิจจत्
 विटित्वा विपरिणामविराकिनोरो

‘षुफपे जेव धम्मा ऐतरहि ज सफपे ते धम्मा अनिजा तुक्खा
 विपरिणामधम्मा’ติ ऐवमेतं यथागुतं समभुपलुणाय पसुतो उप्पुชुत्ति
 सोमनसुसं. ยं ऐवरूपं सोमनसुसं อิहं वุจ्जति नेग्खम्मसितं सोमनसुสน”ติ
 (ม.อุปริ. ๑๔/๓๐๖/๒๘๐ สหายตนวิภังคสูตร) ऐवं ฉสุ तुवारุสุ
 อิฏฐารम्मणे अपาลกเต अनिजाทิวเสน วิปัสสนं ปฏฐเปตฺวา
 อุตฺตุกกาเปตฺุ สกโกนตฺสส “อุตฺตุกุกิตา เม วิปัสสนา”ติ सोमनสฺสชาติสฺส
 อูปฺปนฺนํ सोमनสฺสํ. **เสวิตพพน**ติ อิหं नेग्खम्मวเสน วิปัสสนาวเสน
 อนุสฺสตีวเสน ปจฺมชฺฌานา ทิวเสน จ อูปฺปชฺชนกโสमनसฺสํ **เสวิตพพ** นาม.

ตตถ ยं **जे สวิตก**กํ **สวิจาร**นติ ตสฺมิปิ नेग्खम्मสिते सोमनสฺसे ยं
 नेग्खम्मวเสน วิปัสสนาวเสน อนุสฺสตีวเสน ปจฺมชฺฌานวเสน จ อูปฺปนฺนํ
 สวิตกํ สวิจารํ सोमनสฺสนติ ชาเนย. **ยं** **जे อวิตก**กํ **อวิจาร**นติ ยं ปน
 ทฺติยตฺติยชฺฌานวเสน อูปฺปนฺนํ อวิตกํ อวิจารํ सोमनสฺสนติ ชาเนย.
ये **อวิตก**เก **อวิจา**เร **เต** **ปณ**ีตฺตเรติ ऐเตสุปี ทฺวิสุ ยं อวิตกํ อวิจารํ,
 ตं ปณีตฺตรนติ อตฺโถ.

อิมินา ก็ กลิตฺโหติ ? ทวินัน อรหตฺตํ กลิตฺ. กลํ ? เอโก กิร ภิกขุ
 สวิตกฺเก สวิจาเร โสมนสฺเส วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา “อิทํ โสมนสฺสํ ก็
 นิสฺสิตนฺติ อุปราเรนฺโต “วตฺถุนิสฺสิตนฺติ ปชานาติ, ผสฺสปญฺจเมก
 วุตตนเยเนว อนุกฺกเมน อรหตฺเต ปตฺติฎฺฐาติ. เอโก อวิตกฺกอวิจาเร
 โสมนสฺเส วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา วุตตนเยเนว อรหตฺเต ปตฺติฎฺฐาติ.
 ตตฺถ อภินิวิฏฺฐโสมนสฺเสสุปิ สวิตกฺกสวิจาร์โต อวิตกฺกอวิจาร์ ปณฺีตตรํ.
 สวิตกฺกสวิจาร์โสมนสฺสวิปสฺสนา-โตปิ อวิตกฺกอวิจาร์วิปสฺสนา
 ปณฺีตตรา. สวิตกฺกสวิจาร์โสมนสฺสผลสมาปตฺติ-โตปิ
 อวิตกฺกอวิจาร์โสมนสฺสผลสมาปตฺติเยว ปณฺีตตรา. เตนาห ภควา
 “เย อวิตกฺเก อวิจาเร เต ปณฺีตตฺเร”ติ

บาลีบทว่า **โสมนัสอันมีสภาพอย่างนี้พึงเสพ** คือเนกขัมมสิต
 โสมนัส อันมีสภาพอย่างนี้พึงเสพ. ชื่อว่า เนกขัมมสิตโสมนัส ได้แก่
 เมื่อสามารถอยู่ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้นแล้ว เพื่อให้ชวนชวาย(คือให้บรรลุ
 มัคคปฏิเวธ)ด้วยสามารถอนิจจตาเป็นต้น โสมนัสทั้งหลายที่เกิดขึ้น
 แก่ผู้เกิดโสมนัสว่า **“วิปัสสนา อันเรา ชวนชวายแล้ว”** ดังนี้
 ใน**อฏฺฐารมฺม** ที่ปรากฏในทวาร ๖ อย่างนี้ว่า “ในเวทนาเหล่านั้น
 เนกขัมมสิตโสมนัส ๖ อย่าง เป็นไฉน? ก็แล เมื่อรู้ ถึงความไม่เที่ยง
 ของรูปทั้งหลาย เพราะเห็นอยู่ ซึ่งวิปริณามะ(โดยชรา) ซึ่งวิราคะ
 (ลักษณะที่คลายออกโดยชราและมรณะ) และซึ่งนิโรธะ(คือความดับ)
 ด้วยปัญญาอันชอบ (คือด้วยวิปัสสนาปัญญา และมัคคปัญญา)

ตามความเป็นจริงนั้น อย่างนี้ว่า “รูปทั้งหลาย ในอดีตก็ดี ในปัจจุบันก็ดี, รูปทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวง เป็นอนิจจะ เป็นทุกข มีความแปรปรวน เป็นธรรมดา” ดังนี้ โสมนัส(มิใช่เล็กน้อย เป็นเบื้องบนแห่งปาโมช ปิติและปัสสัทธิที่กำลังเกิดขึ้น ตามลำดับแห่งวิปัสสนาวิถิ) ย่อมเกิดขึ้น. โสมนัส อันมีสภาพ อย่างนี้ อันใด. โสมนัสนี้ เรียกว่า **เนกขัมมสิตโสมนัส**. (โสมนัสที่อาศัยภาวะหลีกออก)” ดังนี้. **ชื่อว่า โสมนัสที่อาศัยภาวะ หลีกออกมี ๖** (ด้วยอำนาจอารมณ์ ๖ เหล่านี้นั่นเอง. นิพพาน อหุทิสส ปวตติตตตตตต **เนกขัมมสิตโสมนัสสถานิ** **นาม** ชื่อว่า **เนกขัมมสิตโสมนัส** เพราะเป็นไปเจาะจงนิพพาน, อหุทิสสฎีกา). **สหทาน** ตเวว ๆเปฯ

บาลีบทว่า **พึงเสพ** คือ โสมนัสที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (คือด้วยอำนาจปัพพัชชา ตั้งมั่นอยู่ซึ่งจตุปารีสุทธิศีล สมาทานรุตคุณ และกระทำซึ่งกสิณปริกรรมเป็นต้น) ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจอนุสติ

(คืออุปจารณาโดยส่วนมาก) ด้วยอำนาจปฐมฌาน เป็นต้นนี้ชื่อว่า **พึงเสพ**. (ปัพพัชชา ชื่อว่า **เนกขัมมะ** เพราะอรรถว่าหลีกออกจาก เครื่องผูกคือขระ)

ในบทเหล่านั้น บาลีบทว่า **หากว่า โสมนัสใด มีวิตก มีวิจารณ์** คือ โสมนัสที่เกิดขึ้นใด ด้วยอำนาจเนกขัมมะ ด้วยอำนาจวิปัสสนา ด้วยอำนาจอนุสติ และด้วยอำนาจปฐมฌาน แม้ในเนกขัมมนิสสิต โสมนัสนั้น พึงรู้ว่าเป็นอวิตกกวิจารณ์โสมนัส.

บาลีบทว่า **หากว่า โสมนัสโต ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** คือ ส่วนโสมนัสที่เกิดขึ้นใด ด้วยอำนาจหฤตยนิมิตตและตติยนิมิตต(เป็นนิมิตตในที่สุดต้นตะ ด้วยอำนาจจตุกกนัย) แม้ในเนกขัมมนิสสิตโสมนัสนั้น พึงรู้ว่าเป็น อวิตกกถวิจารณ์โสมนัส.

บาลีบทว่า **อวิตกกถ อวิจารณ์ เหล่าใด, เหล่านั้น ประณีตกว่า** ความว่า แม้ในบรรดาโสมนัส ๒ อย่างเหล่านี้(ที่ตรัสว่า “สวิตกกถวิจารณ์ อวิตกกถวิจารณ์”) อวิตกกถวิจารณ์โสมนัสอันใด, อันนั้นประณีตยิ่งกว่า.

ด้วยคำนี้ เป็นอันตรัสถึงเรื่องอะไร ? ตรัสถึงความเป็นพระอรหันต์ของบุคคลทั้ง ๒. อย่างไรกัน ? จริงทีเดียว ภิกษุรูปหนึ่ง ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้น ในสวิตกกถวิจารณ์โสมนัส(ในปริตตภูมโสมนัสหรือปฐมนิมิตตโสมนัส) ก็ใคร่ครวญอยู่ว่า “โสมนัสนี้ อาศัยอะไร” ย่อมรู้ว่า “อาศัยซึ่งวัตถุ” ย่อมตั้งมั่นในอรหัตตะ โดยลำดับตามนัยที่กล่าวแล้ว ในผัสสปัญจกะนั้นแหละ. ภิกษุรูปหนึ่ง ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้น ในอวิตกกถวิจารณ์โสมนัส ย่อมตั้งมั่นในอรหัตตะ ตามนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน.

แม้ในบรรดาโสมนัสที่ยังวิปัสสนาให้ตั้งขึ้นเหล่านั้น อวิตกกถวิจารณ์โสมนัสประณีตยิ่ง กว่าสวิตกกถวิจารณ์โสมนัส. วิปัสสนาที่เป็นไปในอวิตกกถวิจารณ์โสมนัส ประณีตยิ่ง แม้กว่าวิปัสสนาที่เป็นไปในสวิตกกถวิจารณ์โสมนัส(เพราะเป็นความสำเร็จโดยพิเศษ แห่งวิปัสสนาแม้ด้วยอำนาจธรรมที่ถูก สัมมสิตะ). อวิตกกถวิจารณ์โสมนัสผลสมาบัติ นั้นเทียวประณีตยิ่ง แม้กว่าสวิตกกถวิจารณ์โสมนัสผลสมาบัติ.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “อวิตักกะ อวิจาระ เหล่าใด, เหล่านี้ ประณีตยิ่งกว่า” ดังนี้.

เจตสิกสุข

ลักษณะที่จิตตกะ

สาตลกขณิ มีภาวะที่สำราญ เป็นลักษณะ.

สปปยุตตานิ อุปพुरुหนรสี มีการทำสัมมุตตธรรมทั้งหลาย ให้เพิ่มพูนขึ้นคือเจริญขึ้นอย่างมาก เป็นกิจจรส.

อนุคคหณปจฺจุปฺภูจฺานิ มีการอนุเคราะห์ คือ ความไม่สลัดทิ้ง สัมมุตตธรรมทั้งหลายเหมือนอย่างทุกซ์ และความไม่เพ่งเฉย เหมือนอย่าง อทุกขมสุข เป็นอาการปัจจุปฺภูจฺาน, หรือความเป็น ผู้มีการอุปการะ เป็นอาการปัจจุปฺภูจฺาน.

โทมนัสเวทนา

ลักษณะที่จิตตกะ

อนิฏฺฐารมฺมณานฺวณลกขณิ โทมนสฺสี โทมนัส มีภาวะที่เสวย อารมณ์ ๖ ที่ไม่น่าปรารถนา โดยสภาวะ หรือโดยปริกัปปะ เป็นสภาวะลักษณะ.

ยถา ตถา วา **อนิฏฺฐาการสมฺโภครสฺสี** มีการเสวยอารมณ์โดยอาการ ที่ไม่น่าปรารถนาตามที่เป็นจริงหรือตามที่ไม่เป็นจริง เป็นกิจจรส.

เจตสิกภาพธปจจุปฏฐาน มีอาพาธที่มีอยู่ในจิตคือ เจตสิกทุกข์ เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา.

เอกนตเนว ททยวตฺตูปทฏฐาน มีททยวตฺตูปทฏฐานเป็นเหตุไกล้ โดยส่วนเดียวแน่นอน เพราะเกิดขึ้น ในกามธาตุ.

อุเบกขาเวทนา

ลักษณะที่จตุกกะ

มชฺฌตตเวทียิตถกขณา อุเปกขา อุเบกขา มีภาวะที่เสวยอารมณ์ ที่เป็นกลาง หรือมีการเสวยที่เป็นกลาง เป็นสภาวะลักษณะ.

สมปยุตฺตทานํ นาทิอุปฺพุทฺทหนมิลาปนรสา มีการไม่ทำสัมปยุตตธรรม ทั้งหลายให้เพิ่มพูนมากนักหรือให้ลดลงนักเป็นกิจจรัส.

สนตภาวปจจุปฏฐานา นิรามิสอุเบกขา มีภาวะที่สงบ เป็นอาการ ปรากฏแก่ปัญญา.

นิปปีติกจิตตปทฏฐานา มีจิตที่ไม่มีปีติ เป็นเหตุไกล้.

๓. สัจญา

ความหมายคำว่า สัจญา

นี่ลาทีเกทํ อารมฺมณํ สยฺขานาตีติ **สยฺญา**.

ชื่อว่า **สัจญา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้จำ ซึ่งอารมณ์ อันแตกต่าง ด้วยอารมณ์มีสี่เขียวเป็นต้น,(ผู้รู้จำ).

อด วา ยถา เวทนา ภินนสภาวตฺตา เกทนลกฺขณาทีโธ วุตฺตา,
น เวมยฺ, อยฺ ปน สพฺพาว สลฺยชานนลกฺขณา. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๗
หน้า ๑๕๔)

อีกอย่างหนึ่ง เวทนา ที่อรรถกถาจารย์กล่าว โดยลักษณะเป็นต้น
แยกกัน เพราะมีสภาวะแตกต่างกัน(โดยประเภทแห่งอินทรีย์) ฉันทฺ,
สัณฺญานี ไม่เป็นอย่างนี้ ฉันทฺ, ก็ สัณฺญานีทั้งปวงทีเดียว
มีสัณฺชานนลักษณะ.

ลักษณะที่จตุกกะ

สลฺยชานนลกฺขณา สัณฺญานีที่มีในภุมิ ๔ มีภาวะที่รู้จำซึ่งอารมณ์
อันแตกต่างด้วยอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น เป็นลักษณะ.

ปจฺจาภิญฺญาณรสา มีการรู้จำอีก ด้วยนิมิตนั้น เป็นกิจจรส.

ปุณ สลฺยชานนปจฺจยนิมิตตกรณรสา มีการกระทำเครื่องหมาย
อันเป็นปัจจัยแก่การรู้จำได้อีกว่า นั่นคือสิ่งนั้นนั่นเอง เป็นกิจจรส
เหมือนช่างไม้เป็นต้น กระทำเครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น อันเป็นปัจจัย
แก่การรู้จำได้อีก.

ยถาคทิตนินิตตวเสน อภินเวสกรณปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีการกระทำ
ที่เป็นเพียงความยึดมั่นแห่งสัณฺญานีว่า “นี่เท่านั้นเป็นจริง” ด้วยอำนาจ
แห่งนิมิตอารมณ์ตามที่ตนถือเอาไว้แล้วอย่างวิปริต เป็นอาการปรากฏ
แก่ปัญญา เหมือนคนตาบอดคลำช้าง, ส่วนสัณฺญานีที่ประกอบกับญาณ
ย่อมเป็นไปตามญาณทีเดียว.

อารมณ์เน อโนคาหหุตติตาย อจิรฐฐานปจฺจุปฺภุชานา มีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นาน เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา เพราะภาวะที่เป็นไปไม่ยังลงในอารมณ์ เหมือนสายฟ้า, การตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นาน ย่อมไม่มี แก่สัญญาที่ประกอบกับสมาธิ.

ภาวะที่สัญญาอันสัมปยุตต์กับกิเลสมีราคะ ทิฏฐิและมานะเป็นต้น ก็เป็นไปตามกิเลสมีราคะ ทิฏฐิและมานะเป็นต้น.

ยถาอุปฺภุชิตฺวิสยปทฺฐานา มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ เหมือนกับสัญญาที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลายในพวกหุ่นหญ้า ว่าเป็นคน

๔. เจตนา

ความหมายคำว่า เจตนา

เจตยตีติ **เจตนา**. สหฺริ อุตตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมณเณ อภิสนฺทหตีติ อตุโถ

ชื่อว่า **เจตนา** เพราะอรรถว่า ย่อมสืบต่อ ความว่า ย่อมผูกพัน คือ ย่อมทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย พร้อมกับตนให้เป็นไป ในอารมณ์.

อภิสนฺทหตีติ ปพฺนฺธติ ปวตฺเตติ. (มุลฎีกา หน้า ๑๐๖)

บทว่า **อภิสนฺทหตี** แปลว่า ย่อมผูกพัน คือ ย่อมทำให้เป็นไป.

ลักษณะที่จตุกกะ

เจตยิตลกฺขณา เจตนาภาวลกฺขณาติ อตุโถ เจตนาที่มีในภุมิ ๔ มีภาวะที่เป็นไปโดยอาการที่สืบต่อ คือมีสภาพทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลายพร้อมกับตนให้เป็นไป ในอารมณ์ เป็นลักษณะ, ความว่า

มีความพยายามเป็นลักษณะ.(เจตนาภาโว พยาปารภาโว.- เจตนาภาวะ ได้แก่ ความพยายาม, มูลฎีกา หน้า ๑๖๐, คณฺจि ข้อ ๔๕ หน้า ๖๙),

อภิสนทหนลกขณา วา หรือมีการทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ให้สืบต่อกันเป็นลักษณะ(อ.ปฎิ.ม ข้อ ๔๕ เจโตวิวัฏฏญฺญานอุทเทส)

อายุหนรสา มีอุสสาหะชวนชวายที่ยิ่งใหญ่ ๒ เท่า(มหนุตถาว) เพราะเมื่อถึงอายุหนราน(ฐานะคือการประมวลมา) ซึ่งกุกสากุกสกรรม(๑) และมีการยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในกิจของตน(๑)เป็นกิจจรส. เหมือนอย่างบุรุษเจ้าของนา รวบถือเอา ซึ่งพวกบุรุษผู้มีกำลัง ๕๕ คน ย่อมหยั่งลงสู่नाโดยพร้อมกัน.(บุรุษเจ้าของนามีอุสสาหะที่ยิ่งใหญ่ ๒ เท่า คือตนจักเกี่ยวด้วย(๑), บอກบุรุษ ๕๕ คนให้ทำกิจของตน ๆ ด้วย(๑), **อายุหนรสติ** สพฺยาปารตฺตา อุสสาหนกิจจา.(คณฺจि ข้อ ๔๕ หน้า ๖๙)

สวิทหนปจจุปฏจานา มีการจัดแจง คือ มีการยังอายุหนกิจของตน และกิจของสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเหล่านี้ให้สำเร็จ เป็นอาการปรากฏ แก่ปัญญา. เหมือนอย่าง ศิษย์ผู้ใหญ่ และนายช่างใหญ่เป็นต้น ผู้ยังกิจของตน(คือการสาธยายและการถากเป็นต้น)และกิจของชนทั้งหลาย เหล่าอื่นให้สำเร็จ(คือการสาธยายโดยคล้อยตามเขาและการถาก โดยคล้อยตามเขาเป็นต้น).

เสสกุขนตตยปทฏจานา มีนามขันธ ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้.

อจจายิกกมฺมานุสสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตานํ

อุสสาหนภาเวน ปากฎา โหติ.(อ.ปฎิ.ม.ข้อ ๔๕)

ก็ เจตยานี้ ย่อมเป็นสภาวะธรรมที่ปรากฏ โดยภาวะที่ยัง สัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้อุสสาหะในกิจทั้งหลาย มีการระลึกเนื่อง ๆ ถึงกรรมที่เป็นไปล่วงแล้วโดยกาล.

๕. เอกัคคตา

ความหมายคำว่า เอกัคคตา

เอกตตารมมณสงขาโต อคฺโค โภจฺจฺจาโส โภจฺจฺวา เอตตสฺสาติ เอกคฺคํ.จิตฺตํ, ตสฺส ภาโว **เอกคฺคตา**. (ปรมตถทีปนีฎีกา ป.๒ ข้อ ๒ หน้า ๘๓)

อัครคะ คือส่วนหนึ่ง หรือปลายสุด กล่าวคืออารมณ์เดียวของจิตนี้ มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้ ชื่อว่า **เอกัคคะ**. ได้แก่ จิตที่มีส่วนหนึ่งคือ อารมณ์เดียว หรือจิต ที่มีปลายสุดคืออารมณ์เดียว, ความเป็นแห่ง เอกัคคะนั้น ชื่อว่า **เอกัคคตา**.(ได้แก่ เอกัคคตาในจิตทั้งปวง)

อัฐรูกถา ปฏิสัมภิตา

ตตถ **จิตตสฺส เอกคฺคตาติ** นานารมมณวิเกชปาภาวโต เอกํ อารมมณํ อคฺคํ อุตฺตมํ อสฺสาติ เอกคฺโค, เอกคฺคสฺส ภาโว เอกคฺคตา. สา ปน เอกคฺคตา จิตตสฺส, น สตตสฺสาติ ทสฺสนตฺถิ “จิตตสฺสา” ตี วุตฺติ. (อ.ปฎิ.ม. ข้อ ๔๓ หน้า ๒๔๗)

ในสมาธินั้น บทว่า **จิตตสฺส เอกคฺคตา** มีวจนัตถะว่า อารมณ์อันเลิศ คือสูงสุดอย่างเดียว เพราะไม่มีแห่งความฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ ของกุศลจิตหรือของธัมมสมุหะ(เว้นสมาธิ) มีอยู่ เพราะเหตุนี้

จิตหรืออัมมสมุหะนั้น ชื่อว่า **เอกัคคะ** (กุศลจิตมีอารมณ์อันเลิศคือ สูงสุดอย่างเดียว), ภาวะแห่งกุศลจิตหรืออัมมสมุหะ(เว้นสมาธิ) มีอารมณ์อันเลิศคือสูงสุด อย่างเดียว ชื่อว่า **เอกัคคตา**.

อนึ่ง เพื่อแสดงว่า เอกัคคตานั้น เป็นของจิต, มิใช่ของสัตว์ ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า “**จิตตสฺส – ของจิต**”.

ความหมายคำว่า สมาธิ

อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาธียติ, อารมฺมเณ จิตฺตํ สมมา วา อาธียติ จเปติ, สมาธานมตฺตเมว วา เอตํ จิตตสฺสชาติ **สมาธิ**.

สภาวะใด ย่อมตั้งไว้สม่ำเสมอ ซึ่งจิต ในอารมณ์, หรือย่อมตั้งไว้ โดยชอบซึ่งจิต(คือโดยภาวะเป็นเครื่องนำออกอันไม่วิปริต)ในอารมณ์, หรือว่า นั่นเป็นเพียงความตั้งไว้สม่ำเสมอเท่านั้น เทียบ แห่งจิต เพราะเหตุ นั้น สภาวะนั้น ชื่อว่า สมาธิ.

ลักษณะที่จิตทุกกะ สมาธิ

ปาโมกฺขลกฺขโณ จ สมาธิ อวิกฺเขปลกฺขโณ จ สมาธิ มีภาวะที่เป็นประมุขคือเป็นเขมฺมฐกะแห่งกุศลธรรมทั้งปวง เพราะรวบรวมไว้ ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย เหมือน**ข้อฟ้า**ของเรือนยอดเป็น**ประมุข** เพราะ**ข้อฟ้า**เชื่อมผูก**ไม้กลอนหลังคา(โคปานสี)**อันเป็นที่ยึดก่อนอิฐ เป็นต้นไว้เป็นลักษณะ และมีภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน หรือมีการยังสหชาติธรรมทั้งหลายไม่ให้ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ.

อีกอย่างหนึ่ง

อวิสารลกขโณ มีภาวะที่ไม่พละ่านไปนั้นเทียว ของตนเป็นลักษณะ. พึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่ แห่งสมาธิจิต(โดยการสืบทอดกัน) เหมือนความตั้งอยู่แห่งประทีป ในสถานที่ที่ไม่มีลม.

สหชาตธมมานํ สมปิณฑนโรโส มีการรวบรวม ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นกิจจรส ดุจน้ำรวบรวมเครื่องจุนสำหรับอาบน้ำ.

วิกเขปุทธฺสนํ โรโส กุศลสมาธิมีการกำจัดอุทธัจจะและกิเลสที่เป็นฝ่ายอุทธัจจะเป็นกิจจรส (อ.ปฎิ.ม. ข้อ ๓ หน้า ๑๙)

อุปสมปจฺจุปฺภูจฺฉานโน ฅณปจฺจุปฺภูจฺฉานโน วา. สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี”ติ(สํ.สพห.๑๘/๙๙/๗๖, สํ.ม. ๑๙/๑๐๗๑/๓๖๑) วุตตํ.

มีความเข้าไปสงบ ของจิต เป็นอาการปัจจุปัฏฐาน หรือมีญาณเป็นผลปัจจุปัฏฐาน. ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้มีสมาธิจิต ย่อมรู้ คือย่อมเห็นโดยประจักษ์(ซึ่งอริยสัจจ ๔ ด้วยญาณ) ตามความเป็นจริง” ดังนี้.

อกมฺปนฺมุปฺภูจฺฉานํ กุศลสมาธิมีความไม่หวั่นไหว จากวิกเขปธรรมเป็นอาการปัจจุปัฏฐาน (อ.ปฎิ.ม. ข้อ ๓ หน้า ๑๙)

วิเสสโต สุขปทฺฐจฺฉานโน โดยส่วนมาก มีสุขเวทนาที่ประกอบเป็นปทัฏฐาน

วิเสสโตติ เขยฺยุเยน. สุขวิริหิโตปิ หิ อตฺถิ สมาธิติ. (มูลฎีกา หน้า ๑๐๘) บทว่า **วิเสสโต** ได้แก่ โดยส่วนมาก. จริงทีเดียว แม้เว้นจากสุข สมาธิ ก็มีอยู่.

๖. ชีวิตินทรีย์

ความหมายคำว่า ชีวิต

ชีวิตินฺเตน ตสฺมปยุตฺตธมฺมา, สยํ วา ชีวิติ, ชีวนมตฺตเมว วา
 ตนฺติ **ชีวิติ**.

ชื่อว่า **ชีวิติ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเป็นอยู่ของธรรมทั้งหลาย
 ที่ประกอบกับชีวิตินั้น, หรือ ย่อมเป็นอยู่เอง, หรือว่า นั้นเป็นเพียง
 ความเป็นอยู่เท่านั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

อตตนา อวินิภุตตานํ ฌมมานํ อนุपालนลกฺขณํ มีภาวะที่ตามรักษา
 โดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งความเป็นไป แก่ธรรมทั้งหลายที่ไม่แยกกัน
 กับตน เป็นลักษณะ.

เตสํ ปวตฺตนรลํ มีการยังสัมปยุตฺตธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้เป็นไป
 เป็นกิจจรัส.

เตสํเยว ฐปนปจฺจุปฺปญฺจานํ ความเป็นเหตุตั้งอยู่ แห่งสัมปยุตฺตธรรม
 ทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ เป็นอาการปัจจุปัฏฐาน.

ยาปยิตพฺพธมฺมปทฺฐานํ มีสัมปยุตฺตธรรมทั้งหลายอันตน
 พึงให้เป็นไปด้วยอำนาจสภาวะที่ตามรักษา เป็นปทัฏฐาน.

ชีวิตินทรีย์นั้น ย่อมตามรักษาเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตฺตธรรมทั้งหลาย
 เหล่านั้นในฐิติขณะปัจจุบันเท่านั้น เหมือนน้ำ ตามรักษาอยู่ ซึ่งดอกอุบล
 เป็นต้น

๗. มนสิการ

ความหมายคำว่า มนสิการ

กิริยา กาโร(ภาวสาธนะ). มนมฺหิ (อารมฺมณฺสฺส) กาโร **มนสิกาโร**. การกระทำ ชื่อว่า การะ. การกระทำ ซึ่งอารมณ์ไว้ ในจิต ชื่อว่า **มนสิการ**.

มนมฺหิ กาโรติ มนสิ อารมฺมณฺสฺส กรณฺ. เยน หิ มโน อารมฺมเณ กรียติ อารมฺมเณนสฺส สโยชนโต, ตโต เอว เตน อารมฺมณฺมปิ มนสิ กรียตีติ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๗๓ หน้า ๑๖๓)

บทว่า **มนมฺหิ กาโร** ได้แก่ การกระทำ ซึ่งอารมณ์ไว้ ในจิต. เป็นความจริงว่า จิต อันมนสิการใด ย่อมกระทำไว้ ในอารมณ์เพราะ การประกอบจิตนั้น ด้วยอารมณ์, เพราะเหตุที่นั่นนั่นเทียว แม้อารมณ์ อันมนสิการนั้น ก็ย่อมกระทำไว้ ในจิต. ได้แก่ อารมฺมณฺปฏิบัติทมนสิการ.

ลักษณะที่จตุกกะ

สารณลกขโณ มีภาวะที่ทำให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้แล่นไป มุ่งหน้าต่ออารมณ์ เป็นลักษณะ ดุจนายสารถีทำม้าให้แล่นไปมุ่งหน้า.

สมปยุตตานํ อารมฺมเณ สมปโยชนโรโส มีการประกอบไว้ซึ่ง สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ในอารมณ์ เป็นกิจจรัส.

อารมฺมณฺภิกฺขภาวปจฺจุปฺภูตฺตานํ มีภาวะที่มุ่งหน้าต่ออารมณ์ ด้วยอำนาจการประกอบไว้ ซึ่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นอาการ ปัจจุปฺภูตฺตาน.

อารมฺมณฺปทฺฐานํ มีอารมณ์ เป็นปทฺฐาน

มนสิการนี้ ฟังทราบ เหมือนนายสารถี เพราะทำสัมปยุตตธรรม
ทั้งหลายให้แล่นไป เฉพาะหน้าต่ออารมณ์.

ปกิณณกเจตสิก ๖

๑. วิตก

ความหมายคำว่า วิตก

วิตกเจตีสติ **วิตกโก**. วิตกณํ วา **วิตกโก**, อุหนนฺติ(ปริกปฺพนฺติ)
วุตฺตํ โหติ.

ชื่อว่า **วิตก** เพราะอรรถว่า ย่อมตรึก. หรือ ความตรึก,
ย่อมเป็นอันอธิบายว่า ความดำริ ชื่อว่า **วิตก**.

มูลฎีกา

วิตกเจตีสติ ฌมฺมโต อลฺยสฺส กตฺตุนิวตฺตณฺตถิ ฌมฺมเมว กตฺตาริ
นิหฺทิสฺติ. ตสฺส ปน วสวตฺติภาวนิวารณฺตถิ “**วิตกณํ วา**”ติ ภาวนิหฺเทโส.
(มูลฎีกา หน้า ๑๐๗)

บทว่า **วิตกเจติ** – ย่อมตรึก, อรรถกถาจารย์ย่อมแสดงซึ่ง
สภาวะธรรมนั่นเอง ให้เป็นกัตตุ(ผู้กระทำ) เพื่อห้ามซึ่งกัตตุอย่างอื่น
จากสภาวะธรรม. ส่วนการแสดงภาวสาธนะว่า “**วิตกณํ วา**”
เพื่อห้ามความเป็นไปในอำนาจ ของวิตกนั้น.

มหาฎีกา

ตยิทํ “วิตกฺกนํ อีทิสฺมิทฺน”ติ อารมฺมณฺสฺส ปริกฺกปฺปนฺนติ อาท
“อุหนนฺติ วุฑฺฒํ โทติ”ติ. (มหาฎีกา ข้อ ๗๑ หน้า ๑๙๔)

วิตกคือความตรึกนี้ นั่น เป็นความดำริ ถึงอารมณ์ว่า
 “ความตรึกนี้ เป็นเหมือนเช่นนี้” เพราะเหตุ นั้น อรรถกถาจารย์
 จึงกล่าวว่า “ย่อมเป็นอันอธิบายว่า ความดำริ ชื่อว่า **วิตก**” ดังนี้.

ลักษณะที่จิตตกะ

อารมฺมณฺ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ มีภาวะที่ยกจิตขึ้นไว้เฉพาะ
 หน้าในอารมณ์ เป็นลักษณะ. เหมือนอย่างบางคน อาศัยญาติหรือมิตร
 ที่เป็นราชวัลลภ ย่อมเข้าไปสู่พระราชวัง ฉันท, จิต อาศัยวิตก ย่อมเข้าไป
 สู่อารมณ์ ฉันทนั้น.

อาทนนฺปฺริยาทนนฺโรส มีการจดอารมณ์ ได้แต่แรกหรือเฉพาะหน้า
 และมีการจดอารมณ์โดยรอบ เป็นกิจจรส.

อารมฺมณฺ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฺฏฺฐาโน มีการนำจิตมาไว้
 ในอารมณ์ เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา.

เสสฺสฺกฺขนฺธตฺตยปทฺฐาโน มีนามชั้น ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้.

**ตฺชฺชาสมฺนฺนาทาเรณ ปน อินฺทฺริเยน จ ปริกฺกฺขิตฺเต วิสเย อนนฺตฺรา
 เยน อุปฺปชฺชนฺโต อาปาถคตฺตวิสยปทฺฐาโนติ วุจฺจติ.**(อ.ปฎิ.ม. ข้อ ๕๑)

วิตก ถูกกล่าวว่ามีอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นปทัฏฐาน เพราะเกิดขึ้น โดยไม่มีอันตราย ในอารมณ์ที่ถูกแวดล้อมด้วยอาวัชชนจิตที่เกิดจาก วิตกนั้น และถูกแวดล้อม ด้วยอินทรีย์มีจักขุนทรีย์เป็นต้น.

๒. วิจารณ์

ความหมายคำว่า วิจารณ์

อารมณ์ณ เตน จิตต์ วิจรตีติ **วิจารณ์**. วิจรณิ วา **วิจารณ์**,
อนุสฺสจฺรณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

ชื่อว่า **วิจารณ์** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเที่ยวไปในอารมณ์ของจิต. หรือ ความเที่ยวไป, ย่อมเป็นอันอธิบายว่า ความตามเที่ยวไปโดยรอบ ในอารมณ์ ชื่อว่า **วิจารณ์**.

ลักษณะที่จตุกกะ

อารมณ์ณานุมชฺชนลกฺขโณ มีภาวะที่ตามเคล้าคลึงในอารมณ์ เป็นลักษณะ เหมือนมือที่ถูภาชนะไปมาโดยรอบและเหมือนมือที่เที่ยว ตกแต่งหม้อดิน ไปข้างนั้น ข้างนี้.

ตตฺถ สหชาตานุโยชฺชนโร มีการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ตาม ประกอบในอารมณ์นั้น เป็นกิจจรส.

จิตตสฺส อนุปฺพนฺธปฺจฺจุปฺภูจฺจาโน มีการตามติดพันในอารมณ์ ของจิต เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา เหมือนเสียงครวญแห่งระฆัง และการบินวนเวียนในส่วนเบื้องบนดอกปทุมของแมลงภู่.

เสสฺสขณฺตตฺยปฺทฺฐาโน มีนามชั้น ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้.

๓. อธิโมกข์

ความหมายคำว่า อธิโมกข์

อธิมุจจนํ อธิโมกโข.

ความตัดสิ้นใจ ชื่อว่า อธิโมกข์.

มหาฎีกา

อธิมุจจนํ อารมมณฺเณ สนฺนิฏฺฐจฺานวเสณ เวทิตพฺพ์, น ปสาทวเสณ. ยถา ตถา(ยถา ตถา วาติ สมฺมา มิจฺฉา วา, อนุฎีกา) วา ทิ อารมมณฺเณ นิจฺฉยณํ **อธิมุจจนํ** อนธิมุจจนตสฺส ปาณาติปาตาทิสฺสุ, ทานาทิสฺสุ วา ปวตฺติยา อภาววา, สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมกฺขาติ อยเมเตสํ วิเสโส. โวฏฺฐพฺพนํ ปน ยถา สนฺติริเต อตฺเถ นิจฺฉยนากาเรน ปวตฺติตฺวา ปฺรโต ปวตฺตมานานํ ตถา ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติ. ยทิ เอวํ วิจิจฺฉาสมฺปยุตฺเตสุ กถนติ ? เตสมฺปิ เอกํเสเนว สํสฺปนฺนาการสฺส ปจฺจยตาย ทฺฐพฺพ์. (มหาฎีกา ข้อ ๔๗๒)

ความตัดสิ้นใจ พึงทราบ ด้วยอำนาจแห่งความตกลงใจในอารมณฺ์, ไม่ใช่ด้วยอำนาจแห่งปสาทาธิโมกข์(คือศรัทธา). จจริงทีเดียว ความวินิจฉัยในอารมณฺ์ โดยสัมมา หรือมิจฉาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ความตัดสิ้นใจ เพราะบุคคลผู้ไม่ตัดสิ้นใจ(คือไม่มีอธิโมกข์เจตสิก)ไม่มีความเป็นไปได้ในกรรมบถทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น หรือในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย มีการให้ทานเป็นต้น, ส่วน ศรัทธา เป็นปสาทาธิโมกข์(คือความตัดสิ้นใจด้วยศรัทธา)ในวัตถุทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา เพราะเหตุนี้ เป็นความแตกต่างกันแห่งอธิโมกข์และศรัทธาเหล่านี้.

ส่วน โวฏฐัพพนจิต เป็นไปแล้ว โดยอาการวินิจฉัย ในอรรถ ตามสันติรณะ ย่อมเป็นปัจจัย แก่ความเป็นไป โดยประการนั้น ของชวนจิตทั้งหลายที่กำลังเป็นไป แต่เบื้องหน้า.

ถามว่า ถ้าว่า เป็นอย่างนี้ โวฏฐัพพนจิต เป็นปัจจัยใน วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตทั้งหลาย อย่างไร ?

ตอบว่า พึงทราบ โดยความเป็นปัจจัยแก่อาการที่ลั้งเลไปข้าง โนน และข้างนี้โดยส่วนเดียวแน่นอน แม้แห่งวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ทั้งหลายเหล่านั้น.

จูฬฎีกา

ยทิ เอวํ กสฺมา โวฏฐวนานนฺตรํ วิจิกิจฉา อูปฺปชชตีติ.
 นาย วิโรธ. โยนิโส ทิ อโยนิโส จ อารมณวฏฐานมตฺตํ โวฏฐานํ,
 วิจิกิจฉา ปน ยถาววฏฐิตฺเต วิสเย “อโหสี นุ โข อหฺมตีตฺตฺธานํ,
 น นุ โข” ตีอาทีนา อาการนฺตรสํสฺปนาวเสน ปวตฺตตีติ น เกวลญจ
 วิจิกิจฉาว ยถาววฏฐิตฺตวิสเย อาการนฺตรปริกฺกฺปนาวเสน อูปฺปชชตี.
 อถโย สพฺเพปิ อกฺุสลา กุสลาพฺยากตา จ, น ทิ โวฏฐวนน
 คหิตาการมตฺตวิสยานิ กุสลาทีนิ. (จูฬฎีกา ข้อ ๔๗๒)

ถ้าว่า เป็นอย่างนี้ ถามว่า เพราะเหตุไร วิจิกิจฉา ย่อมเกิดขึ้น ในลำดับแห่งโวฏฐัพพนะ. ตอบว่า อรรถนี้ ไม่ขัดแย้ง. เพราะว่ โวฏฐัพพนะ เป็นเพียงการกำหนดซึ่งอารมณ์ โดยโยนิโส หรือโดย อโยนิโส, แต่ วิจิกิจฉา ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ตามที่โวฏฐัพพะกำหนด

ด้วยอำนาจแห่งความลึกลงไปในลำดับแห่งอาการด้วยความคิด มีอาทิว่า “ในอดีตชาติ เราได้มีแล้ว หรือหนอ, ไม่ได้มีแล้ว หรือหนอ” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ วิจิตรงานเท่านั้นอย่างเดียว ย่อมเกิดขึ้น ในอารมณ์ ตามที่ไวภูริทัตตพจนะกำหนด ด้วยอำนาจแห่งความดำริไปในลำดับ แห่งอาการ ก็หาไม่, โดยที่แท้ แม้อกุศลทั้งหลาย กุศลและอัพยาต ทั้งหลายทั้งปวง ก็ย่อมเกิดขึ้น, เพราะว่าอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นเพียง อาการที่ไวภูริทัตตพจนะถือเอาแล้ว ไม่เป็นธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

สนธิฐานลกฺขณ มีภาวะที่ตกลงใจ ในอารมณ์ เป็นลักษณะ.

อสฺสปรปฺนโรส มีการกระทำที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อความลึกลงไป ช่างโน้น และช่างนี้ เหมือนอย่างทารก คือเป็นปฏิปักษ์ต่อการ ไม่วินิจฉัยว่า “จักกระทำ จักไม่กระทำ” เป็นกิจจรส.

นิจฺฉยปรจฺจุปฺภูตฺธาน มีการตัดสินใจ เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

สนธิฐานตพฺพธมฺมปทฺฐาโน มีอารมณ์ธรรมที่พึงตกลงใจนั้น แหละเป็นปทภูฐาน. อธิโมกข์นี้ พึงทราบ เหมือนเสาเขื่อน เพราะภาวะ ที่ไม่หวั่นไหวในอารมณ์.

๔. วิริยะ

ความหมายคำว่า วิริยะ

วีรสสุส ภาโว **วิริย**, วีรานํ วา กมมํ **วิริย**, วิธินา วา นยเนน อุปาเยน อีริยิตัพพํ ปวตตยิตัพพนินติ **วิริย**, อุตฺตสาโห, ตํตํกิจฺจสมามมโห, ปรกุกโม วา.

เหตุ แห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า **วิริยะ**, หรือ การงานของบุคคลผู้กล้าทั้งหลาย ชื่อว่า **วิริยะ**, หรือว่า ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะอรรถว่า พึงให้ดำเนินไป คือพึงให้เป็นไป โดยวิธี หรือโดยนัย โดยอุบาย, ได้แก่ อุตสาหะที่พึงให้ดำเนินไป โดยวิธี, หรือการปรารภในกิจนั้น ๆ, หรือการก้าวไปสู่ฐานะเบื้องบน ๆ

ลักษณะที่จตุกกะ

อุปตถมฺภนลกฺขณณฺจ วิริยํ ปคฺคหณลกฺขณณฺจ วิริยะ มีภาวะที่ค้ำจุนไว้ เป็นลักษณะ เหมือนเรือนเก่า ตั้งอยู่ด้วยเสาค้ำจุนไว้ และมีภาวะที่ประคองไว้ ซึ่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลายไม่ให้ห้อยลอย คือไม่ยอมให้ เพื่อจะตกไปในฝ่ายโกสัลชชะ เป็นลักษณะ.

อีกนัยหนึ่ง

อุตฺตสาทลกฺขณํ วิริยํ วิริยะ มีภาวะที่อุตสาหะในเมื่อได้รับความลำบาก เป็นลักษณะ

สหชาตธมฺมานํ อุปตถมฺภนรส์(อนุพลปฺปทาน) มีการอุปถัมภ์ คือมีการตามให้กำลัง แก่สหชาตธรรมทั้งหลายไม่หือเพื่อการตกไปในฝ่ายโกสัลชชะ เป็นกิจจรัส เหมือนเรือนเก่าตั้งอยู่ ด้วยเสาค้ำจุนไว้.

อสีสันทภาพจจุภูฐาน มีความไม่ทรุดจมลง เป็นอาการปัจจุภูฐาน
ส่วเขตภูฐาน **วริยารมภูตฤภูฐาน** **ว** **มิวริยารมภูตฤ**
 (เหตุแห่งอารัมภะคือวริยะ) ในการทำกุศลที่มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเบื้องต้น
 เป็นปทัฏฐฐาน ด้วยการพิจารณาเห็นภัยในอบาย(๑), ด้วยการพิจารณา
 เห็นทุกข์ มีชาติ(๑) ชรา(๑) พยาธิ(๑) และมรณะ(๑)ในปัจจุบัน,
 เห็นชาติทุกข์เป็นต้นอันเป็นวิภูฏมูลในอดีต(๑), เห็นชาติทุกข์เป็นต้น
 อันเป็นวิภูฏมูลในอนาคต(๑), และเห็นทุกข์อันมีการแสวงหาอาหาร
 เป็นมูล ในปัจจุบัน(๑).

หรือ มีเหตุแห่งวริยารัมภะ ๘ อย่างที่ประกอบด้วยปัจจเวก
 ขณะอันสมควรเหล่านี้ เป็นปทัฏฐฐาน ที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้
 ในทสุตตรสูตร เล่มที่ ๑๑ อย่างนี้ว่า

ธรรม ๘ อย่าง ที่เป็นไป ในส่วนคุณวิเศษ เป็นไฉน ? ได้แก่เหตุ
 เป็นที่ตั้งแห่งอารัมภะ ๘ คือ ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย การงานย่อมเป็นสิ่ง
 อันภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พึงกระทำ(กมม กัตตพพ), เธอย่อมมีความคิด
 อย่างนี้ว่า “การงานจักเป็นสิ่งอันเราควรกระทำ(ก่อน), ก็การงานอันเรา
 กระทำอยู่ การมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มิใช่กระทำ
 ได้โดยง่าย, ช่างเถิด เราจะปรารถนาซึ่งความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง
 เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง”.
 เธอปรารถนาอยู่ซึ่งความเพียรเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยัง
 ไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง, นี้ คืออารัมภะตฤ

ข้อที่ ๑ (ความว่า การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะทำการงาน ด้วยคิดว่า เราไม่อาจมนสิการ ซึ่งคำสอน ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเวลากำลังทำการงาน).

อีกข้อหนึ่ง หนทาง ย่อมเป็นสิ่งอันภิกษุพึงไป (มคฺโค คนตพฺโพ โทติ), เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “หนทางจักเป็นสิ่งอันเราควรไป, ก็หนทาง อันเราไปอยู่ การมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มิใช่กระทำ ได้โดยง่าย, ช่างเถิด เราจะปรารภซึ่งความเพียร ฯลฯ. นี้ คืออาร์มภวัตถุ ข้อที่ ๓.(ความว่า การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะเดินทาง ด้วยคิดว่า เราไม่อาจมนสิการ ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเวลากำลังเดินทาง)

อีกข้อหนึ่ง หนทาง ย่อมเป็นสิ่งอันภิกษุเดินไปถึงแล้ว (มคฺโค คฺโต), เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราได้เดินทางถึงแล้ว, ก็เราเดินทางไปอยู่ ไม่อาจมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย, ช่างเถิด เราจะปรารภ ซึ่งความเพียร ฯลฯ. นี้ คืออาร์มภวัตถุ ข้อที่ ๔.(ความว่า การปรารภ ความเพียรในเวลาเดินทางถึงแล้ว ด้วยคิดว่าเราไม่อาจมนสิการ ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเวลากำลังเดินทาง)

อีกข้อหนึ่ง ภิกษุกำลังเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ย่อมไม่ได้ซึ่งความบริบูรณ์ แห่งโภชนะอันเศร้าหมอง หรือประณีต เพียงพอแก่ความต้องการ, เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวไปสู่ บ้านหรือนิคม เพื่อบิณฑบาต ไม่ได้ซึ่งความบริบูรณ์แห่งโภชนะอันเศร้า

หมองหรือประณีต เพียงพอแก่ความต้องการ, ภายใต้นั้น ของเรา เบาท
 ควรแก่การงาน, ช่างเถิด เราจะปรารภซึ่งความเพียร ฯลฯ. **นี่คืออาร์มภวัตฤ
 ข้อที่ ๕.(ความว่า การปรารภความเพียรในเวลาได้โภชนะน้อย ด้วยคิดว่า
 เราอาจมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในเวลาร่างกายเบาท
 ควรแก่การงาน เพราะการได้โภชนะน้อย)**

อีกข้อหนึ่ง ภิกษุ กำลังเที่ยวไป สู่บ้าน หรือนิคม เพื่อบิณฑบาต
 ย่อมได้ซึ่งความบริบูรณ์แห่งโภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีต เพียงพอแก่
 ความต้องการ, เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคม
 เพื่อบิณฑบาต ได้ซึ่งความบริบูรณ์แห่งโภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีต
 เพียงพอแก่ความต้องการ, ภายใต้นั้น ของเรา มีกำลัง ควรแก่การงาน,
 ช่างเถิด เราจะปรารภซึ่งความเพียร ฯลฯ. **นี่คืออาร์มภวัตฤ ข้อที่ ๖.
 (ความว่าการปรารภความเพียรในเวลาได้โภชนะที่บริบูรณ์ ด้วยคิดว่า
 เราอาจมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเวลาร่างกาย
 มีกำลัง ควรแก่การงานเพราะการได้โภชนะที่บริบูรณ์)**

อีกข้อหนึ่ง อาพาธ เพียงเล็กน้อย กำลังเกิดขึ้น แก่ภิกษุ
 (อุปัฏฐโก โทติ อุปมตตโก อาพาโธ), เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า
 “อาพาธเพียงเล็กน้อยกำลังเกิดขึ้นแก่เรา, ก็อาพาธของเราพึงกำเริบ
 มากขึ้น, นั้นเป็นฐานะมีอยู่, ช่างเถิด เราจะปรารภ ซึ่งความเพียร ฯลฯ.
นี่คืออาร์มภวัตฤ ข้อที่ ๗.(ความว่า การปรารภ ความเพียรในเวลา

**กำลังอาพาธเพียงเล็กน้อย ด้วยคิดว่าเรา อาจมนสิการซึ่งคำสอน
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเวลาที่อาพาธยังไม่กำเริบมากขึ้น)**

อีกข้อหนึ่ง ภิกษุ ย่อมเป็นอันหายจากอาพาธแล้ว หายจาก
ความเป็นผู้อาพาธยังไม่นาน(คิลานวุฎฐิโต โหติ อจิรวุฎฐิโต เกลณฺญา),
เธอย่อมมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราหายจากอาพาธแล้ว หายจากความเป็น
ผู้อาพาธยังไม่นาน, อาพาธของเราเพิ่งกลับกำเริบ ขึ้นอีก, นั่นเป็นฐานะมีอยู่,
ช่างเถิด เราจะปรารภซึ่งความเพียร ฯลฯ. นี่คือการอรัมภัตถุ ข้อที่ ๘.

**(ความว่า การปรารภความเพียรในเวลาหายจากอาพาธแล้วไม่นาน
ด้วยคิดว่า เราอาจมนสิการซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในเวลา
ที่อาพาธยังไม่กลับกำเริบขึ้นอีก)**

๕. ปิตี

ความหมายคำว่า ปิตี

ปิณฺยตีติ **ปิตี**.(ปิณฺยตีติ ตปเปติ, วชฺสเมติ วา. มุลฎีกา หน้า ๑๐๘)

ชื่อว่า **ปิตี** เพราะอรรถว่า ย่อมทำกายและจิตให้เอิบอิม,

หรือย่อมทำให้เจริญ.

ลักษณะที่จตุกกะ

สมปิยายนลกขณา มีภาวะที่ชื่นชมยินดี ในอารมณ์ เป็นลักษณะ

กายจิตตป็นรสา ผรณรสา วา มีการทำกายและจิตให้เอิบอิม

เป็นกิจจรส หรือมีการทำกายให้ซาบซ่าน ด้วยรูปอันประณีต เป็นกิจจรส.

โศทศยปัจจุปฏฐานา มีการฟูขึ้นทั้งกายและจิต เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

เสสฏกขณตตยปทฏฐานา มีนามขันธ์ ๓ ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้.

๖. ฉันทะ

ความหมายคำว่า ฉันทะ

ฉนฺทํ **ฉนฺโท**, อารมฺมณฺณ อตฺถิกตา.

ความปรารถนา ชื่อว่า **ฉันทะ**, ได้แก่ ความเป็นธรรมมีความปรารถนาด้วยอารมณ์.

ลักษณะที่จตุกกะ

กตตุกมยตาลกฺขโณ มีภาวะที่ปรารถนาเพื่อจะกระทำคือ หน่วงเอาซึ่งอารมณ์ เป็นลักษณะ.

อารมฺมณฺปริเยสนฺโร เพราะกตตุกมยตาลักษณะนั้น จึงมีการแสวงหาอารมณ์ เป็นกิจจรส.

อารมฺมณฺณ อตฺถิกตาปัจจุปฏฐาโน เพราะกตตุกมยตาลักษณะนั้น จึงมีความเป็นธรรมมีความปรารถนาด้วยอารมณ์ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ตเวทสฺส ปทฏฐาโน มีอารมณ์นั้นของฉันทะนั้นนั้นแหละ เป็นปทัฏฐาน. ก็ฉันทะนี้ มีการแสวงหาอารมณ์ของตนเป็นกิจจรส, การแสวงหาอารมณ์นั้น ย่อมมี แม้แก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย

เพราะสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น มีอารมณ์เดียวกัน กับฉันทะนั้น
 เพราะเหตุนี้ ฉันทะนั้น ในการถือเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงทราบ
 เหมือนการที่จิต เหยียดไปซึ่งมือ.

ฉันทะมี ๔ คือ

(๑). ตัณหาฉันทะ ในพระบาลีมีอาทิว่า “กามเมสุ กามจจฺจนฺโท –
 กามฉันทะ ในกามทั้งหลาย” (อภิ.ส.๓๔/๑๑๐๓/๒๕๘).

(๒). วิริยฉันทะ ในปมาทนิทเทศว่า “นิกฺขิตฺตจฺจนฺทตา
 นิกฺขิตฺตจฺจฺรุตตา – ความทอดทิ้งฉันทะ(คือ ความที่วิริยฉันทะในการทำกุศล
 อันเขาทอดทิ้งแล้ว), ความทอดทิ้งจฺจฺรุต(คือ การทิ้งลงแห่งวิริยจฺจฺรุต ความว่า
 ความมีวิริยจฺจฺรุตในใจ ถอนกลับ)”(อภิ.ขุทฺทกวิภงฺ ๓๕/๘๔๖/๔๒๗).

(๓). ทิฏฐิฉันทะ ในพระบาลีนี้ว่า “สพฺเพว นฺุ โข มาริส
 สมณพฺราหฺมณา เอกนฺตวาทา เอกนฺตสีลา เอกนฺตฉนฺทา
 เอกนฺตอชฺโหมसानา – ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ สมณะและพราหมณ์
 ทั้งหลายทั้งปวงนั้นเทียว มีวาตะอย่างเดียวกัน มีศีลอย่างเดียวกัน
 มีทิฏฐิฉันทะอย่างเดียวกัน มีที่สุตอย่างเดียวกัน หรือหนอแล”.
 (ที.มหา.๑๐/๓๖๖/๒๔๑).

(๔). กัตตุกัมยตาฉันทะ ได้แก่ ฉันทเจตสิก เป็นทั้งกุศล อกุศล
 และอัปยาคตฉันทะ ตามที่ประกอบในจิตต่าง ๆ

อกุศลเจตสิก ๑๔

โมจตุกเจตสิก ๔

๑. โมหะ

ความหมายคำว่า โมหะ

มุยหนติ เตน, สยั วา มุยหติ, มุยหนมตตเมว วา ตนติ **โมโห**.

ชื่อว่า **โมหะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุหลงของสัตว์ทั้งหลาย, หรือสภาพที่หลงเอง, หรือว่าภาวะนั้น เป็นเพียงความหลงเท่านั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

จิตตสส อนธภาวลกขโณ อดญาณลกขโณ วา มีภาวะที่มีดบอดแห่งจิต คือความไม่เห็นตามความเป็นจริงซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ หรือมีภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อญาณ เป็นลักษณะ.

อสมปฏิเวธโรส อารมณสภาวะจฉายทโรส วา มีความไม่แทงตลอดเป็นกิจจรส หรือมีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ คือญาณย่อมนำไม่ได้เพื่อการแทงตลอด ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นกิจจรส.

อสมมาปฏิบัติปจจุปฏฐาโน อนธการปจจุปฏฐาโน วา มีการเป็นปฏิปักษ์ต่อสัมมาปฏิบัติ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน หรือมีการกระทำซึ่งความมืดบอดแก่บุคคล เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

อโยนิโสมนสิการปฏฐาโน มีการกระทำไว้ในใจโดยเป็นปฏิปักษ์ต่ออุบาย เป็นปทัฏฐาน.

พึงทราบว่าเป็นมูลเหตุ ของอกุศลทั้งหลายทั้งปวง.

๒. อหิริกะ

ความหมายคำว่า อหิริกะ

น หิริยติ น लघुत्तिติ अहिरीโก, पुक्कलो, जित्तं,
 ตัสมปยุตตรมมสมุทาโย वा. อหิริกสฺส ภาโว **อหิริกั**.

ชื่อว่า อหิริโก เพราะอรรถว่า ย่อมไม่รังเกียจ คือย่อมไม่ละอาย,
 ได้แก่ บุคคล, หรือจิต, หรือว่า หมู่ธรรมที่สัมปยุตต์กับจิตนั้นที่ไม่ละอาย.
 ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ละอาย ชื่อว่า **อหิริกั**. (ครั้งเมื่อควรกล่าวว่
 “อหิริกั” ก็กล่าวว่ “**อหิริกั**” เพราะกระทำ ซึ่งการลบไป
 แห่ง ก-อักษร ๑ ตัว, มหาฎีกา ๔๗๘).

ลักษณะที่จตุกกะ

กายหุจจริตาทีหิ อชิจฺจนลกฺขณั อลชชนลกฺขณั वा

มีภาวะที่ไม่รังเกียจเพราะหุจจริตทั้งหลายมีกายหุจจริตเป็นต้น
 เป็นลักษณะ หรือมีภาวะที่ไม่ละอาย เพราะหุจจริตทั้งหลาย
 มีกายหุจจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ.

อลชซากาเรน ปापानั กรณฺรสั มีการกระทำ ซึ่งบาปทั้งหลาย
 โดยอาการที่ไม่ละอาย เป็นกิจจรส.

วุตตปฺการเนว ปาปโต อสงฺโกจนปจฺจุปฺภูฐานั มีการไม่หดถอย
 แต่บาป โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละ คือด้วยอำนาจความไม่ละอาย
 เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน.

อตตนิ อคารวปฏฐาน มีความไม่เคารพ ในตนเป็นปทัฏฐาน.
ก็ภาวะที่ไม่รังเกียจ สิ่งที่ไม่สะอาดคือกิเลส ย่อมมีด้วยอิริกะ
เหมือนอย่างสุกรบ้าน ไม่รังเกียจสิ่งที่ไม่สะอาด.

๓. อโนตตปปะ

ความหมายคำว่า อโนตตปปะ

น โอตตปตตีติ อโนตตปปิ, โอตตปปสส ปฏิปกขภูตัมมมาห.
ธรรมใด ย่อมไม่สะดุ้ง(บาป) เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า
อโนตตปปะ, ท่านกล่าวถึงธรรม ที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อโอตตปปะ.

ลักษณะที่จตุกกะ

เตเหว อसारชุลกขณัม อนุตตาสนลกขณัม วา มีภาวะที่ไม่กลัว
เพราะทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละเป็นลักษณะ
หรือมีภาวะที่ไม่สะดุ้ง เพราะทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้น
เป็นลักษณะ.

อนุตตาสากาเรน ปापานิ กรณรส์ มีการกระทำ ซึ่งบาปทั้งหลาย
โดยอาการที่ไม่สะดุ้ง เป็นกิจจรส.

วุตตูปการเนเวว ปาปโต อสงโจนปจจุปฏฐาน มีการไม่หดถอย
แต่บาป โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละ คือด้วยอำนาจความไม่สะดุ้ง
เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ปเรสุ อคารวปฏฐาน มีความไม่เคารพ ในบุคคลทั้งหลาย
เหล่าอื่น เป็นปทัฏฐาน.

ก็ภาวะที่ไม่สะดุ้งบาบ ย่อมมี ด้วยอินตตัปปะ เหมือนอย่าง
แมลงเม่าไม่สะดุ้งไฟ.

๔. อุทัจจะ

ความหมายคำว่า อุทัจจะ

อุทตสส ภาโว **อุทัจจ**. ยสส ฌมมสส วเสน อุทตฺ โหติ จิตฺตํ,
โส ฌมโม **อุทัจจ**.

ความเป็น แห่งบุคคลหรือจิตที่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **อุทัจจะ**.
จิตเป็นภาวะที่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจ แห่งธรรมใด, ธรรมนั้น ชื่อว่า
อุทัจจะ(เป็นเหตุฟุ้งซ่านของจิต).

ลักษณะที่จตุกกะ

เจตโส อวุปสมลกขณ มีภาวะที่ไม่สงบ คือภาวะที่ไม่ตั้งนิ่งและ
ไม่ผ่องใส ของจิต เป็นลักษณะ เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะถูกลมพัด.

อนวฏฐานรสี มีความไม่หยุดนิ่งคือหวั่นไหว เป็นกิจจรส
เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าพริ้วไหวเพราะถูกลมตี.

ภนตตตปจจุภฏฐาน มีความหมุนเวียนไป เป็นอาการปัจจุภฏฐาน
เหมือนขี้เถ้าฟุ้งขึ้นเพราะถูกก้อนหินกระทบ.

เจตโส อวุปสเม อโยนิโสมนสิการปฏฐาน มีอโยนิโสมนสิการ
ในภาวะที่ไม่สงบ แห่งจิต เป็นปทัฏฐาน.

โลติกเจตสิก ๓

๑. โลกะ

ความหมายคำว่า โลกะ

ลูปภนฺติ เตน, สยํ วา ลูปภติ, ลูปภนฺมตฺตเมว วา ตนฺติ **โลโก**.

ชื่อว่า **โลกะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุติดข้องของสัตว์ทั้งหลาย, หรือสภาพที่ติดข้องเอง, หรือว่าภวะนั้น เป็นเพียงความติดข้องเท่านั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

อารมฺมณคฺคทณฺลกฺขโณ มีภาวะที่ยึดถืออารมณฺ์ ได้แก่ ภาวะที่ไม่ปล่อยอารมณฺ์ ด้วยอำนาจความยึดถือคือตัณหา ว่า “นี่ของเรา” เป็นลักษณะ เหมือนก้อนอามิสที่เจือด้วยเลสมียางไม้เป็นต้น(ตั้ง) อันพวงนายพราน ตักไว้ เพื่อจับพวกลิง. (จุฬหฺฎีกา)

อภิศฺครโส มีความติดข้อง โดยภาวะเฉพาะหน้าในอารมณฺ์ เป็นกิจจรส เหมือนชิ้นเนื้อใส่ไปในกระเบื้องร้อน.

อปฺริจฺจาคปฺจฺจฺปนฺณาโน มีการไม่สละอารมณฺ์ เป็นอาการ ปิจฺจฺปนฺฐาน เหมือนการติดย้อมของสีป้ายขอบตาที่ผสมด้วยน้ำมัน.

สณฺโณชนิยรมเมสุ อสฺสาททสฺสนปทฺฐาโน มีความเห็นผิดว่า น่าปรารถนา ในธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณฺ์ของสังโยชนฺ์ เป็นปทฺฐฐาน ดังที่ตรัสว่า “ตัณหา ย่อมเจริญ แก่บุคคลผู้ตามเห็นที่น่าปรารถนา” ดังนี้

พึงทราบว่ โลกะเมื่อเจริญขึ้น โดยความเป็นแม่น้าคือตัณหา ย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้า มีกระแสอันเชี่ยว ย่อมไหลไปสู่มหาสมุทร.

๒. มิจฉาทิฎฐิ

ความหมายคำว่า มิจฉาทิฎฐิ

อयाถาวทิฎฐิ, วิรัชฉิตฺตวา คหณโธ วา วิตถา ทิฎฐิตฺติ **มิจฉาทิฎฐิ**,
อนตถาวหตฺตา ปณฺธิเตหิ ชิคฺฉฉิตฺตา ทิฎฐิตฺติปิ **มิจฉาทิฎฐิ**. อปิฉ มิจฉา
ปสฺสนติ ตาย, สยํ วา มิจฉา ปสฺสตี, มิจฉาทสฺสนมฺตตํ วา เอสาตี **มิจฉาทิฎฐิ**.

ชื่อว่า **มิจฉาทิฎฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นทิฎฐิไม่ใช่ตามความเป็นจริง
(มิจฉา ในอรรถอयाถาว), เป็นทิฎฐิที่คลาดเคลื่อนเพราะยึดถือผิด
(อรรถวิตถ), เป็นทิฎฐิอันบัณฑิตทั้งหลาย เกลียดเพราะนำมาแต่สิ่งที่ไม่
มีประโยชน์บ้าง(อรรถชิคฺฉฉน). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มิจฉาทิฎฐิ**
เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเห็นผิดของสัตว์ทั้งหลาย, หรือสภาพที่เห็น
ผิดเอง, หรือว่าทิฎฐินั้น เป็นเพียงความเห็นผิดเท่านั้น. (บทว่า **มิจฉา**
ได้แก่ ความวิปริต ต่อสภาวะธรรม โดยเห็นว่า เทียงเป็นต้น)

ลักษณะที่จตุกกะ

อโยนิโส อภินิเวสกกชณา มีภาวะที่ยึดมั่นยิ่ง โดยไม่ใช่อุบาย
เป็นลักษณะ.

ปรัมมาสรสา มีการจับต้อง โดยเป็นอย่างอื่น ล่วงเลยแล้ว
ซึ่งสภาวะธรรม เป็นกิจจรัส.

มิจฉาภินิเวสปจฺจุปฺภูจฺจนา มีภาวะที่ยึดมั่นผิดว่า “นี่เท่านั้นเป็นจริง,
อย่างอื่นเปล่า” ด้วยอำนาจการถือที่วิปริต เป็นอาการปัจจุปฺภูจฺจนา.

อริยานิ อทสฺสนกามตาทิปฺภูจฺจนา มีความไม่ต้องการเห็น
ซึ่งพระอริยะทั้งหลายเป็นต้น เป็นปทํภูจฺจนา.

๓. มานะ

ความหมายคำว่า มานะ

มณฺณตฺตีติ **มานโ**. (มน คพฺเพ – ในการโอ้อวด + ณ ปัจจัย)
 ธรรมใด ย่อมถือตัว เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า **มานะ**.

ลักษณะที่จตุกกะ

อุन्नตฺลภฺขโณ มีภาวะที่น้อมไปในเบื้องสูง ด้วยอำนาจว่า
 เราดีกว่าเป็นต้น เป็นลักษณะ.

สมปคฺคหฺรโส มีการยกตน ด้วยอำนาจที่น้อมไปในเบื้องสูง
 หรือด้วยอำนาจกระทำตนให้ต่ำลง ของโอ만한ะ เป็นกิจจรส.

เกตุกมยตาปจฺจุปฺภูฐานโ มีความต้องการเป็นดุจธงที่ชักขึ้นไว้สูง
 เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

ทิจฺฉิวิปฺยุตฺตโลภฺทภูฐานโ มีโลภะที่ไม่ประกอบด้วยทิจฺฉิ
 คืออาศัยซึ่งความสืเนหาในตน เป็นปทัฏฐาน.

พึงทราบว่าเป็นเหมือนคนบ้า.

โจดูกเจตสิก ๔

๑. โทสะ

ความหมายคำว่า โทสะ

ทุสสนติ เตน, สยั วา ทุสสติ, ทุสสนมตตเมว วา ตนติ โทโส.

ชื่อว่า **โทสะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุประทุษร้ายคือพยาบาทของสัตว์ทั้งหลาย, หรือสภาพที่ประทุษร้ายเอง, หรือว่า ภาวะนั้นเป็นเพียงความประทุษร้ายเท่านั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

จณทิกุลลกขโณ มีภาวะที่ดูร้ายคือความโกรธ เป็นลักษณะเหมือนอสรพิษที่ถูกประหาร.

วิสปนรโส อตตโน นิสสยทนรโส วา มีการพลุ่งพล่านด้วยอำนาจแห่งอาการที่เป็นไป ของตน และด้วยอำนาจแห่งการยังรูปที่ผิดแปลกและรูปที่ไม่น่าปรารถนาให้ตั้งขึ้น เป็นกิจจรส เหมือนยาพิษที่แผ่ซ่านไป หรือ มีการเผาไหม้ที่อาศัย ของตน เป็นกิจจรส เพราะทำให้ถึงภาวะที่ร่างกายถูกเผาไหม้ เหมือนไฟไหม้ป่า.

ทุสสนปจจุภูฏาโน มีการประทุษร้าย เป็นอาการปัจจุภูฏฐาน เหมือนศัตรูผู้ได้ออกาส.

อาฆาตวตถุปทฏฐาโน มีเหตุแห่งความอาฆาต ๑๐
 อย่างเป็นปทัฏฐาน.

พึงทราบว่ โทสะ เหมือนน้ำมูตรเน่าเจือด้วยยาพิษ เพราะไม่น่าปรารถนาในกาลที่บริโภคและในกาลที่ให้ผล แก่ตน และแก่บุคคลอื่น.

๒. อิสสา

ความหมายคำว่า อิสสา

อิสสตีติ **อิสสา**, อิสสาयนา **อิสสา**.

ธรรมใด ย่อมริษยา เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า **อิสสา**, ความริษยา ชื่อว่า **อิสสา**. ได้แก่ การกระทำความริษยา ในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่น.

ลักษณะที่จตุกกะ

ปรสมปตฺตินิ อุตฺตฺยยนลกฺขณา มีภาวะที่ทนไม่ได้ ต่อสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นเป็นลักษณะ(ปรลาภสกุการครุการมานนพททพุชนาสุ, ฌมมสังคณิข้อ ๑,๑๒๖).

ตตฺเถว อนภิตฺติรสา มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อมุกิตตา ในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นนั้นนั่นแหละ เป็นกิจจรส.

ตโต วิมุขภาวปจฺจปฺภูฏานา มีความเป็นอนา จากสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นนั้น เป็นอาการปัจจปฏฐาน.

ปรสมปตฺติปทฺฏานา มีสมบัติของผู้อื่น เป็นปทฏฐาน.

๓. มัจฉริยะ

ความหมายคำว่า มัจฉริยะ

มจฺฉเรสฺส ภาโว **มัจฉริยํ**.

ความเป็น แห่งบุคคลหรือจิตที่ตระหนี่ ชื่อว่า **มัจฉริยะ**.

ลักษณะที่จตุกกะ

ลทฐานํ วา **ลภิตพพานํ** วา **อตตโน** **สมปตตี** **นิกุณหลกขณ**
มีภาวะที่ปกปิด ซึ่งสมบัติทั้งหลาย ที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้ ของตน
เป็นลักษณะ.

ตาสเวย **ปรเท** **สาธาณภาวอกุขมนรส** มีความทนไม่ได้ในภาวะ
ที่สมบัติทั้งหลายที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้ ของตนเหล่านั้นนั้นแหละ
เป็นของทั่วไป แก่บุคคลทั้งหลายเหล่าอื่น เป็นกิจจรส.

สโงจนปจจุปฏฐาน **กฏกญจกตาปจจุปฏฐาน** **วา** มีการหดถอย
คือการตรึงกันจิตไว้ โดยกระทำภาวะที่สมบัติทั้งหลายของตนไม่ทั่วไป
แก่บุคคลทั้งหลายเหล่าอื่น เป็นอาการปัจจุปฏฐาน หรือมีความเป็นไป
ของจิต มีอาการเหมือนรสเผ็ดร้อน เป็นอาการ ปัจจุปฏฐาน.

อตตโน **สมปตติปฏฐาน** มีสมบัติ ของตน ได้แก่อาวาสเป็นต้น
เป็นปทัฏฐาน.

พึงทราบว่ามีจตุริยะเป็นความผิดรูป แห่งจิต.

๔. กุกกัจจะ

ความหมายคำว่า กุกกัจจะ

กุกจฉิตฺ กตํ กุกตํ. ตสฺส ภาโว **กุกกัจจ**.

หุกจจริตที่กระทำแล้ว และสุจริตที่ยังไม่ได้กระทำ อันบัณฑิต
เกลียด ชื่อว่า กุกตะ. ความเป็น แห่งกุกตะนั้น ชื่อว่า **กุกกัจจะ**.

ตี กุกตี อารพภ วิปปฏิสสารวเสน ปวตตมปน จิตตี ตัสมหจจิตตาย
อิธ “กุกตนะ”ตี คเหตุวา “ตสส ภาโว กุกกัจจน”ตี วุตตนะตี ทฏฐพพิ.
(มหาฎีกา ข้อ ๔๘๘)

ก็ จิต ที่เป็นไป ปรารภ ซึ่งกุกตะนั้น ด้วยอำนาจวิปปฏิสสาร
พึงทราบว่ถ้อเอาแล้วด้วยบทว่า “กุกตนะ” ในที่นี้ เพราะความเป็นไป
ร่วมกันกับจิตนั้น แล้วกล่าวว่ “ความเป็นแห่งกุกตะนั้น ชื่อว่ กุกกัจจะ”.

ลักษณะที่จตุกกะ

ปจฉานตาปนลกขณ มีภาวะที่ตามเผาใจในภายหลัง เป็นลักษณะ.

กตาทกตานุโสจนรส มีความเศร้าโศกเนื่อง ๆ ถึงทุกจจิตที่กระทำแล้ว
และสุจจิตที่ยังไม่ได้กระทำ เป็นกิจจรส.

วิปปฏิสสารปจจุปฏฐาน มีการหวนระลึกที่ผิด ด้วยอำนาจแห่ง
ความเศร้าโศกเนื่อง ๆ ถึงทุกจจิตที่กระทำแล้ว และสุจจิตที่ยังไม่ได้
กระทำ เป็นอาการปจจุปฏฐาน.

กตาทตปฏฐาน มีทุกจจิตที่กระทำแล้ว และสุจจิตที่ยังไม่ได้
กระทำ เป็นปฏฐาน.

พึงทราบว่ กุกกัจจะ เหมือนความเป็นทาส เพราะความ
เป็นเหตุแห่งความเป็นผู้อาศัยคนอื่น. กุกกัจจะนั้น ย่อมไม่อาจเพื่อ
ยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เป็นไป โดยความเป็นธรรมดา ของตน.

ทิทุกเจตสิก ๒

ความหมายคำว่า ถินะ และมิทระ

ถินนตา **ถิน**. มิทฺธนตา **มิทธ**. อนุสฺสาหสํหนนตา อสตุตฺติวิฆาโต
จาติ อตฺโถ. ถินญจ มิทฺธญจ ถินมิทฺธ.(วิสุทฺธิมคฺค ข้อ ๔๘๓)

ความหดหู่ ชื่อว่า **ถินะ**, ความโง่งมงาย ชื่อว่า **มิทระ**. อธิบายว่า
ความถดถอยด้วยภาวะที่ไม่มีอุตสาหะ ชื่อว่า **ถินะ**, และความไม่ควร
ในการทำงาน ด้วยอำนาจการเบียดเบียนเสียซึ่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย
ที่ไม่มีความสามารถ(อกุศลสังขาริกจิตตูปบาท ๕) ชื่อว่า **มิทระ**.
ถินะและมิทระ ชื่อว่า **ถินมิทระ**.

ลักษณะที่จตุกกะ ถินะ

อนุสสาหนลกฺขณ มีภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออุตสาหะ เป็นลักษณะ.

วิริยวิโนทฺทณ มีการกำจัดออกซึ่งวิริยะ เป็นกิจจรส.

สํสันทนปจฺจุปฺภูฐาน มีความที่ถดถอย แห่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย
เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน.

ลักษณะที่จตุกกะ มิทระ

อกมฺมณฺยตลลกฺขณ มีภาวะที่ไม่ควรในบุญกิริยามีทานและศีล
เป็นต้น ของเจตสิกชั้น ๓ เป็นลักษณะ.

โณทฺทณ มีการปิดซึ่งทวารของวิญญาณ เป็นกิจจรส.

สึนภาวปจฺจุปฺภูฐาน ปจฺลยิกนิทฺทาปจฺจุปฺภูฐาน วา มีความหดหู่
ในการถือเอาอารมณ์ เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน หรือมีการยังรูปกายให้หลับ

อันเป็นอาการที่่วงงอก เป็นอาการปัจจุปัญฐาน.(อธิบายว่า ความถดถอยแห่งจิตเท่านั้น ย่อมมี ด้วยถิ่นะ, ส่วน ความถดถอยแม้แห่งรูปกายก็เหมือนอย่างขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้น ย่อมมีด้วยมิทธะ เพราะเหตุนั้น มิทธะนั้น ย่อมยังรูปกายให้หลับอันเป็นอาการที่่วงงอกให้ปรากฏ).

อุภยมปิ อรตวิชมทิกาทิสฺส อโยนิโสมนสิการปทญฺฐานํ ถิ่นมิทธะแม้ทั้ง ๒ มีอโยนิโสมนสิการ คือการไม่เห็นโทษตามความเป็นจริง ในความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสงัด(กายวิเวก) และในอริกุตธรรมทั้งหลาย คือในสมถธรรมและวิปัสสนาธรรมทั้งหลาย(จิตตวิเวก), ในความเป็นไปแห่งสังกิเลส ที่เป็นเหตุแห่ง ความคร้านทางกาย, และด้วยอาทิสัพพท์ ถือเอาบทว่า ตนฺทิ คือความหลับ ความประมาท และในความเมาอาหาร เป็นปทัฏฐาน.

วิจิกิจฉาเจตสิก ๑

ความหมายคำว่า วิจิกิจฉา

วิจิกิจฉาติ (จิกิจฉิตฺตํ ทุกฺกรตตาย)วิตตา (ถาณปปฏิกาโร)

จิกิจฉาติ **วิจิกิจฉา**, สภาวํ วา วิจินฺนโต เอตตาย จิกิจฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฉา. (อภฺจฺสาลินี ข้อ ๔๒๒/อ.ปฎิ.ม. ข้อ ๖๔ วิมุตติถาณนิตฺเทศ/ปรมตฺถทีปนิมฺหาฎีกา หน้า ๙๔/มหาฎีกา ข้อ ๔๙๐)

บทว่า **วิจิกิจฉา** มีวจนัตถะว่า ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่าการรักษา(คือการบำบัดด้วยปัญญา) ไปปราศแล้ว (เพราะภาวะที่ทำยากเพื่อจะรักษา, มิใช่เพราะวิจิกิจฉาไม่มีการรักษา แม้โดยประการทั้งปวง) (วิ + จิกิจฉา ศัพท์),หรือ บุคคลเมื่อวินิจฉัยสภาวะ ย่อมยาก คือย่อมลำบาก เพราะธรรมนี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมนี้ ชื่อว่า **วิจิกิจฉา**(ธรรมเป็นเหตุลำบากของผู้วินิจฉัยสภาวะ, วิจิน ศัพท์ + จิกฉา ตติยัตปปริสสมาส)

ลักษณะที่จตุกกะ

สัสยนลกขณา มีภาวะที่เป็นไปกระเสือกกระสน โดยนัยมีอาทิว่า “เป็นอย่างนี้หรือหนอ, มิใช่หรือหนอ” เป็นลักษณะ.

กมปนรสา มีความหวั่นไหว ของจิต ในนานาอารมณฺ์ เป็นกิจจรส, (อุทัจจลหฺติ อุตตนา คหิตากาเร เอว จตฺวา ฆมตฺติเต เอการมฺมณฺสมิเยว วิปฺนฺททวเสณ ปวตฺตตี. วิจิกิจฉา ปน ยทฺธิปิ รูปาทีสุ เอกสมิเยว อารมฺมณฺ์ อูปฺขชติ, ตถาปิ “เอวํ นฺุ โข, นนฺุ โข, อิทํ นฺุ โข, อณฺณํ นฺุ โข”ติ อณฺณํ คเหตุพฺพาการํ อเปกฺขตฺติเต นานารมฺมณฺ์ กมปนํ โหติ. มหาฎีกา ข้อ ๔๙๐.

อธิบายว่า อุทัจจจะ ตั้งหมุ่นเวียนไปอยู่ในอาการ(คืออารมณฺ์) ที่ตณฺ์ถือเอาเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ย่อมเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งความตึนรน ในอารมณฺ์เดียวเท่านั้น. ส่วน วิจิกิจฉา ย่อมเกิดขึ้น ในอารมณฺ์เดียวเท่านั้น ในบรรดาอารมณฺ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น วิจิกิจฉา ย่อมมองหา ซึ่งอาการที่ควรถือเอา อย่างอื่นว่า “อย่างนี้หรือ หนอ, มิใช่หรือ หนอ, สิ่งนี้ หรือ หนอ, สิ่งอื่น หรือ หนอ” เพราะเหตุนี้ จึงมีความหวั่นไหว ในนานาอารมณฺ์).

อนิจฉยปัจจุပ္ปฏฐานา อนนังสาคาหปัจจุပ္ปฏฐานา วา มีการยัง
 ภาวะที่ตัดสิ้นใจไม่ได้ให้เป็นอาการปัจจุပ္ปฏฐาน หรือมีการถือเอา
 ซึ่งนานาสภาวะ อันมีหลายอย่าง ในอารมณ์ เป็นอาการปัจจุပ္ปฏฐาน.

วิจิกิจฉาย อโยนิโสมนสิการปฏฐานา มื่อโยนิโสมนสิการ
 ในวิจิกิจฉาเป็นปทัฏฐาน.

โสภณเจตสิก ๒๕

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

๑. สัทธา

ความหมายคำว่า สัทธา

สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหนฺติ, สทฺทหนฺมตฺตเมว วา เอสาติ **สัทธา**.

สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมเชื่อ ด้วยธรรมชาตินั้น
 เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **สัทธา**.(ธรรมชาติเป็นเหตุเชื่อแก่
 สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย)

หรือ ธรรมชาติใดย่อมเชื่อเอง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น
 ชื่อว่า **สัทธา**.(ผู้เชื่อเอง)

หรือว่า ธรรมชาตินี้ เป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น.

มหาฎีกา

สททหนฺติ เอตายาติ สททหนฺกิริยาย ปวตตมานานํ ฌมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวณ สทฺธาย ปจฺจยตํ ทสฺเสติ. ตสฺสา หิ ฌมฺมานํ ตถापจฺจยภาเว สติ ปุคฺคโล สทฺทหนฺตํติ โวหาโร โหติ. สทฺทหนฺ สทฺเธยฺยวตฺถุโน ปตฺติยายนํ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๖๔)

บทว่า **สททหนฺติ** **เอตาย** พระอรรถกถาจารย์ย่อแสดงถึง ความเป็นปัจจัยของสัทธา แก่ธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็นไป ด้วยกิริยา คือความเชื่อ โดยความเป็นใหญ่ ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น. อธิบายว่า ครั้นเมื่อภาวะที่สัทธานั้น เป็นปัจจัยอย่างนั้น แก่ธรรมทั้งหลาย มีอยู่ บุคคล ย่อมมีโวหารว่า ผู้เชื่ออยู่. ความเชื่อ ได้แก่ ความเป็นไป ที่ถึงซึ่งวัตถุอันควรเชื่อ.

ลักษณะที่จตุกกะ

สมปสาทนลกขณา จ สทฺธา ปกฺขนฺทนลกขณา จ ศรัทฺธา มีภาวะที่ทำให้จิต ให้่องใส เป็นลักษณะ เหมือนแก้วมณีของพระเจ้า จักรพรรดิที่ทำน้ำให้ใส และมีภาวะที่แล่นไป คือเป็นหัวหน้า เป็นภาวะนำหน้าไป เป็นลักษณะ เหมือนขุนศึกผู้กล้าในสงคราม.

อีกอย่างหนึ่ง

สทฺทหนฺลกขณา สทฺธา โอกฺปฺปนลกขณา วา ศรัทฺธา มีภาวะที่เชื่อในวัตถุที่ควรเชื่อ เป็นลักษณะ หรือมีภาวะที่กำหนดลง เชื่อว่า นี่เป็นอย่างนั้น เป็นลักษณะ.

ปสาทรสา อุทกปสาทมณิ วีย, ปกขนทธรสา วา

โอฆุตตรโณ วีย มีการทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย หรือทำบุคคลให้พอใจ เป็นกิจจรส ดุจแก้วมณีที่ทำน้ำให้ใส หรือมีความแล่นไป คือมีความเข้าไปสู่อารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งความน้อมใจเชื่อ เป็นกิจจรส เหมือนการที่ขุนศึกผู้กล้าในสงครามพาหมู่ชนข้ามห้วงน้ำ.

อกาลุสสิยปัจจุปฏฐานา อธิมุตติปัจจุปฏฐานา วา มีความไม่ชุ่มมัว เป็นอาการปัจจุปฏฐาน หรือมีการตัดสินใจเชื่อ อันเป็นข้าศึกต่ออกุศล เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

สทเธยวตถุปฏฐานา สทธมมสสวนาทิโสตาปัตติยงคปฏฐานา วา มีวัตถุอันควรศรัทธาคือรัตนะทั้ง ๓ กรรม และผลของกรรม เป็นปทัฏฐาน หรือมีเหตุ ๔ อย่าง แห่งการเกิดขึ้นของโสตาปัตติมรรค มีสัปปุริสสังเสวนะ สัทธัมมัสสวนะ โยนิโสมนสิการและธัมมานุธัมมปฏิบัติ เป็นปทัฏฐาน.

๒. สติ

ความหมายคำว่า สติ

สรนฺติ เอตาย, สยํ วา สรติ สรณมตฺตเมว วา เอสาติ **สติ**.

บุคคลหรือสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมระลึกด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุานั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **สติ**.(ธรรมชาติเป็นเหตุระลึกแก่บุคคลหรือแก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย)

หรือ ธรรมชาติโดยอรรถกถาเอง เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า **สติ**.(สภาวะที่ระลึกเอง)

หรือว่า ธรรมชาตินี้ เป็นเพียงความระลึกเท่านั้น.

มหาฎีกา

สรนติ เอตายาติ สรณกิริยาย ปวตตมานานํ ฌมมานํ ตตถ
อาธิปัจจภาเวน สติยา ปัจจยตํ ทสเสติ. ตสสา हि ฌมมานํ
ตถापจยภาเว สติ ตํสมงคิปุคฺคโล สรตีติ โวหาโร โหติ. อุทเท
อลापุ วिय ปิลวิตฺวา คนฺตุํ อทฺตวา ปาสาณสฺส วिय นิจฺจลสฺส อารมฺมณสฺส
จปนํ **สรณํ** อสมฺมุจฺจตากรณํ **อปีลาปนํ**. (มหาฎีกา ข้อ ๔๖๕)

บทว่า สรนติ เอตาย พระอรรถกถาจารย์ย่อแสดงถึงความ
ปัจจัยของสติ แก่ธรรมทั้งหลาย ที่กำลังเป็นไป ด้วยกิจคือ
ความระลึกโดยความเป็นใหญ่ ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น. อธิบายว่า
ครั้งเมื่อภาวะที่สตินั้น เป็นปัจจัยโดยประการอย่างนั้น แก่ธรรมทั้งหลาย
มีอยู่ บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยสตินั้น ย่อมมี โวหารว่า ผู้ระลึกอยู่.

ไม่ให้แล้วเพื่อการลอยไป เหมือนอย่างน้ำเต้าในน้ำ การหยุด
อารมณ์ไม่ให้สั้นไหว เหมือนอย่างหิน ชื่อว่า **ความระลึก** ได้แก่
การทำความไม่หลงลืม ชื่อว่า ความทำอารมณ์ไม่ให้เลื่อนลอย.

ลักษณะที่จตุกกะ

อภิลาปนลกขณา จ สติ อุปคคณहनลกขณา จ สติ มีภาวะที่ทำให้ อารมณไม่ให้เลื่อนลอย เป็นลักษณะ เหมือนขุนคลัง ย่อมทำพระเจ้า จักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติ และมีภาวะที่เข้าไปถือเอาไว้ ซึ่งธรรม ที่เป็นประโยชน์ เป็นลักษณะเหมือนปริมาณแก้ว ของพระเจ้าจักรพรรดิ.

อสมโมสนรสา มีการเป็นปฏิบัติข้ต่อความหลงลืม เป็นกิจจรส.

อารกขปจจุปฏฐานา วิสยาภิมขีภาวปจจุปฏฐานา วา

มีการอารักขากุศลจิต เป็นอาการปัจจุปฏฐาน หรือมีภาวะที่เป็นเหตุ มุ่งหน้าไปในอารมณของจิต ด้วยอำนาจการเป็นปฏิบัติข้ต่อความหลงลืม เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ถิรสนญาปทฏฐานา กายาทิสติปฏฐานปทฏฐานา วา มีสัญญา เจตสิกที่มั่นคง เป็นปทฏฐาน หรือมีสติปฏฐานมีกายเป็นต้น เป็นปทฏฐาน.

มหาฎีกา

(ตสิมานเนน อิมิ นาม ชานิ ฆฎฎเนตติ) นิमितตํ ฐเปตพพนติ

สตียา ตตต ตตถ สุขขปวตตทนตถิ ถิรตรสนชานนํ ปวตเตตพพ.

ถิรสนญาปทฏฐานา หิ สติ. (มหาฎีกา ข้อ ๒๒๙)

บทว่า เพราะเหตุานั้น อันภิกษุ นั้น **พึงยังนิमितเหตุให้ตั้งไว้ว่า**

“ลมหายใจกระทบอยู่ ซึ่งมุสนัฏฐานะชื่อนี้คือปุมปลายจมูกหรือ ริมฝีปากบน” ความว่า พึงยังสัญญาอันมั่นคงยิ่งให้เป็นไปเพื่อยังสติ ให้เป็นไปสะดวกง่ายในมุสนัฏฐานะนั้น ๆ. เป็นความจริงว่า สติ มีถิรสัญญาเป็นเหตุใกล้.

วุดตบปกาเรเนว ปาปโต สงโจนบัจจุภูฐานา มีการหดถอย แต่บาป โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละคือด้วยอำนาจความละเอียด เป็นอาการปัจจุภูฐานา.

อุตตการวปภูฐานา มีความเคารพในตน เป็นปทัฏฐานา. จริงทีเดียว บุคคลกระทำซึ่งตนให้เป็นที่เคารพ ย่อมละ ซึ่งบาป ด้วยหิริ เหมือนหญิงสาวแห่งตระกูล.

๔. โอตตปปะ

ความหมายคำว่า โอตตปปะ

เตหิเยว โอตตปปตีติ **โอตตปปิ**. ปาปโต อุพเพคฺสเสตํ อธิวณฺเณ.

ชื่อว่า **โอตตปปะ** เพราะอรรถว่า ย่อมสะดุ้ง เพราะทุจจริตทั้งหลาย มีกายทุจจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ. โอตตปปะนั้น เป็นชื่อของความกลัว เพราะบาป.

ลักษณะที่จตุกกะ

อุตตาสนลกฺขณฺโณ โอตตปปิ โอตตปปะ มีภาวะที่สะดุ้ง เพราะบาป เป็นลักษณะ. อธิบายว่า โอตตปปะ เห็นซึ่งบาปธรรมทั้งหลาย เหมือนของร้อน ย่อมสะดุ้ง เพราะบาปธรรมทั้งหลายเหล่านั้น.

อุตตาสากาเรณ ปาปานิ อกรรมรสํ มีการไม่กระทำ ซึ่งบาปทั้งหลาย โดยอาการที่สะดุ้ง เป็นกิจจรส.

วุดตปฺการเนว ปาปโต สงฺโกจนปจฺจุปฺภูฐานํ มีการทอดย
แต่บาป โดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแหละคือด้วยอำนาจความสะดุ้ง
เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

ปรการวปฺภูฐานํ มีความเคารพในบุคคลอื่น เป็นปทัฏฐาน.
จริงทีเดียว บุคคลกระทำซึ่งบุคคลอื่นให้เป็นที่เคารพ ย่อมละซึ่งบาป
ด้วยโอดตปฺปะ เหมือนหญิงแพศยา.

๕. อโลกะ

ความหมายคำว่า อโลกะ

น ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ กทาจิปี วา น ลุพฺภติ, อตฺถโต อลุพฺภนฺตตฺตฺตฺตฺต
วา ตฺนฺติ **อโลโก**. อโทสาโมหฺเสสุปี เอเสว นโย.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ที่สัมปยุตต์ กับอโลกะนั้น หรือสัตว์ทั้งหลาย
ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมที่สัมปยุตต์กับอโลกะนั้น ย่อมไม่โลภ
ด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโลกะนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์
ต่ออโลกะนั้น ชื่อว่า **อโลกะ** (เป็นเหตุไม่โลภของสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย
หรือของสัตว์ทั้งหลาย, กรณการก).

หรือ ธรรมใด ย่อมไม่โลภเอง แม้ในกาลบางครั้ง เพราะเหตุนี้
ธรรมนั้น ชื่อว่า **อโลกะ** (ผู้ไม่โลภเอง, กัตตุการก).

หรือว่า **อโลกะ** ว่าโดยสภาวะนั้นเป็นเพียงอาการไม่โลภนั่นเอง
(ภาวการก).

แม้ในอโทสะและอโมหะ ก็นัยนี้เหมือนกัน (คือได้ในการกตั้ง ๓ เหมือนกัน).

ลักษณะที่จตุกกะ

อารมมณฺเ จิตตสฺส อคฺเชตฺถกฺขโณ อลคฺคภาวลฺกฺขโณ วา

มีภาวะที่ไม่กำหนด คือไม่หวังอย่างยิ่ง ของจิต ในอารมณฺ เป็นลักษณะ หรือมีภาวะที่ไม่ติดข้อง ของจิต ในอารมณฺ เป็นลักษณะ เหมือนหยดน้ำ ไม่ติดบนใบบัว.

อปริกคหฺมรโส มีการไม่ยึดถือว่าตนเป็นเจ้าของ ๑ เรา เป็นกิจจรส เหมือนภิกษุผู้พ้นแล้ว.

อนลสินภาวปจฺจุปฺปฏฺฐาโน มีความประสงค์ของผู้ไม่ติดใจ เป็นอาการปัจจุปปฏฺฐาน เหมือนบุรุษผู้ตกไป ในสิ่งที่ไม่สะอาด.

โยนิโส มนสิการปฏฺฐาโน มีโยนิโสมนสิการ เป็นปฏฺฐาน

๖. อโทสะ

ความหมายคำว่า อโทสะ

น หุสฺสนฺติ เตน, สยํ กทาจิปี วา น หุสฺสนฺติ, อตฺถโต อหุสฺสนมตฺตเมว วา ตฺนฺติ **อโทโส**.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ที่สัมปยุตต์กับอโทสะนั้น หรือสัตว์ทั้งหลายผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยธรรมที่สัมปยุตต์กับอโทสะนั้น ย่อมไม่ประทุษร้ายด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะนั้น เพราะเหตุนั้น

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโทษะนั้น ชื่อว่า **อโทษะ** (เป็นเหตุไม่ประทุษร้ายของสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย หรือของสัตว์ทั้งหลาย, กรณการก).

หรือ ธรรมใด ย่อมไม่ประทุษร้ายเอง แม้นในกาลบางคราว เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า **อโทษะ** (ผู้ไม่ประทุษร้ายเอง, กัตตุการก).

หรือว่า **อโทษะ** ว่าโดยสภาวะนั้นเป็นเพียงอาการไม่ประทุษร้ายนั่นเอง (ภาวการก).

ลักษณะที่จตุกกะ

อจนทิกกลกฺขณ อวิโรธลกฺขณ วา มีภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความดูร้าย เป็นลักษณะ หรือ มีภาวะที่ไม่ขัดแย้ง เป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้เกื้อกูล.

อาฆาตวินยรโส ปริหาหวินยรโส วา มีการกำจัดความอาฆาต เป็นกิจจรส หรือ มีการกำจัดความเร่าร้อน เป็นกิจจรส เหมือนไม้จันทน์.

โสम्मภาวปจฺจุปฺภูตฺธาน มีความเยือกเย็น เป็นอาการปัจจุปัฏฐานเหมือนจันทร์เพ็ญ.

โยนิโส มนสิการปทฺฐาโน มีโยนิโสมนสิการ เป็นปทัฏฐาน.

๗. ตัตตรมัมชัมตตตา

ความหมายคำว่า ตัตตรมัมชัมตตตา

เตสุ ฐมเมสุ มชมตตตา ตตรมชมตตตา.

เป็นเหตุ แห่งหุ้มสัมปยุตตรมที่มีตนคือสภาวะเป็นไปในท่ามกลางอันปรากฏอยู่ในจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นที่สัมปยุตต์กับตน ชื่อว่า **ตัตตรมัมชัมตตตา.**

มหาฎีกา

อนารมมณตเตปิ हि เตสุ สมปปวตเตสุ อุทาสินภาวโต

“**ตตรมชมตตตา**”ติ วุจจติ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๗๔)

อธิบายว่า แม้ครั้งเมื่อเป็นธรรมชาติที่ไม่หาอารมณ์ ท่านก็เรียกว่า “**ตัตตรมัมชัมตตตา**” เพราะภาวะที่ว่างเฉย ในจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ที่เป็นไปสม่าเสมอกัน.

ลักษณะที่จตุกกะ

จิตตเจตสิกานํ สมวาหิตลกขณา มีภาวะที่ทำให้จิตและเจตสิกทั้งหลายให้เป็นไปสม่าเสมอกัน ในกิจทั้งหลายตามหน้าที่ของตน เป็นลักษณะ.

จริงทีเดียว ตัตตรมัมชัมตตตานี้ แม้กำลังเป็นไป โดยภาวะที่ว่างเฉย ก็ยอมทำสัมปยุตตรมทั้งหลายให้เป็นไปสม่าเสมอกัน ในกิจทั้งหลายตามหน้าที่ของตน เหมือนอย่างพระราชา แม้กำลังประทับนั่งนิ่งเฉย ก็ยอมทำการตัดสินอรรถคดี ที่ตั้งอยู่ในธรรมให้เป็นไปในกิจทั้งหลายตามหน้าที่ของพระองค์.

อุณาภิคนิวารณรสา ปกขปาตูปจฺเจตฺนรสา วา มีการห้าม ซึ่งความหย่อนและความยิ่ง ของจิตและเจตสิกทั้งหลาย เป็นกิจจรส เพราะมีความเป็นไป แห่งความไม่หดหู่และความไม่ฟุ้งซ่านเป็นปัจจัย หรือมีการเข้าไปตัดขาด ซึ่งการตกไปในฝักฝ่าย อย่างนี้ว่า สัมปยุตตธรรม นี้ จงมีกิจที่ต่ำ, นี้จึงมีกิจที่เกินยิ่งกว่า เป็นกิจจรส.

มชฺชตตภาวปจฺจุปฺภูฐานา มีความเป็นเหตุแห่งหมู่สัมปยุตตธรรม ที่มีตน คือสภาวะเป็นไปในท่ามกลาง ของฝ่ายที่ไม่สม่าเสมอกัน ๒ ฝ่าย คือความหดหู่และอุทธัจจะ ที่ปรากฏในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น ที่กำลังเป็นไปสม่าเสมอกัน เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน.

สมปยุตตปทฺฐานา มีสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นปทฺฐาน ตัตตรมฺมชฺฉัตตตานี พิงฺทราบ เหมือนนายสารถีผู้วางเฉยต่อ ม้าอาชาไนยทั้งหลาย ที่กำลังวิ่งไปสม่าเสมอกัน ด้วยภาวะที่วางเฉย ต่อจิตและเจตสิกทั้งหลาย ที่กำลังเป็นไปสม่าเสมอกัน.

๘, ๙. กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ

ความหมายคำว่า กายปัสสัทธิเป็นต้น

กายสฺส ปสฺสมณํ กายปสฺสทฺธิ. จิตตสฺส ปสฺสมณํ จิตตปสฺสทฺธิ.

ความเข้าไปสงบ แห่งกายคือหมู่เจตสิกชั้น ๓ ชื่อว่า

กายปัสสัทธิ. ความเข้าไปสงบ แห่งจิต ชื่อว่า **จิตตปัสสัทธิ.**

ลักษณะที่จิตตกะ

กายจิตตทรถูปสมลกขณา มีภาวะที่เข้าไปสงบซึ่งความกระวนกระวายคือกิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยอุทัจจะ ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นลักษณะ.

กายจิตตทรถนิมมทุทธสา มีการครอบงำ(อภิวาน) ซึ่งความกระวนกระวาย คือกิเลสทั้งหลายที่ยิ่งด้วยอุทัจจะ ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นกิจจรส.

กายจิตตานํ อปริปนุทนต์ติภาวปัจจุปฏฐานา มีความเย็นที่เว้นจากความเร่าร้อนกระสับกระส่าย ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

กายจิตตปทฐานา มีเจตสิกชั้น ๓ และจิต ที่สัมปยุตต์กับตน เป็นปทฐาน.

กาโยติ เจตถ เวทนาทโย ตโย ขนธา. (วิ.ม. ข้อ ๔๗๐ หน้า ๑๐๗)

ก็ บทว่า **กาย** ในกายปััสสัทธินี้ ได้แก่ ชั้น ๓ มีเวทนาเป็นต้น. บทว่า **จิต** ในจิตตปััสสัทธินี้ ได้แก่ วิญญาณชั้น. แม้ในยุคลธรรมที่เหลือ ก็นัยนี้นั้นแหละ.

๑๐, ๑๑. กายลหุตาและจิตตลหุตา

ความหมายคำว่า กายลหุตาเป็นต้น

กายสส ลหุภาโว กายลหุตา. จิตตสส ลหุภาโว จิตตลหุตา.

ความเบา แห่งกายคือหมู่เจตสิกชั้น ๓ ชื่อว่า กายลหุตา.

ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตลหุตา.

ลักษณะที่จตุกกะ

กายจิตตครุภาวรูปสมลกขณา มีภาวะที่เข้าไปสงบซึ่งความหนัก คือกิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทระของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นลักษณะ.

กายจิตตครุภาวนิมมททนรสา มีการครอบงำ(อภิภวน) ซึ่งความหนัก คือ กิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยถีนะและมิทระ ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นกิจจรส.

กายจิตตานอหนตตปจจุปฏฐานา มีการเป็นปฏิปักษ์ ต่อความหนักของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

กายจิตตปฏฐานา มีเจตสิกชั้น ๓ และจิตที่สัมปยุตต์กับตน เป็นปทัฏฐาน.

๑๒, ๑๓. กายมุตตาและจิตตมุตตา

ความหมายคำว่า กายมุตตาเป็นต้น

กายสส มุททาโว กายมุตตา. จิตตสส มุททาโว จิตตมุตตา.

ความอ่อน แห่งกายคือ หมู่เจตสิกชั้นที่ ๓ ชื่อว่า กายมุตตา.

ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมุตตา.

ลักษณะที่จตุกกะ

กายจิตตตทฐภาวุปสมลกขณา มีภาวะที่เข้าไปสงบซึ่งความกระด้าง คือกิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยทิฐฐฐฐและมานะ ของเจตสิกชั้นที่ ๓ และของจิตเป็นลักษณะ.

กายจิตตตทฐภาวนิมมทททรสา มีการครอบงำ(อภิกวณิ)ซึ่งความกระด้าง คือกิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยทิฐฐฐฐและมานะ ของเจตสิกชั้นที่ ๓ และของจิต เป็นกิจจรส.

อุปปฏิฆาตปจจุปฏิฐานา มีการไม่กระทบกระทั่งในอารมณ์ เป็นอาการปัจจุปฏิฐาน.

กายจิตตตปปฏิฐานา มีเจตสิกชั้นที่ ๓ และจิต ที่สัมปยุตต์กับตน เป็นปปฏิฐาน.

๑๔, ๑๕. กายกัมมัฏฐตาและจิตตกัมมัฏฐตา

ความหมายคำว่า กายกัมมัฏฐตาเป็นต้น

กมมนิ สาธุ กมมณณฺ, ตสฺส ภาโว **กมมณณภาโว**,
ทานสีลาทีปญฺญกิริยาโย โยคฺยตา.

ความสำเร็จ ในการทำงาน ชื่อว่า กัมมัฏฐะ, ภาวะ แห่งความสำเร็จ
ในการทำงานนั้น ชื่อว่า **กัมมัฏฐภาวะ**, ได้แก่ ความควร ในบุญกิริยา
มีทานและศีลเป็นต้น.

กายสฺส กมมณณภาโว **กายกมมณณตา**. จิตตสฺส กมมณณภาโว
จิตตกมมณณตา. ภาวะแห่งความควรในบุญกิริยามีทานและศีล
เป็นต้น ของกาย คือหมู่เจตสิกชั้น ๓ ชื่อว่า **กายกัมมัฏฐตา**.
ภาวะแห่งความควรในบุญกิริยามีทานและศีล เป็นต้น ของจิต ชื่อว่า
จิตตกัมมัฏฐตา.

ลักษณะที่จตุกกะ

กายจิตตอกมมณณภาวรูปสมลกขณา มีภาวะที่เข้าไปสงบ
ซึ่งความไม่ควรในบุญกิริยามีทานและศีลเป็นต้น โดยสภาวะ ได้แก่
สังกิเลสมีกามฉันทะเป็นต้น ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นลักษณะ.

กายจิตตอกมมณณภาวนิมมทฺทนรสา มีการครอบงำ(อภิภวน) ซึ่งความไม่ควร ในบุญกิริยามีทานและศีลเป็นต้น ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นกิจจรส.

กายจิตตานิ อารมมณกรณสมปตติปัจจุภูฏานา มีการถึงพร้อมด้วยการถือเอาซึ่งอารมณฺ์ ของเจตสิกชั้นที่ ๓ และของจิต เป็นอาการปัจจุภูฏาน.

กายจิตตปฏฐานา มีเจตสิกชั้นที่ ๓ และจิต ที่สัมปยุตต์กับตน เป็นปทัฏฐาน.

๑๖, ๑๗. กายปาคูณญตาและจิตตปาคูณญตา

ความหมายคำว่า กายปาคูณญตาเป็นต้น

กายสส ปาคูณญภาโว **กายปาคูณญตา**. จิตตสส ปาคูณญภาโว **จิตตปาคูณญตา**. ความเป็นแห่งการคล่องแคล่ว ของกายคือ หมู่เจตสิกชั้นที่ ๓ ชื่อว่า **กายปาคูณญตา**. ความเป็นแห่งการคล่องแคล่ว ของจิต ชื่อว่า **จิตตปาคูณญตา**.

ลักษณะที่จิตตกะ

กายจิตตอเคลณญภาวลกขณา มีภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความป่วยไข้ คือบาปธรรมทั้งหลายมีความไม่มีศรัทธาเป็นต้น ของเจตสิกชั้นที่ ๓ และของจิต เป็นลักษณะ.

กายจิตตเคลณญนิมมททนรสา มีการครอบงำ(อภิภวน) ซึ่งความป่วยไข้ คือบาปธรรมทั้งหลายมีความไม่มีศรัทธาเป็นต้น ของเจตสิกชั้นที่ ๓ และของจิต เป็นกิจจรัส.

นิราทีนวปจฺจุปฺภูฏานา มีความไม่มีโทษ เป็นอาการปัจจุปฺภูฏาน.
กายจิตตปหฺภูฏานา มีเจตสิกชั้น ๓ และจิต ที่สัมปยุตต์กับตน
 เป็นปหฺภูฏาน.

๑๘, ๑๙. กายชุกตาและจิตตชุกตา
ความหมายคำว่า กายชุกตาเป็นต้น

กายสส อุชุกภาโว **กายชุกตา**. จิตตสส อุชุกภาโว **จิตตชุกตา**.
 ความตรง ของกายคือหมู่เจตสิกชั้น ๓ ชื่อว่า **กายชุกตา**.
 ความตรงของจิต ชื่อว่า **จิตตชุกตา**.

ลักษณะที่จตุกกะ

กายจิตตานํ อกุฏิลภาวลกฺขณา **กายจิตตานํ อาชฺชวลกฺขณา** วา
 มีภาวะที่ไม่คน หรือมีภาวะที่ตรง ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต
 เป็นลักษณะ.

กายจิตตกุฏิลภาวนิมมทฺทนรสา มีการครอบงำ(อภิภวนํ)
 ซึ่งความคด คืออุปกิเลสทั้งหลายมีมายาและสาเถยยะเป็นต้น
 ของเจตสิกชั้น ๓ และของจิต เป็นกิจจรส.

กายจิตตานํ อชิเมหตาปจฺจุปฺภูฏานา มีความไม่ไค้งงอ ของเจตสิก
 ชั้น ๓ และของจิต เป็นอาการปัจจุปฺภูฏาน.

กายจิตตปหฺภูฏานา มีเจตสิกชั้น ๓ และจิต ที่สัมปยุตต์กับตน
 เป็นปหฺภูฏาน.

มหาฎีกา

เอตถ จ จิตตปฺปัสสทุธิอาทีหิ จิตตเมว ปัสสทุธํ ลหุ, มฺหุ, กมฺมณฺณ, ปคุณฺ, อุชฺ จ โหติ. กายปฺปัสสทุธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปิ. เตนเนเวตถ ภควตา ธมฺมานํ ทฺวิธตา วุตฺตา, น สพฺพตฺถ. (วิ.ม.มหาฎีกา ข้อ ๔๗๐ หน้า ๑๖๒)

ก็ ในฐานะนี้ จิตเท่านั้น เป็นธรรมสงบ, เบา, อ่อน, ควรแก่การงาน, คล่องแคล่ว, และเป็นธรรมตรง เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลาย มีจิตตปฺปัสสทุธิ เป็นต้น. อนึ่ง แม้รูปกายก็เป็นธรรมสงบ, เบา, อ่อน, ควรแก่การงาน, คล่องแคล่ว, และเป็นธรรมตรง เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลาย มี กายปฺปัสสทุธิ เป็นต้น. เพราะเหตุนี้ นั่นนั่นแหละ ความที่ธรรมทั้งหลาย มี ๒ ประการ อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว ในยุคธรรมนี้. มิใช่ ในที่ที่ทั้งปวง.

วิรตีเจตสิก ๓

กายหุจฺจิริตฺวิรติ วจฺหุจฺจิริตฺวิรติ มิจฺฉาชีวฺวิรติ

ความหมายคำว่า กายหุจฺจิริตฺวิรติ เป็นต้น

ปาณาติปาตาทีหิ เอตาย วิรมฺนติ, สยํ वा วิรมฺติ, วิรมณฺมตฺตเมว वा เอตฺนฺติ **วิรติ**. (อภฺจฺสาลินี กุสฺลกมฺมปถกถา หน้า ๑๕๑)

ชื่อว่า **วิริติ** เพราะอรรถว่า ธรรมเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น, หรือ ย่อมงดเว้นเอง, หรือว่า ธรรมนี้ เป็นเพียงความงดเว้นเท่านั้น.

กายหุจจริตโต วิริติ **กายหุจจริตวิริติ**. เสสพททเวปิ เอเสว นโย. ความงดเว้น จากกายหุจจริต ชื่อว่า **กายหุจจริตวิริติ**. วิริติ ทั้ง ๒ บทที่เหลือ ก็นัยนี้นั่นแหละ.

ลักษณะที่จตุกกะ

กายหุจจริตาทิวตถุณฺ อวิติกกมลกขณา อมททนลกขณา

มีภาวะที่ไม่ก้าวล่วง ซึ่งวัตถุทั้งหลายมีชีวิตของผู้อื่น ทรัพย์ของผู้อื่น หลิงของผู้อื่น เป็นต้น แห่งกายหุจจริต เป็นต้น เป็นลักษณะ อธิบายว่า มีภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการย้าย ซึ่งวัตถุทั้งหลาย เป็นลักษณะ.

กายหุจจริตาทิวตถุโต สงโจนรสา มีกิริยา คือการหลุดลอยจาก วัตถุทั้งหลายแห่งกายหุจจริต เป็นต้นนั่นเอง ด้วยอำนาจแห่งโสรจจะ (ความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม).

อภิริยปจจุปฏฐานา มีการไม่กระทำกายหุจจริต เป็นต้น เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

สทฐาทีโรตตปโปปปัจจฉตาทิคณปฏฐานา มีคุณคือศรัทธา หิริ โอตตปปะ และความเป็นผู้ไม่มีตัณหา เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน. ฟังทราบว่ วิริติทั้ง ๓ เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาป.

(**อปฺปิจฺจนฺสสาติ** น อิจฺจนฺสส. อภาวตุโถ เหตุอ อปฺป-สทฺโท
 “อปฺปทํสมกสวาตาทปา”ติอาทิสฺสู วिय. (อฏฺฐกฺกนิปาต.อนฺุรฺุทฺธสุตฺตฎฺฐีกา
 น. ๒๘๙)

พระบาลีบทว่า **อปฺปิจฺจนฺสส** แปลว่า ของผู้ไม่มีตัณหา. อธิบายว่า
อัปฺป- ศัพท์ ในบทนี้ มีอรรถว่าไม่มี เหมือนอย่างในบททั้งหลาย
 มีอาทิว่า “เป็นเสนาสนะ ที่ไม่มีสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด” ดังนี้).

อัปฺปมัญญาเจตสิก ๒

ความหมายคำว่า อัปฺปมัญญา

นตฺถิ ปมาณํ เอเตสนนฺติ อปฺปมาณา, สตฺตา. อปฺปมาเณสุ ภาวติ
อปฺปมณฺญา. (ปรมตฺถทีปนี สงคหมหาฎฺฐีกา ป. ๒ ข้อ ๘)

ประมาณ ของอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ไม่มี เพราะเหตุที่
 อารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า อัปฺปมาณะ, ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย.
 ธรรมชาติทั้งหลายที่มี ในอารมณ์คือสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ
 ชื่อว่า **อัปฺปมัญญา.**

อภิธมฺเม จ กสฺมา อปฺปมณฺญาติ วุตฺตา (วิ.ม. ข้อ ๒๖๘)

และ ในพระอภิธรรม เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า อัปฺปมัญญา.

วิสุทธิมัคค์

ยสฺมา ปน สพฺพาเปตา อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ. อปฺปมาณา
 หิ สตฺตา เอตาสํ โคจฺรภูตา. เอกสฺตฺตสฺสาปิ จ เอตฺตเก ปเทเส เมตฺตาทโย
 ภาเวตฺตพฺพาติ เอวํ ปมาณํ อคฺเขตฺวา สกฺลผรณฺวเสเนว ปวตฺตา.

(วิ.ม. ข้อ ๒๖๙)

อนึ่ง เพราะเหตุคือ แม้อัปปนาทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ ย่อมเป็นไปใน
 ในอารมณ์ ที่ไม่มีประมาณ. อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ
 เป็นอารมณ์ของอัปปนาทั้งหลายเหล่านี้. และแม้สำหรับสัตว์ผู้เดียว
 อัปพานานี้ ก็เป็นไป ด้วยอำนาจความแผ่ไปโดยไม่มีส่วนเหลือที่เดียว
 (ในสัตตบัญญัติ) ไม่ถือเอาแล้ว ซึ่งประมาณ อย่างนี้ว่า เมตตาทเป็นต้น
 พึงให้เกิด ที่เทสะ มีประมาณเท่านั้น. (สัตตบัญญัติ ไม่มีเทสะ, เหมือนอย่าง
 ในอุทฺธมาตกะเป็นต้น พระโยคียอมถือเอาซึ่งนิमितที่เทสะอันถึง
 ความขึ้นพองเกินยิ่งกว่าเทสะอื่นเป็นต้น)

๑. กรุณา

ความหมายคำว่า กรุณา

ปรทุกฺเข สติ สาธุนํ หทยกมฺปนํ กโรตฺติติ **กรุณา**. กิณาติ วา
 ปรทุกฺขํ หีสติ วินาเสตฺติติ **กรุณา**. กิริยติ วา ทุกฺขิตฺเตสุ ผรณฺวเสน
 ปสฺสารียตฺติติ **กรุณา**. อถ วา กมิตฺติ สุขํ, ตํ (กํ สุขํ) รุณฺธตฺติติ **กรุณา**.
 (สารตฺถทีปนีฎีกา ๑/๑๑)

ชื่อว่า **กรรณา** เพราะอรรถว่า ครั้นเมื่อทุกข์ของบุคคลอื่นมีอยู่ ย่อมกระทำซึ่งความสั่นไหวแห่งใจ (โดยอาการที่อดกลั้นมิได้) แก่สาธุชน คือ สัปบุรุษทั้งหลาย (กร กรณ ในการทำ + รุณ + อา).

หรือว่า ชื่อว่า **กรรณา** เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัด ซึ่งทุกข์ของ บุคคลอื่น ได้แก่ ย่อมทำให้พินาศไป. (กิ วัธ ในการฆ่า, กำจัด + รุณ + อา, อิ เป็น อ)

หรือว่า ชื่อว่า **กรรณา** เพราะอรรถว่า ย่อมกระจายไป คือ ย่อมเหยียดไป ด้วยอำนาจการแผ่ไป (โดยอาการที่นำออกไปซึ่งทุกข์) ในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์. (กิร + วิกเขปวิกิเร ในการกระจายไป, เรี่ยราย + รุณ + อา, อิ เป็น อ, ลป ร ของ กิร).

อีกอย่างหนึ่ง สุข ชื่อว่า กะ, ชื่อว่า **กรรณา** เพราะอรรถว่า กั้นไว้ ซึ่งสุข อันชื่อว่า กะ นั้น. อธิบายว่า กรรณานี้ มีความปรารถนา ที่นำออกไป ซึ่งทุกข์ของสัตว์เหล่าอื่นเป็นลักษณะ ย่อมกั้นไว้ คือ ย่อมเบียดเบียนสุข ของท่านทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยกรรณา เพราะความเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งสุข ของตน (ก + รุธ อวารณ + อ + อา).

ลักษณะที่จตุกกะ

ปรทุกขาปนยนาการปวัตติลกขณา มีภาวะที่เป็นไปโดยอาการ ที่นำออกไปซึ่งทุกข์ของสัตว์เหล่าอื่น เป็นลักษณะ.

ปรทุกขาสहनรส มีความไม่ทน คือความไม่ยอมรับต่อทุกข์ของ สัตว์เหล่าอื่น โดยความเป็นผู้ใคร่เพื่อนำออกไป เป็นกิจจรัส.

อวิหีสาปจจุปฏฐานะนา มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อความโกรธที่เป็นไปด้วยอำนาจการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปฏฐานะนา.

ทุกขาภิกุทานิ อนาถภาวทสสนปทฐานะนา มีปัญญาเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำ เป็นผู้ไม่มีที่พึ่ง เป็นปทัฐานะนา.

๒. มุทิตา

ความหมายคำว่า มุทิตา

โมหนติ ตาย ตสมงคิโน, สยั วา โมทติ, โมทนมตตเมว วา ตนติ มุทิตา.

ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องบันเทิงของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมุทิตานั้น.

หรือ ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะอรรถว่า ย่อมบันเทิงเอง.

หรือว่า ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะอรรถว่า นั้นเป็นเพียงความบันเทิงเท่านั้น.

ลักษณะที่จตุกกะ

ปโมทนลกขณา มีภาวะที่บันเทิงใจ เพราะสมบัติของสัตว์เหล่าอื่น เป็นลักษณะ.

อนิสสาयरส มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อความริษยา เป็นกิจจรส.

อรตวิฆาตปจจุปฏฐานะนา มีการกำจัดซึ่งความไม่ยินดีในสมบัติของสัตว์ทั้งหลาย ในเสนาสนะที่สังกัดทั้งหลาย และในอริกคุณธรรมทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปฏฐานะนา.

สตदानิ สมปตติทสสนปทฐานะนา มีปัญญาเห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลาย เป็นปทัฐานะนา.

ปัญญินทรีย์เจตสิก ๑

ความหมายคำว่า ปัญญา

ปชานาตีติ ปญญา. ก็ ปชานาตีติ ? “อิหํ ทุกฺขณฺ”ติอาทินา
นเยน อริยสจฺจานิ. อฏฺฐกถายํ ปน “ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา”ติ วุตฺตํ.
กินฺติ ปญฺญาเปตีติ ? “อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา”ติ ปญฺญาเปตี.

(อฏฺฐสาลินี อินฺทริยราสีวณฺณนา หน้า ๑๗๑)

ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ.

ถามว่า ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ ซึ่งอะไร ?

ตอบว่า ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ ซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย โดยนัย
มีอาทิว่า “สังขารที่มีในภุมิ ๓ เว้นต้นหนานี้ เป็นทุกข” (ธรรมชาติที่รู้
โดยประการต่าง ๆ, กัตตุสาธนะ)

แต่ ในมหาอรรถกถา ท่านกล่าวว่า “ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า
ย่อมยังบุคคลให้รู้โดยประการต่าง ๆ. **ถามว่า** ย่อมยังบุคคลให้รู้โดย
ประการต่าง ๆ ซึ่งอะไร ? **ตอบว่า** ย่อมยังบุคคลให้รู้โดยประการต่าง ๆ
ว่า “อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”. (ธรรมชาติที่ยังบุคคลให้รู้โดยประการต่าง ๆ,
กัตตุสาธนะ ในอรรถเหตุ)

ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ปากฺกฏฺฐกรณสงฺขาเตน ปญฺญาปนฺนุเจเน **ปญฺญา**.
(อฏฺฐสาลินี ๑๙๘)

ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะทำให้ปรากฏ กล่าวคือ เป็นสภาวะทำซึ่งอรรถนั้น ๆ ให้ปรากฏ (ป + ญา ในอรรถปากฎกรรม + ญาเป + อ + อา).

ลักษณะทิจตุกกะ

โสภาสนลกขณา จ ปญญา ปชานนลกขณา จ ปัญญา มีภาวะที่ส่องสว่างซึ่งอารมณ์ เป็นลักษณะ ดุจประทีป ในรัตติกาล, และมีสภาพรู้ซึ่งธรรมทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ มีที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพเป็นต้น เป็นลักษณะ ดุจแพทย์ ผู้ฉลาดย่อมรู้ ซึ่งเภสัช ที่สัปปายะและอสัปปายะ. (อภฺฐสาลินี. หน้า ๑๗๒)

ยถาสภาวปฏิเวธลกขณา ปญญา, อกขลิตปฏิเวธลกขณา วา ปัญญา มีภาวะที่แทงตลอดสภาวะตามที่เป็นจริงของธรรมทั้งหลาย เป็นลักษณะ หรือมีภาวะที่แทงตลอดอันไม่ผิดพลาด เป็นลักษณะ ดุจ การแทงของลูกศรที่นายฆังธผู้ชำนาญยิงไป. (อภฺฐสาลินี. หน้า ๑๗๒)

เฉทนลกขณา ปญญา ปัญญา มีการตัดกิเลสทั้งหลายเป็นลักษณะ ดุจมือข้างขวาถือเคียวตัดซึ่งมัดข้าว. (มิลินทปญฺห. หน้า ๓๓)

วิสโยภาสนรสา มีการส่องสว่างซึ่งอารมณ์ เป็นกิจจรัส ดุจประทีป.

อสมโมหปจฺจุปฏฺฐานา มีการไม่หลงใ้มในอารมณ์เล็กน้อย เป็นอาการปัจจุปฏฺฐาน ดุจผู้ชี้ทางที่แม่นยำ แก่บุคคลผู้ไปสู่อำ.

โยนิโส มนสิการปฏฺฐานา มีโยนิโสมนสิการ เป็นปฏฺฐาน.

สมาธิปทภูฐานา ปฏิเวธปญญา ปฏิเวธปัญญา มีสมาธิ เป็นปทัฏฐาน
อันยังประโยชน์ตนให้สำเร็จ. (อง.เอกาทสกนิปาต หน้า ๓๘๖)

กฤษณาปทภูฐานา เทสนาปญญา เทสนาปัญญา มีกฤษณา เป็นปทัฏฐาน
อันยังประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จ. (อง.เอกาทสกนิปาต หน้า ๓๘๖)

วิสุทธิมัคค์

เกณฐเสน ปญญาติ ปชานนฐเสน ปญญา. กิมีท **ปชานน** นาม?
สยขานนวิขานนาการวิสิฏฐิ นานปการโต ชานน. (วิ.ม.ข้อ ๔๒๓, ๔๒๔)

ปัญหากรรมว่า ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่าอะไร วิสัยชชานว่า
ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า ความรู้โดยประการต่าง ๆ.

ถามว่า ชื่อว่า ความรู้โดยประการต่าง ๆ นี้ คืออะไร ?

ตอบว่า คือ ความรู้โดยประการต่าง ๆ ที่ดีล้ำกว่าอาการรู้จำ
ของสัญญาและอาการรู้ของวิญญาณ.

ธมมสภาวะปฏิเวธลกขณนา ปญญา วิปัสสนาปัญญา มีการแห่ง
ตลอดซึ่งลักษณะทั้ง ๒ ตามความเป็นจริง ได้แก่ ภาวะที่เป็นของตน
แห่งธรรมทั้งหลายคือลักษณะของตนมีภาวะที่แข็งและภาวะที่กระทบ
เป็นต้น และแห่งตลอดภาวะแห่งสิ่งๆที่เสมอกันแห่งธรรมทั้งหลายคือ
สามัญญลักษณะมีอนิจจตาและทุกขตา เป็นต้นเป็นลักษณะ.

ธมมานิ สภาวะปฏิจฉาทกโมहनธการวิทุธสนรสา มีการกำจัด
ความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายทั้ง ๒ เหมือน
แสงสว่างแห่งประทีปเป็นต้น กำจัดความมืดในภายนอก ที่ปกปิด
วัตถุมีหมอน้ำและแผ่นผ้าเป็นต้น เป็นกิจจรรส.

อสมโหมพจจุปฏฐานา เพราะกิจจรสนั่นนั้นเทียว ปัญญา
จึงมีความไม่หลงในสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปัฏฐานา.

“**สมาหิตโย ยถาภุตัง ชานาติ ปสสตี**”ติ (อง.ทสก.๒๔/๒/๓)

วจนโต ปน สมาธิ ตสสา ปทฐานัง ส่วน สมาธิ เป็นปทัฏฐานของ
วิปัสสนาปัญญา นั้น โดยพระวจนะว่า “ภิกษุผู้มีสมาธิจิต (ด้วยอุปปจารสมาธิ
หรืออัปปนาสมาธิ) ย่อมรู้ คือย่อมเห็นโดยประจักษ์ (ซึ่งอริยสัจจ ๔
ด้วยญาณ) ตามความเป็นจริง.

รูป ๒๘

ความหมายคำว่า รูป

สมโหมหวิโนทนี

ตตถ เกณฐเจเน รุปนติ ? รูปปนฐเจเน รูปิ. วุตตถเตเหตัง ภควตา :-

“ภิกขุจि ภิกขเว รูปิ วเทถ? รูปปตีติ โข ภิกขเว ตสมา รูปนติ วุจจติ.

เกน รูปปติ ? สีเตนปิ รูปปติ, อุณนهنปิ รูปปติ, ชิฆจฉายปิ รูปปติ,

ปิปาสายปิ รูปปติ, ทังสมกสวาตาดปสริสพสมผลเสนปิ รูปปติ.

รูปปตีติ โข ภิกขเว ตสมา รูปนติ วุจจติ”ติ (ส.ข. ๑๗/๗๙/๗๑).

ตตถ **กินติ** การณปุจฉา; เกน การณน รูปิ วเทถ, เกน การณน
ตัง รูปิ นามาติ อตโถ. รูปปตีติ เอตถ **อิตีติ** การณทเทโส. ยสมา รูปปติ,
ตสมา รูปนติ วุจจตีติ อตโถ. รูปปตีติ กุปปติ ฆมฺมฎียติ ปีพียติ,
ภิกขุชตีติ อตโถ. เอว อิมีนา เอตตเกน จาเนน รูปปนฐเจเน รูปิ วุตตัง.

รูปปนลกขณน รูปนฺตปิ วตตุํ วมฺมุตฺติ. รูปปนลกขณนญฺเหตฺ.

(สมโมหวิโนทนี รูปกฺขนฺธินฺทฺเทส หน้า ๔)

ถามว่า ในรูปชั้นนั้น ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าอะไร?

ตอบว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ความเกิดแปรปรวน.

เรื่องนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :-

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไร เธอทั้งหลาย จึงเรียกว่า รูป?
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรูปย่อมเกิดแปรปรวน แล เพราะเหตุนั้น
 จึงเรียกว่า รูป. ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะปัจจัยอะไร? ย่อมเกิดแปรปรวน
 เพราะความเย็นบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความร้อนบ้าง,
 ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความหิวบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน
 เพราะความกระหายบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ
 ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานบ้าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรูป
 ย่อมเกิดแปรปรวน แล เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า รูป” ดังนี้.

ในพระพุทธรวจนะเหล่านั้น พระบาลี ก็ เป็นการณฺพจฺฉา
 (คำถามถึงเหตุ), อธิบายว่า เธอทั้งหลาย เรียกว่า รูป เพราะเหตุอะไร,
 คือ ชื่อว่า รูปนั้น เพราะเหตุอะไร.

ศัพท์ว่า **อิตฺติ** ในพระบาลีนี้ว่า **รูปปตฺติ** เป็นศัพท์ยกเหตุขึ้นแสดง,
 ความว่า เพราะเหตุคือ รูปย่อมเกิดแปรปรวน, เพราะเหตุนี้
 จึงเรียกว่า รูป.

พระบาลีว่า **รูปปติ**(ย่อมเกิดแปรปรวน, กตตุตฺเถ) ได้แก่ ย่อมกำเริบ (กตตุตฺเถ, กุปฺปตีติ โขภติ จณฺจลติ – บทว่า กุปฺปติ แปลว่า ย่อมกำเริบคือย่อมหวั่นไหว) ย่อมถูกระทบ (กมฺมตฺเถ, ด้วยโกปาทิกิริยา) ย่อมถูกเบียดเบียน (กมฺมตฺเถ, ด้วยโกปาทิกิริยา), ความว่า **ย่อมวินาส** (กตตุตฺเถน, ภิขชตีติ วิการํ อापชชติ – บทว่า ย่อมวินาส ได้แก่ ย่อมถึงความวิการ). โดยฐานะนี้ มีประมาณเท่านั้น รูป อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว เพราะอรรถว่า ความเกิดแปรปรวน อย่างนี้. ย่อมควร เพื่อจะกล่าว แม้ว่า รูป เพราะมีความเกิดแปรปรวน เป็นลักษณะ. เพราะว่า รูปนี้ มีความเกิดแปรปรวนเป็นลักษณะ.

มูลฎีกา

ภิขชตีติ สีตาทิสฺนนิปาเต วิสทิสฺนตานุปฺปตฺติทสฺสนโต

บุริมสนฺตานุสฺส เภทํ สฺนธายาห. เภโท จ วิสทิสฺตาวิการาปตฺตีติ ภิขชตีติ วิการํ อापชชตีติ อตฺโถ. วิการาปตฺติ จ สีตาทิสฺนนิปาเต วิสทิสฺรูปฺปตฺติเยว. (มูลฎีกา ขนธวิภงฺค หน้า ๕)

บทว่า **ย่อมวินาส** ท่านกล่าวหมายเอา**ความสลายไป ของความเกิดสืบต่อในกาลก่อน** เพราะความอุบัติของความเกิดสืบต่อที่ไม่เหมือนกันปรากฏ **ในเพราะการประชุมกันแห่งสี่ตะเป็นต้น.**

อนึ่ง กล่าววว่า ภิขชติ คือความสลายไปได้แก่ การถึงความวิการมีภาวะที่ไม่เหมือนกัน ความว่า ย่อมถึงซึ่งวิการ. ก็ การถึงซึ่งวิการ ได้แก่ **ความอุบัติของรูปที่ไม่เหมือนกันนั่นเอง.**

อนุฎีกา

ปุริมสนทานสส เกทนต์ติ ปุริมสนทานสส วินาสส์, วินาสาปเทเสน
เจตถ สนตนาเน วิสทิสฺสุปฺปาทเมว ทสฺเสตติ. เตเนวาท

“**วิสทิสฺสนทานุปฺตติทสฺสนโต**”ติ. นนุ จ อรุปรหมมานมฺปิ
วิโรธิปจฺจยสมวาเย วิสทิสฺสุปฺตติ อตถิติ ? สจจํ อตถิ, สา ปน น ปากฺกุตฺรา,
ปากฺกุตฺรา จ อธิธาปิเปตา. เตเนวาท “**สีตาทิสฺสนนิปาเต**”ติ. ตถา จาห
ภควา “สีเตนปิ รุปรปติ, อุณฺเหรนปิ รุปรปตี”ติอาทิ. (สํ.ข.๑๗/๗๙/๗๑)
(อนุฎีกา หน้า ๑๐)

บทว่า **ความสลายไป ของความเกิดสืบต่อในกาลก่อน** ได้แก่
ความวินาส ของความเกิดสืบต่อในกาลก่อน, ในบทเหล่านี้ แสดงถึง
อุปาทะที่ไม่เหมือนกันนั่นเอง ในความเกิดสืบต่อ โดยการกล่าวอ้างถึง
ความวินาส. เพราะเหตุที่นั่นนั่นเองท่านมุลฎีกาจารย์ จึงกล่าวว่า
“**เพราะความอุปัติของความเกิดสืบต่อที่ไม่เหมือนกันปรากฏ**” ดังนี้.
ถามว่า ความอุปัติที่ไม่เหมือนกัน ในเพราะความประชุมร่วมแห่ง
วิโรธิปจฺจย แม้ของอรุปรหมทั้งหลายมีอยู่มิใช่หรือ ? ตอบว่า จริงมีอยู่,
แต่ความอุปัติที่ไม่เหมือนกันนั้น ไม่ปรากฏชัดเจน, ส่วนในที่นี้ประสงค์
เอาความอุปัติที่ไม่เหมือนกันอันปรากฏชัดเจน. เพราะเหตุที่นั่นนั่น
แหละ ท่านมุลฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า “**ในเพราะการประชุมกันแห่งสี่ตะ
เป็นต้น**” ดังนี้. อย่างที่นั่นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำมีอาทิว่า

“ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความเย็นบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความร้อนบ้าง” ดังนี้.

อัญชกตา ขนฺธวิภงฺค ข้อ ๒ หน้า ๔-๗

สีเตนปี รูปปตีติอาทิสฺ ปน สีเตน ตาว รูปปน์ โลกนฺตริกนิริเย
ปากฎ.

มหีสกรฎฐาทิสฺปี หิมปาทสีตเลสุ ปเทเสสุ เอตํ ปากฎเมว.
ตตถ หิ สตฺตา สีเตน ภินฺนจฺฉินฺนสรีรา ซีวิตกฺขมฺปิ ปาปุณฺนติ.

อุณฺหน รูปปน์ อวีจิมหานิริเย ปากฎ. ตตถ หิ ตตฺตตาย โลหปถวียา
นิปฺชฺชาเปตฺวา ปฺลวจฺฉิพฺนฺธนาทิกฺรณกาเล สตฺตา มหาทฺกฺขํ อนุภวฺนติ.

ชិฆจฉาย รูปปน์ เปตฺติวิสเย เจว ทฺพภิกฺขกาเล จ ปากฎ.
ทฺพภิกฺกาเล กถฺชิกมตฺตมฺปิ อลภิตฺวา มรณปฺตฺตานํ ปมาณํ
นาม นตฺถิ.

ปีปาสาย รูปปน์ กาลกถฺชิกาทิสฺ ปากฎ.

ทํสาทํที สมผลเสหิ รูปปน์ ทํสมกฺชิกาทิสฺมพฺหุเลสุ ปเทเสสุ ปากฎ.
วาทาติ กุจฺฉิวาทปีฎฺฉิวาทาทิวเสน เวทิตพฺพา. สรีรสมฺมยฺหิ วาทโรโค
อุปฺชชิตฺวา หตฺถปาทปีฎฺฉิวาทินิ ภินฺทติ, กานํ กโรติ, ชุชฺชํ กโรติ,
ปีรสบปี กโรติ. **อาตโปติ** สุริยาตโป. เตน รูปปน์ **มรฺกนฺตาราทิสฺ** ปากฎ.

สภาวะเกิดแปรปรวน เพราะความเย็น

อนึ่ง พิงทราภวินิจฉัยในพระบาลีมีอาทิว่า “**ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความเย็นบ้าง**” ว่าด้วยความเย็น ก่อนความที่รูปเกิดแปรปรวน ปรากฏในโลกันตริกนรก.

ความเกิดแปรปรวนแห่งรูปนั้นปรากฏแน่เทียว ในประเทศทั้งหลาย ที่มีความเย็นเกิดแต่หิมะตก แม้มีแคว้นรัฐชื่อว่ามทิสกะเป็นต้น. เพราะวาสัตว์ทั้งหลาย ในประเทศนั้น มีสรีรกายถูกความเย็นทำลาย และตัดขาดแล้ว ย่อมถึง แม้ซึ่งความสิ้นไปแห่งชีวิต.

สภาวะเกิดแปรปรวน เพราะความร้อน

ความที่รูปเกิดแปรปรวน เพราะความร้อน ปรากฏในอเวจีมหานรก. จริงทีเดียว ในอเวจีมหานรคนั้น พวกสัตว์นรกย่อมเสวย ซึ่งทุกข์ใหญ่หลวง ในเวลาต้องกรรมกรรมมีการให้นอนลง บนพื้นแผ่นดินโลหะที่ร้อน แล้วจงจำด้วยเครื่องจองจำ ๕ อย่างเป็นต้น

สภาวะเกิดแปรปรวน เพราะความทิว

ความที่รูปเกิดแปรปรวน ปรากฏในเปตติวิสัย และในเวลาเกิดทุกข์ภิกขภัย. เพราะไม่ได้แม้เพียงน้ำข้าว ในเวลาเกิดทุกข์ภิกขภัย ชื่อว่า ประมาณแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงความตาย ไม่มี.

สภาวะเกิดแปรปรวน เพราะความกระหาย

ความที่รูปเกิดแปรปรวน ปรากฏในอสุรกายทั้งหลาย มีกาลกัญชिकासูรเป็นต้น.

สภาวะเกิดแปรปรวน เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน

ความที่รูปเกิดแปรปรวน เพราะสัมผัสเหลือบเป็นต้น
ปรากฏในประเทศทั้งหลายที่มากด้วยเหลือบและยุงเป็นต้น.

บทว่า **วาตา**(ลม) พึงทราบด้วยอำนาจแห่งลม มีลมในท้อง
และลมทำให้ปวดหลังเป็นต้น. จริงทีเดียว โรคลมเกิดขึ้นแล้ว
ในร่างกายย่อมทำลายมือ เท้า และแผ่นหลังเป็นต้น, ย่อมทำให้
เป็นคนบอด, ย่อมทำให้เป็นคนค่อม, เป็นคนเปลี้ย.

บทว่า **อาตโป**(แดด) ได้แก่ ความร้อนของดวงอาทิตย์.
ความที่รูปเกิดแปรปรวน ด้วยความร้อนของดวงอาทิตย์นั้นปรากฏ
ในทางกันดารมีทะเลทรายเป็นต้น.

บทว่า **สิริสปา**(สัตว์เลื้อยคลาน) ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย มีตัวยาวทั้งสี่
ตัวแล่นเลื้อยไป, ความที่รูปเกิดแปรปรวน เพราะสัมผัสแห่งสัตว์เหล่านั้น
พึงทราบ ด้วยอำนาจถูกอสรพิษขบกัดเอาเป็นต้น.

วจนัตถะของรูป

ยัม รุปปตีติ รุปนติ   ตถา รุปยตีติ วา
รूपารूपภาวตีโต   สุรูปโป รุปมพรวี.

(อภิธัมมวาทาร ข้อ ๖๒๓)

พระผู้มีพระภาคผู้มีรูปกายงดงาม (เพราะอสังการด้วย มหาบุริสลักษณะ เป็นต้น) ผู้ทรงล่วงเลยซึ่งรูปภพและอรูปรภพ ตรัสถึงรูปว่า ธรรมชาติใด ย่อมเกิดแปรปรวน คือย่อมถึงซึ่งความเปลี่ยนแปลง (ได้แก่ความอุบัติที่ไม่เหมือนกัน) เพราะปัจจัยทั้งหลาย ที่เป็นข้าศึกมีความเย็นและความร้อน(คืออตุ)เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **รูป** (รูปปติ สัตถุณหาทีหิ วิการมาปชชตีติ **รูป**, สภาวะที่เกิดแปรปรวน, **รูป รูปเน + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ**), หรือ ธรรมชาติใด อันปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึก มีความเย็นและความร้อน(คืออตุ)เป็นต้นทำให้เกิดแปรปรวนคือทำให้ถึงซึ่งความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **รูป** (รูปปติ สัตถุณหาทีหิ วิการมาปาทียตีติ **รูป**, สภาวะที่ถูกทำให้เกิดแปรปรวน, **รูป รูปเน + เณ การิต + อ ปัจจัยในเหตุกัมมสาธนะ**).

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมทำรูปที่กำลังเป็นไปให้แปรปรวน คือทำให้ถึง ซึ่งความเปลี่ยนแปลง (ได้แก่ความเป็นเหตุแห่งความอุบัติที่ไม่เหมือนกัน) เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **รูป** (รูปยติ วิชขมนิ วิการมาปาทยตีติ **รูป**, สภาวะที่ทำรูปที่กำลังเป็นไปให้เกิดแปรปรวน คือทำให้ไม่เหมือนกัน, **รูป รูปเน + เณ การิต + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ**)

อภิปรัชญา ปฏิสัมพันธ์

สนตติวเสณ สีตาทิหิ รูปปนฺนุเจณ รูปิ. **รูปปนฺนุเจนาติ กุปนฺนุเจณ.**
สนตติวปริณามวเสณ หิ สีตาทิหิ ฆณฺณนียํ ธมฺมชาตํ รูปนฺติ วุจจติ.
 (อ.ปฏิสัมพันธ์. หน้า ๑๑๙)

ชื่อว่า รูป **ด้วยอรรถว่า ความเกิดแปรปรวน** เพราะปัจจัยทั้งหลาย
 ที่เป็นข้าศึกมีความเย็นเป็นต้น **ด้วยอำนาจแห่งความเกิดขึ้นสืบต่อ.**
 บทว่า **ด้วยอรรถว่าความเกิดแปรปรวน** ได้แก่ ด้วยอรรถว่าความกำเริบ
 (คือด้วยอรรถว่าความเกิดขึ้นโดยวิการ). จริงทีเดียว ธรรมชาติอันปัจจัย
 ทั้งหลายที่เป็นข้าศึกมีความเย็นเป็นต้นควรกระทบแล้ว **ด้วยอำนาจ**
ความแปรปรวนไปแห่งความเกิดขึ้นสืบต่อ ท่านเรียกว่า รูป.

มหาฎีกา

รูปปนฺนลฺกขณํ รูปปนฺนสภาวํ. กิมปเนตํ รูปปนํ นาม ?

ยา สีตาทิวโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสฺสุปฺตติ, ตสฺมี วา สติ โย
 วิชฺชมานสฺเสว วิสทิสฺสุปฺตติยา เหตุภาโว, ตํ รูปปนํ. (มหาฎีกา ข้อ ๓๕๒)

รูปปนฺนลักษณะ คือสภาวะที่เกิดแปรปรวน(กัตตุ). **ถามว่า** ก็ ชื่อว่า
 รูปปนะนั้นได้แก่อะไร ? **ตอบว่า** ได้แก่ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนกันอันใด
 ในเพราะการประชุมกันแห่งปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึกมีความเย็น เป็นต้น,

หรือ ได้แก่ ความเป็นเหตุอันใด แห่งความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนกันของ
 รูปธรรมที่กำลังเป็นไปนั้นเทียว ในเพราะการประชุมกันแห่งปัจจัยทั้งหลาย
 ที่เป็นข้าศึกมีความเย็นเป็นต้นนั้น, ความเป็นเหตุอันนั้น ชื่อว่า รูปปนะ
 (สภาวะที่ทำให้เกิดแปรปรวนคือทำให้ไม่เหมือนกัน, เหตุกัตตุสาธนะ)

มหาฐีกา

รูปนํ ลกขณํ เอตสสาติ **รูปปนลกขณํ**. ฌมโม่เอว **ฌมมชาติ**.
 รูปปนญเจตถ สีตาทิวโรธิปจจยสนนินปาเต วิสทิสูปตติ. นนุ จ
 อรูปฌมมานมปิ วิโรธิปจจยสมาคเม วิสทิสูปตติ ลพภตตี ? สจจํ
 ลพภติ, น ปน วิภูตตรํ. วิภูตตรํเหตุถ รูปนํ อธิปเปตํ สีตาทิคคณหโต.
 ยทิ เอวํ กถํ พุรหมโลเก รูปสมณญยา ? ตตถาปี ตํสภาวานติวตตนโตะ
 โหติเยว รูปสมณญยา, อนุคคาหกปจจยวเสน วา. วิโรธิปจจยสนนินปาเต
 โย อตตโน สนดาเน ภินเน ภิชชมานสเสว วิสทิสูปตติ-เหตุกาโว,
 ตํ รูปปนนติ **อญเ.** อิมสมิ ปกฺเข **รูปยติ** **วิการํ** **อาปาเทตตี** **รูป,**
 ปุริมปกฺเข ปน รูปปตีติ. สงฆณฺณเนน วิการาปตติยํ รูปปนสทโท นิสฺสุ
 โหติ **เกจิ.** อิมสมิ ปกฺเข อรูปฌมเมสุ รูปสมณญยาย ปสงฺโก เอว นตฺถิ
 สงฆณฺณนาภาวโต. ปฐิษาโต รูปปนนติ **อปเร.** (มหาฐีกา ข้อ ๔๓๒
 หน้า ๙๕-๙๖)

ความเกิดแปรปรวน เป็นลักษณะ ของธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนี้
 ธรรมชาตินี้ชื่อว่า **รูปปนลกขณํ** (แปลว่า ธรรมชาติที่มีความเกิด
 แปรปรวนเป็นลักษณะ). ธรรมนั่นเอง ชื่อว่า **ธรรมชาติ**.

ก็ รูปปนะ ในคำว่า รูปปนลักษณะนี้ ได้แก่ ความอุมัตติที่ไม่
 เหมือนกัน ในเพราะการประขุมกันแห่งวิโรธิปจจยมีความเย็นเป็นต้น.

ถามว่า ความอุมัตติที่ไม่เหมือนกัน ในเพราะการสมาคคกัน
 แห่งวิโรธิปจจยยอมได้แม้แก่อรูปธรรมทั้งหลาย มิใช่หรือ ?

ตอบว่า จริง ย่อมได้, แต่ ความอุบัติที่ไม่เหมือนกันของอรุปรธรรม ทั้งหลายไม่ปรากฏชัดเจน เพราะในที่นี่ ท่านประสงค์เอารูปณะ ที่ปรากฏชัดเจน เพราะถือเอาวิธีปัจจัยมีความเย็นเป็นต้น.

ถ้าว่า เป็นอย่างนี้ **ถามว่า** รูปสมัญญา ย่อมได้ในพรหมโลก อย่างไรกัน ? **ตอบว่า** แม้ในพรหมโลกนั้น รูปสมัญญา ย่อมมีแน่นอน เพราะเป็นไปไม่ล่วงพ้นรูปนสภาวะนั้น, หรือเป็นรูปณะคือสภาวะ ที่เกิดแปรปรวน ด้วยอำนาจปัจจัยที่อนุเคราะห์ก็ได้.

อัญญาจารย์(อาจารย์เหล่าอื่น)ท่านกล่าวว่า เมื่อความเกิดสืบต่อ ของตน(รูป) สลายไปแล้ว ในเพราะการประชุมกันแห่งวิธีปัจจัย ความเป็นเหตุแห่งความอุบัติที่ไม่เหมือนกันอันใด ของความเกิดสืบต่อ ที่สลายไปนั้นแหละ, ความเป็นเหตุอันนั้นเป็นรูปณะ(เหตุกัตตฺสาธนะ, สภาวะที่ทำให้รูปเกิดแปรปรวน). ในฝ่ายอัญญาจารย์นี้ มีวจนัตถะว่า รูปยติ วิการิ อาปาเทตติ รูปิ – ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า รูปยติ คือ ย่อมให้ถึงซึ่งความวิการ, ส่วน ในฝ่ายแรก มีวจนัตถะว่า รูปปติติ รูปิ – ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ย่อมเกิดแปรปรวน (กัตตฺสาธนะ).

เกจิอาจารย์บางพวกกล่าวว่า **รูปน** ศัพท์ เป็นศัพท์ที่ปรากฏ ในการถึงความวิการ **เพราะเป็นสภาวะที่ถูกกระทบ**. ในฝ่ายเกจิ อาจารย์นี้ ความเกี่ยวข้องของรูปสมัญญา ในอรุปรธรรมทั้งหลาย ไม่มีแน่นอน เพราะอรุปรไม่มีสภาวะ ที่ถูกกระทบ.

อปรจารย์อื่นอีกกล่าวว่า **สภาวะที่ถูกเบียดเบียน** ชื่อว่า รูปณะ.

วิภาวินีฎีกา

รูปปติตี **รูป**, สีสุนหาทิวโรธิปัจจเยหิ วิการมาปชชติ, อาปาทียตีติ
 วา อตโถ. เตนาห ภควา “สีเตนปิ รูปปติ, ออุณเหนปิ รูปปติ, ชิฆจฉายปิ
 รูปปติ, ปิปาสาयปิ รูปปติ” ตยาทิ (ส.ข. ๑๗/๗๙/๗๑) **รูปปนญเจตถ**
สีตาทิวโรธิปัจจยสมวาเย วิสทิสูปตติเยว. (วิภาวินีฎีกา หน้า ๑๑๖)

๑. ธรรมชาติใด ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น
 ชื่อว่า รูป, ความว่า ย่อมถึง ซึ่งความเปลี่ยนแปลง เพราะปัจจัยทั้งหลาย
 ที่เป็นข้าศึกมีความเย็นและความร้อน(คืออตุ)เป็นต้น, (ธรรมชาติที่เกิด
 แปรปรวน, กัตตุสาธนะ).

๒. หรือ ธรรมชาติใด อันปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึกมีความเย็นและ
 ความร้อน(คืออตุ)เป็นต้น ทำให้ถึง ซึ่งความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุนี้
 ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **รูป**. (ธรรมชาติที่ถูกทำให้เกิดแปรปรวน,
 เหตุกัมมสาธนะ).

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคำมี**อาทิ**ว่า “ย่อมเกิด
 แปรปรวน เพราะความเย็นบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความร้อนบ้าง,
 (ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความหิวบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะ
 ความกระหายบ้าง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ
 ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานบ้าง)” ดังนี้, ก็ **ความเกิดแปรปรวน**
ในพระบาลีนี้ ได้แก่ ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนกันนั่นเอง ในเพราะ
การประชุมกันแห่งปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึกมีความเย็นเป็นต้น.

อาทิสทฺเทน “ซิมฺจฉายปิ รุปฺปติ ปิปาสาयปิ รุปฺปตี”ติ อาทิสฺสงคฺณหาติ. (มณิสารมณฺชฺสาฎฺฐิกา หน้า ๑๑๔)

ด้วย อาทิสฺทฺพฺทฺ สงคฺเราะหฺเออาพระบาลีมีอาทิว่า “ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความหิวบ้ำง, ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะความกระหายบ้ำง”ดังนี้.

ปรมตฺถทีปนี สงคฺหมหาฎฺฐิกา

รูปฺปตีติ **รูป**. สีสฺตฺถนาทฺทฺทฺ วิโรธฺปิจฺจเยทฺ วิสฺมปวตฺตฺวิเสน วิการฺอาปชฺชติ, เตทฺทฺ วา วิการฺ อาปาทฺยตีติ อตฺถ. (ปรมตฺถทีปนี สงคฺหมหาฎฺฐิกา หน้า ๒๐)

๑. ธรรมชาตฺตีโต ย่อมเกิดแปรปรวน เพราะเหตุณั้ ธรรมชาตฺตีนั้น ชื่อว่า รูป. ความว่า ย่อมถึง ซึ่งความเปลี่ยนแปลง ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปที่ไม่สม่าเสมอกัน เพราะปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึก มีความเย็น ความร้อน(คืออตุ) กรรม จิตและอาหารเป็นต้น (ธรรมชาตฺตีที่เกิดแปรปรวน, กัตตฺตฺสาธนะ).

๒. หรือ ธรรมชาตฺตีโต อันปัจจัยทั้งหลายที่เป็นข้าศึก มีความเย็น ความร้อน(คืออตุ) กรรม จิตและอาหารเป็นต้นเหล่านั้น ทำให้ถึงซึ่งความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุณั้ ธรรมชาตฺตีนั้น ชื่อว่า รูป. (ธรรมชาตฺตีที่ถูกทำให้เกิดแปรปรวน, เหตุกัมมสาธนะ).

ความหมายคำว่า ฎ

ตพธิ์นฎตติตย ภวติ เอตถ อุปาทายรูปนติ ฎต. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)

ชื่อว่า **ฎ** เพราะอรรถว่า อุปาทายรูป มีอยู่ในธรรมชาตินี้

โดยมีความเป็นไปเนื่องกันกับอุปาทายรูปนั้น. (ธรรมชาติเป็นที่มียู่ของอุปาทายรูป)

ความหมายคำว่า มหาฎ ในอฎฐสาลินี

(อฎฐสาลินี ข้อ ๕๘๔ หน้า ๓๕๖-๓๕๙)

มหาฎตติ เอตถ มหนตปาตุภาวาทิหิ การณหิ มหาฎตตา

เวทิตพพา. เอตานิ หิ มหนตปาตุภาวโต มหาฎตสามญญโต มหาปริหารโต

มหาวิการโต มหนตฎตตตา จาติ อิเมหิ การณหิ มหาฎตานีติ วุจจนติ.

ในบทว่า **มหาฎ** นี้ ความเป็นมหาฎ บัณฑิตพึงทราบ เพราะเหตุทั้งหลาย มีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น. เป็นความจริงว่า รูปทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสเรียกว่า “**มหาฎทั้งหลาย**” เพราะเหตุทั้งหลายเหล่านี้ คือ

เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่(ด้วยอำนาจแห่งสสัมภารธาตุ) ๑

เพราะเหมือน มหาฎตคือนักมายากล ยักษ์ และนางยิกษินี

ผู้ยิ่งใหญ่(ด้วยอำนาจแห่งสสัมภารธาตุและสามัญญลักขณธาตุของมหาฎต) ๑

เพราะเป็นฎตรูปที่ต้องบริหารด้วยปัจจัยทั้งหลายเป็นอันมาก

(ด้วยอำนาจแห่งสสัมภารธาตุและสามัญญลักขณธาตุของมหาฎต) ๑

เพราะเป็นภุตคือเกิดหรือปรากฏอยู่ มีวิการ(ความเปลี่ยนแปลง)
อย่างใหญ่(ด้วยอำนาจแห่งสามัญญลักษณ์ธาตุของมหาภุต) ๑

เพราะเป็นของยิ่งใหญ่และเพราะมีอยู่(ด้วยอำนาจแห่ง
สสัมภารธาตุและสามัญญลักษณ์ธาตุของมหาภุต) ๑.

๑. ชื่อว่า มหาภุต เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่

ตตถ มหนตปาตุภาวโตติ เอตานิ ทิ อนุปาทินนกสนฺตนาเนปิ
อุปาทินนกสนฺตนาเนปิ มหนตานิ ปาตุภุตานิ. เตสํ อนุปาทินนกสนฺตนาเน
เอวํ มหนตปาตุภาวตา เวทิตพฺพา. เอกภฺยทิ จกกวาทํ อายามโต จ วิต
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺสฺสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตสฺส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สตส
ถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทส สต

สพฺพํ สตสฺส
ทส เจว สหฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส

อชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺชฺช
สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส

อนุปาทินนกสนฺตนาเนปิ มจฺจกจฺจปทฺเวทาทนวาทิสฺสํริวเสน
มหนตนาเนว ปาตุภุตานิ. วุตฺตตฺถยเหตุํ ภควตา “สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมฺมุเท
โยชนสฺตีกาปิ อตฺตถภาวติ”อาทิ (วินย. ๗/๓๘๕/๒๑๐, ชุ.อุ. ๒๕/๔๕/๑๖๗).

วจนต์โถ : ภุตานิ ซาตานิ นิพฺพตฺตานิ มหนตานิ **มหาภุตานิ.**

(มุลฎีกา หน้า ๑๗๒)

รูปใหญ่ที่บังเกิดปรากฏ ชื่อว่า **มหาภุต.** (ภุตมหนต สลับบทเป็น
มหนตภุต, อาเทศ มหนต เป็น มหา,)

ในบรรดาเหตุทั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่** มีอธิบายว่า ภูตทั้งหลายเหล่านี้ ปรากฏเป็นของใหญ่ในอนุปาทินนกงสันดานบ้าง ในอนุปาทินนกงสันดานบ้าง (ความว่า ปรากฏเป็นของใหญ่ เพราะทำวัตถุทั้งหลาย ที่ไม่อาจนับปริมาณและมีความยาวความกว้างหลายโยชน์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจแห่งสมุหะ และด้วยอำนาจแห่งสันตติ โดยความเป็นกองแห่งรูปกลาปหลายแสนกลาป), พิงทราบ เพราะความปรากฏเป็นของใหญ่ ในอนุปาทินนกงสันดานของมหาภูตทั้งหลายเหล่านั้น อย่างนี้. อธิบายว่า จักรวาลหนึ่งโดยยาวและโดยกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์). วัดโดยรอบ คือ จักรวาลทั้งหมดมีสังฆฐานกลม วัดโดยรอบ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้านหกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์).

แม้ในอนุปาทินนกงสันดาน ก็ปรากฏเป็นของใหญ่ทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งสรีระมีปลา เต่า เทพ และอสูรเป็นต้น(ที่ ๓ คาจุดเป็นต้น). ข้อนี้ สมดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุตตภาพ แม้ยาวตั้งร้อยโยชน์ มีอยู่ในมหาสมุทร”เป็นต้น.

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

อุปาทินนอนุปาทินนสนฺตฺตานสฺส สลกฺขณฺโถ สสมฺภารโถ จ
มหนฺตานิ หุตฺวา ภาวนติ ปาตุภาวนตฺติ มหาภูตานิ. ตานิ หิ อุตฺตโน
 สภาวโถปิ มหนฺตานิ เอว หุตฺวา ปาตุภาวนติ อุปาหารูปานิ อุปาทาย.
 (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา.ป. ๖/๓)

รูปทั้งหลายเหล่านี้ใด ย่อมปรากฏ เป็นของใหญ่ โดยลักษณะ
 ของตนและโดยสัณฐาน ในอุปาทินนสันดานและในอนุปาทินนสันดาน
 ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ รูปทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **มหาภูตทั้งหลาย**.
 จริงทีเดียว มหาภูตทั้งหลายเหล่านั้นย่อมปรากฏเป็นของใหญ่ทีเดียว
 แม้โดยสภาวะ ของตน เมื่อเปรียบเทียบกับ อุปาทารูปทั้งหลาย.

๒. ชื่อว่า มหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือนักมายากล ยักษ์ และนางยักษ์ผู้ยิ่งใหญ่

มหาภูตสามถุติ เอตานิ หิ ยถา มายากาโร อมณเฑียว อุทกั
 มณิ กตฺวา ทสฺเสติ, อสุวณฺณเฑียว เลทฺทํ สุวณฺณ กตฺวา ทสฺเสติ, ยถา จ
 สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี สมานเณ ยกฺขภาวมปิ ปกฺขิภาวมปิ ทสฺเสติ,
 เอวเมว สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทารูปํ ทสฺเสนฺติ, อปีตานิ...
 อโลหิตานิ... อโนทาตานิ หุตฺวา โอทาทํ อุปาทารูปํ ทสฺเสนฺตีติ
 มายาการมมหาภูตสามถุติ **มหาภูตานิ**.

ยถา จ ยกฺขาทินิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ, เนว เตสํ ตสฺส อนฺโต,
 น พหิจานํ อุปลพฺภติ, น จ ตํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ, เอวเมว เอตานิปิ เนว
 อถมณฺเฑยสฺส อนฺโต น พหิ จิตฺวานิ หุตฺวา อุปลพฺภติ, น จ อถมณฺเฑย
 นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺตีติ. **อจินเตยฺยญฺจานตฺย** ยกฺขาทิมหาภูตสามถุติปิ
มหาภูตานิ.

ยถา จ ยกฺขินีสงฺฆาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสมฺมจฺจานวิกิ
 เขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สตฺเต วณฺเจนฺติ, เอวเมว
 เอตานิปิ อิตฺติปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวณฺเณน มนาเปน
 องคฺปจจฺงคสมฺมจฺจานเนน มนาเปน จ หตฺถปาทงฺคฺลิมฺมุวิกิเขเปน
 อตฺตโน กกฺขพตาทิเกทํ สรสลกฺขณํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วณฺเจนฺติ,
 อตฺตโน สภาวํ ภูจฺจํ น เทนฺติ. อิติ **วณฺจกฺกุเณ** ยกฺขินีมหาภูตสามณฺเวยโตปิ
มหาภูตานิ.

(๒.๑) บทว่า **เพราะเหมือน มหาภูตคือนักมายากล** มีอธิบายว่า
 มหาภูตรูปทั้งหลายเหล่านี้ เปรียบเหมือน นักมายากล ย่อมทำน้ำ อันมิใช่
 แก้วมณีเลย ให้ปรากฏเป็นแก้วมณี, ย่อมทำก้อนดิน อันมิใช่ทองคำเลย
 ให้ปรากฏเป็นทองคำ ฉั้นใด, อนึ่ง ตนเอง(นักมายากล)มิใช่เป็นยักษ์
 มิใช่เป็นปักษี ย่อมทำความเป็นยักษ์บ้าง ทำความเป็นปักษีบ้าง ฉั้นใด,
 มหาภูตทั้งหลายเหล่านี้ ก็ฉั้นนั้นเหมือนกัน ตนเอง(มหาภูตรูป) มิใช่
 เป็นสีเขียวเลย ย่อมทำอุปาหารูปสีเขียวให้ปรากฏ. ตนเองมิใช่เป็น
 สีเหลืองเลย ย่อมทำอุปาหารูปสีเหลืองให้ปรากฏ. ตนเองมิใช่เป็นสี
 แดงเลย ย่อมทำอุปาหา รูปสีแดงให้ปรากฏ, ตนเองมิใช่เป็นสีขาวเลย
 ย่อมทำอุปาหารูปสีขาวให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้ รูปทั้งหลายเหล่านั้น
 ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะเหมือน มหาภูตคือนักมายากล. (มายากาโร
 มหนฺโต ภูโตติ **มหาภูโต**, ปถวิยาทโย มหาภูตา วิย **มหาภูตา**, มุลลฺกิกา
 หน้า ๑๗๒ – นักมายากล ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะเป็นบุคคลผู้ยิ่งใหญ่

(ภุต มีอรรถว่า สุตต), ภาวี่เป็นต้นอันเป็นเหมือนนักมายากลผู้ยิ่งใหญ่
ชื่อว่า มหาภุต, มหาภุต + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

(๒.๒) อิกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือน มหาภุตทั้งหลาย มียักษ์ผู้ชาย
เป็นต้น ย่อมสิง ซึ่งบุคคลใด, ฐานะที่สิงอยู่ แห่งมหาภุตทั้งหลายเหล่านั้น
อันใคร ๆ ย่อมหาไม่ได้แน่นอน ในภายในของบุคคลนั้น, ย่อมหาไม่ได้
ในภายนอก ของบุคคลนั้น, แต่ มหาภุตทั้งหลายมียักษ์ผู้ชายเป็นต้น
ไม่อาศัย ซึ่งบุคคลนั้น ดำรงอยู่ ก็หาไม่ ฉนใด, มหาภุตทั้งหลายแม้เหล่านี้
ก็ฉนนั้นเหมือนกัน ย่อมหาไม่ได้ ว่าเป็นธาตุที่ตั้งอยู่ในภายในของกัน
และกัน ย่อมหาไม่ได้ว่าเป็นธาตุที่ตั้งอยู่ในภายนอกของกันและกัน,
แต่มหาภุตทั้งหลายเหล่านี้ ไม่อาศัยซึ่งกันและกันดำรงอยู่ก็หาไม่
เพราะเหตุนี้ รูปทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า **มหาภุต** แม้เพราะเหมือน
มหาภุตมียักษ์ผู้ชาย เป็นต้น โดยความมีที่ตั้งอยู่ อันใคร ๆ ไม่พึงคิดหา.
(อธิบายว่า โดยความมีที่ตั้งอยู่อันใคร ๆ ไม่พึงระบุได้ – อนิทท
สิตพพฏฐานตาย – เพราะความที่ธาตุทั้งหลายเหล่านั้นไม่ได้ตั้งอยู่
ในภายในของกันและกัน และไม่ได้ตั้งอยู่ในภายนอกของกันและกัน
อาศัยซึ่งกันและกันจึงตั้งลง. จริงทีเดียว ถ้าว่า ธาตุทั้งหลายเหล่านี้
ตั้งอยู่ในภายในของกันและกัน, ก็ไม่พึงกระทำกิจของตน เพราะความที่ซึม
เข้าไปในกันและกัน, ถ้าว่า ตั้งอยู่ในภายนอกของกันและกัน ก็พึงเป็น
ธาตุที่แยกออกจากกัน – อวินพภุตตวาโท – ก็พึงไม่ควร, เพราะเหตุ
นั้น เป็นธาตุมีที่ตั้งอยู่อันใคร ๆ ไม่พึงระบุได้. แม้ครั้นเมื่อเป็นอย่างนี้
ธาตุทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นผู้อุปการะแก่ธาตุทั้งหลาย แต่ละ ๓ ที่เหลือ

โดยกิจพิเศษตามที่เป็นของตน มีปติภูฐานกิจของปฐวีธาตุเป็นต้น, ธาตุทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยทั้งหลายด้วยปัจจัย มีสหชาติเป็นต้น โดยกิจพิเศษใด. เพราะเหตุฉะนั้น จึงกล่าวว่า “**แต่มหาภูตทั้งหลายเหล่านี้ ไม่อาศัยซึ่งกันและกันดำรงอยู่ก็หาไม่**” ดังนี้.)

มูลฎีกา

ยกขาพโย ซาติวเสเนว มหนตา ภูตาดิ **มหาภูตา**, ปถวิยาพโย
มหาภูตา วิย **มหาภูตา**, มูลฎีกา หน้า ๑๗๒

ยักข์เป็นต้น ชื่อว่า **มหาภูต เพราะเป็นภูตผู้ยิ่งใหญ่ โดยเกี่ยวกับ
ชาติตนเอง**, ปถวีเป็นต้นอันเป็นเหมือนยักข์เป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า
มหาภูต, (มหาภูต + ณ ปัจจัยในอุปมาตัดทิต)

(๒.๓) อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนมหาภูตทั้งหลาย กล่าวคือ
นางยักข์นี้ปกปิดแล้ว ซึ่งภาวะที่น่ากลัวของตน โดยผิวพรรณ
(ที่มีสีน้ำตาลเป็นต้น) ทรวดทรง(ที่หนาและบอบบางเป็นต้น)
และการกรีดกรายทั้งหลาย(แห่งมือและการยักคิ้วเป็นต้น) อันน่าชื่นใจ
ย่อมล่อลวง ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย ฉันท, แม้มหาภูตทั้งหลายเหล่านี้
ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ปกปิดแล้วซึ่งลักษณะอันเป็นภาวะของตน
หรือซึ่งสภาวะพร้อมทั้งกิจ มีประเภทโดยความแข็งเป็นต้น ของตน
(คือของปฐวีเป็นต้น) โดยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ โดยทรวดทรงแห่ง
อวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ และโดยการกรีดกรายแห่งมือ เท้า นิ้วมือ
และการยักคิ้ว อันน่าชื่นใจ ในสรีระของหญิงและชายทั้งหลายเป็นต้น
ย่อมล่อลวง ซึ่งพาลชน, มหาภูตทั้งหลายย่อมไม่ให้เห็นซึ่ง

สภาวะของตน. เพราะเหตุนี้ รูปทั้งหลาย ชื่อว่า **มหาภูต** แม้เพราะเหมือนมหาภูตคือนางยักษ์นี้ เพราะอรรถว่าเป็นผู้ล่องวง. (อธิบายว่าธาตุทั้งหลายมีปฏิวิธาตุเป็นต้น เหมือนมหาภูต โดยความเป็นผู้ล่องวง (วณจกตาย) และโดยความมีที่ตั้งอยู่อันใคร ๆ ไม่พึงระบุดได้ (อนิทิสิตพหุจกตาย) จึงชื่อว่า มหาภูต. ในอรรถทั้ง ๒ เหล่านี้ ชื่อว่าความเป็นผู้ล่องวง ความว่า ตนเอง เป็นสภาวะที่ไม่ใช่สีเขียวเป็นต้นเลย ก็ทำสภาวะมีสีเขียวเป็นต้นให้ปรากฏ, และตนเอง เป็นสภาวะที่ไม่ใช่หญิงและชายเป็นต้นเลย ก็ทำอาการที่เป็นหญิงและชายเป็นต้นให้ปรากฏ).

มหนตานิ ภูตานิติ มหาภูตานิ, มหาภูตา วียาติ มหาภูตา.

นางยักษ์นี้ ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นภูตผู้ยิ่งใหญ่, ภูตเป็นต้นอันเป็นเหมือนนางยักษ์นี้ผู้ยิ่งใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต, (มหาภูต + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิ).

๓. ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นภูตรูปที่ต้องบริหารด้วยปัจจัยทั้งหลายเป็นอันมาก

มหาบริหารโตติ มหนเตหิ ปัจเจยหิ ปิริหิตพพโต. เอตานิ หิ ทิวเส ทิวเส อุปเนตพพตตา ฆาสจฉาหนาทิหิ **ภูตานิ ปวตตานิติ มหาภูตานิ (๑).** **มหาบริหารานิ** วา **ภูตานิติ มหาภูตานิ (๑).**

บทว่า **เพราะต้องบริหารด้วยปัจจัยทั้งหลายเป็นอันมาก** ได้แก่ เพราะต้องบริหาร ด้วยปัจจัยทั้งหลาย เป็นอันมาก

(๓.๑ มีวจนัตถะว่า) จริงทีเดียว รูปทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะอรรถว่า มี คือเป็นไป ด้วยปัจจัยทั้งหลาย มีอาหาร และเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เป็นอันมาก เพราะต้องนำเข้าไปในทุก ๆ วัน. (มหนตเทหิ ภูตานิ **มหาภูตานิ** รูปที่เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมาก)

(๓.๒ มีวจนัตถะว่า) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะอรรถว่าเป็นภุตรูป ที่ต้องบริหารคือที่พึงถูกนำไป ด้วยปัจจัยทั้งหลาย เป็นอันมาก. (มหาบริหารานิ ภูตานิติ **มหาภูตานิ** – ภูตรูปที่พึงถูกนำไปด้วยปัจจัยมาก, มหาบริหารภูต ลบ บริหารศัพท์)

๔. ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นภูตคือเกิดหรือปรากฏอยู่มวิการ (ความเปลี่ยนแปลง) อย่างใหญ่

มหาวิการโตติ ภูตานิ มหาวิการโต. เอตานิ หิ อุปาทินฺณณานิ อนุปาติณฺณณานิ มหาวิการานิ โหนติ. ตตถ อนุปาติณฺณณานิ กปฺปฏฺฐจาเน วิการมहतฺตํ ปากฺกั โหติ, อุปาทินฺณณานิ ธาตุกฺโขภกกาเล. อิติ **มหาวิการานิ ภูตานิติ มหาภูตานิ**.

บทว่า เพราะเป็นภูตมีวิการอย่างใหญ่ ได้แก่ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่ ของมหาภูตทั้งหลาย. จริงทีเดียว รูปทั้งหลายเหล่านี้เป็นอุปาทินนรูปทั้งหลายก็ดี เป็นอนุปาตินนรูปทั้งหลายก็ดี ย่อมเป็นธาตุมีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่. ในรูปทั้ง ๒ เหล่านี้ สำหรับอนุปาตินนรูปทั้งหลาย ย่อมเป็นอันปรากฏ มีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่ ในคราวกับพินาศ, สำหรับอุปาทินนรูปทั้งหลาย ย่อมเป็น

อันปรากฏ มีความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่ในเวลาธาตุกำเริบ.
 ด้วยประการอย่างนี้ ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะอรรถว่า เป็นภูตคือเกิด
 หรือปรากฏอยู่ มีวิการอย่างใหญ่. (**มหาวิกារานิ ภูตานิติ** มหาวิการานิ
 ชาตานิ, วิชฆมานานิติ วา อตฺโถ. วิการสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา
มหาภูตานิติ วุตตานิ. มุลลฎีกา หน้า ๑๗๓, บทว่า **มหาวิการานิ ภูตานิ**
 มีอรรถว่า เกิด, หรือ ปรากฏอยู่ มีวิการอย่างใหญ่, ลบ วิการศัพทํ)

๕. ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นของยิ่งใหญ่ และเพราะมีอยู่

มหนตฺตตฺตา จาติ เอตานิ हि มหนตานิ มหตา วายาเมน
 ปรีคฺคเหตฺตพฺพตฺตา **ภูตานิ** วิชฆมานตฺตาติ มหนตฺตตฺตา จ มหาภูตานิ.
 เอวํ มหนตฺปาตฺถภาวาทิहि การณฺเหติ **มหาภูตานิ**.

บทว่า **เพราะเป็นของยิ่งใหญ่และเพราะมีอยู่** อธิบายพิสดารว่า
 รูปทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า **เป็นของยิ่งใหญ่ (มหนต)** เพราะพึงกำหนด
 ถือเอาด้วยความเพียรที่ยิ่งใหญ่ และชื่อว่าภูต เพราะมีอยู่(หรือปรากฏ
 โดยปรมาตฺถ) เพราะเหตุนี้ รูป ชื่อว่า **มหาภูต** เพราะมีอยู่เป็นของยิ่งใหญ่.
 (มหนตานิ ภูตานิ **มหาภูตานิ**)

(อธิบายว่า พระโยคีปล่อยแล้ว ซึ่งวิปัสสนา ในเพราะการกำหนด
 ถือเอาโดยสภาวะตามความเป็นจริง แม้ซึ่งภูตทั้งหลายที่ปรากฏแก่
 ชาวโลกทั้งปวง โดยชื่อว่า “**ปฐวี**” เป็นต้น เว้นเสียด้วยความพยายาม
 ที่ยิ่งใหญ่ ก็ย่อมกำหนดถือเอาไม่ได้ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า “มหนตานิ”
 เพราะมีสภาวะที่พึงรู้ได้ยาก. จริงทีเดียว ภูตทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรม

ที่ฟังรู้ได้ยาก. ก็บุคคลผู้ยืนอยู่ คิดแล้วว่า “ไม่ยิ่งใหญ่” (แต่)เพราะเห็นแล้ว
ซึ่งภาวะที่ภุตทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่กำหนดถือเอาได้ยาก
ก็ย่อมรู้ว่า “โอหนอ ภุตทั้งหลายนี้ ช่างยิ่งใหญ่” ดังนี้,
“อโห มหนตานิ เอตานิ”ติ ปชานาติ. มุลฎีกา หน้า ๑๗๓).

ความหมายคำว่า มหาภุต ในมหาฎีกา

(มหาฎีกา ข้อ ๓๕๒ หน้า ๕๔๐-๒)

มหาภุเตกเทศาที่หิ วา การณหิ **มหาภุตานิ**. เอตา หิ ธาตุโย
มหาภุเตกเทศโต, มหาภุตสมณญโต, มหาภุตสนนิสสุโยโต, มหาภุตภาวโต,
มหาภุตปริโยสานโต จาติ อิเมหิปี การณหิ “**มหาภุตานิ**”ติ วุจจนติ.

หรือ ชื่อว่า **มหาภุต** เพราะเหตุทั้งหลาย มีความเป็นส่วนหนึ่งแห่ง
ชั้น ๕ ที่ชื่อว่า มหาภุต เป็นต้น. เป็นความจริงว่า ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น
เรียกว่า “**มหาภุต**” เพราะแม้เหตุทั้งหลายเหล่านี้ คือ

เพราะความเป็นส่วนหนึ่งแห่งชั้น ๕ ที่ชื่อว่า มหาภุต ๑

เพราะชื่อว่าเป็นสถานที่มีอยู่แห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย และมี
อุปการะมากแก่สัตว์โลก ๑

เพราะเป็นสถานที่มีอยู่แห่งภุตทั้งหลาย(คือสัตว์) ผู้ยิ่งใหญ่
หรือมากมาย ๑

เพราะภาวะที่มีอยู่มาก ๑

เพราะถึงความสิ้นสุดไปในพระอรหันต์ผู้เป็นภุตนำบูชา ๑

๑. ชาติ ๔ ชื่อว่า มหาภูต

เพราะความเป็นส่วนหนึ่งแห่งชั้น ๕ ที่ชื่อว่า มหาภูต

ตตถ มหาภูตเทศิตติ “ภูตมิทนต์ติ ภิกขเว สมณุปัสสเถ” ตีอาทีสุ (ม.ม.๑๒/๔๐๑/๓๕๘) หิ อวิเสเสน ขนฺธปญฺจกํ “ภูตฺน”ติ วุจฺจติ. ตตถ ยทิตฺถิ กามภเว รูปภเว ปญฺจโวการภเว เอกจฺเจ จ สญฺญีภเว ปวตฺตํ ขนฺธปญฺจกํ, ตํ มหาวิสยตฺตาย “มหาภูตฺน”ติ วตฺตพฺพตํ อรหติ. ปถวี อาทโย ปน จตฺสฺสเฐ ชาติโย ตสฺส มหาภูตสฺส เอกเทศภูตฺตา “มหาภูตฺตา”ติ วุจฺจนฺติ. สมฺมาเยสุ หิ ปวตฺตโวหารา อวยเวสุปี ทิสฺสนฺติ ยถา “สมฺพุทฺโธ ทิฏฺฐโธ, ปโฏ ทพฺโธ”ติ จ.

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า **เพราะความเป็นส่วนหนึ่งแห่งชั้น ๕ ที่ชื่อว่า มหาภูต** อธิบายว่า ชั้น ๕ ตรัสเรียกว่า “ภูต” โดยไม่แตกต่างกัน ในพระพุทธรวจนะทั้งหลาย มีอาทิว่า

“**ภูตมิทนต์ติ ภิกขเว สมณุปัสสเถ** – ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ว่า ชั้นปญฺจกะนั้นเป็นภูตเถิด” (ม.ม. ๑๒/๔๐๑/๓๕๘) ดังนี้.

ในพระพุทธรวจนะนั้น ความว่า ชั้น ๕ นี้ได้ ที่เป็นไปในกามภพ ในรูปภพ ในปญฺจโวการภพ และในสัญญีภพบางส่วน, ชั้น ๕ นั้น ย่อมควร ซึ่งความเป็นคำที่ฟังกล่าวว่า “มหาภูต” เพราะความมีเทสะ คือภพทั้งหลายมาก (มหาวิสยตฺตาย).

ก็ ชาติ ๔ มีปถวีธาตุเป็นต้น เป็นเทศะหนึ่ง(เอกเทศภูตา) แห่งขันธ ๕ ที่ชื่อว่า มหาภูตนั้น ชาติ ๔ มีปถวีธาตุเป็นต้น จึงเรียกว่า “มหาภูต”. จริงทีเดียว โวหารที่เป็นไป ในพวกหมู่ ย่อมปรากฏ แม้ในส่วนย่อยทั้งหลาย (เป็นเอกเทศยูปจาร คือกล่าวถึงหมู่ แต่หมายถึงส่วนหนึ่ง) เหมือนอย่างคำว่า “สมุทโท ทิฏโฐ, ปัญญ ททัโธ – มหาสมุทฺธ อันเราเห็นแล้ว และ ผ่า อันไฟเผาไหม้แล้ว.

๒. ชาติ ๔ ชื่อว่า มหาภูต เพราะชื่อว่าเป็นสถานที่มีอยู่แห่ง อุปาทายรูปทั้งหลาย และมีอุปการะมากแก่สัตว์โลก.

มหาภูตสมณญโตะติ ตพธินวุตติตาย ภวนติ เอตถ อุปาทารูปานิติ ภูตานิ, ปถวีอาทโย จตสฺสเฐ ชาติโย. สา ปนายเมตาสฺส ภูตสมณญญา อนณฺตถวุตติตาย อุปาทารูปานํ อวิปริตฺฐจา, โลกสฺส เจตา พหุปการา, จกฺขุสมุทฺทาทีนํ นิสฺสยภูตา จาติ มหนฺตานิ ภูตานิติ สมณญายิสฺส.

บทว่า **เพราะชื่อว่าเป็นสถานที่มีอยู่แห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย และมีอุปการะมาก แก่สัตว์โลก.** อธิบายว่า ชาติ ๔ มีปถวีธาตุเป็นต้น ชื่อว่า **ภูต** เพราะอรรถว่า เป็นสถานที่มีอยู่(ภูตานิ) แห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย เพราะความเป็นไปอาศัย ซึ่งชาติ ๔ นั้น. ก็ สมัญญาว่าภูตนั้นนั้น ย่อมมี ในชาติ ๔ เหล่านี้ เพราะอุปาทายรูปทั้งหลาย เป็นอันไม่วิปริต เหตุเพราะความไม่เป็นไปในธรรมอื่น, และชาติ ๔ เหล่านี้ มีอุปการะมาก แก่สัตว์โลก, และเป็นที้อาศัยแห่งอุปาทายรูปทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น

และวัตถุทั้งหลายมีมหาสมุทรเป็นต้น เพราะเหตุนี้ ฟังได้สมัญญาว่าเป็นสถานที่ที่อยู่แห่งอุปาทายรูปทั้งหลาย และมีอุปการะมากแก่สัตว์โลก.

๓. ธาตุ ๔ ชื่อว่า มหาภูต เพราะเป็นสถานที่มีภูตทั้งหลาย ผู้เป็นใหญ่ หรือมากมาย

มหาภูตสนนิสสยโตติ มหุตานํ มหานุกาวานํ

มหาสมมตมนธธาตูปภุติณํ รมณํ, สกกาทีนํ เทวานํ, เวปจิตติอาทีนํ
อสุรานํ, มหาพรหมาทีนํ พรหมานํ, คุณโต วา มหุตานํ พุทธานํ,
ปัจเจกพุทธานํ, สาวกานํ อุปาทายูปาทาย วา สพฺเพสมปิ ภูตानํ
สตุตานํ นิสสยภูตตายน มหุตาน ภูตาน เอเตสุติ มหาภูตาน.

จาคุมหาภูติโก ทิ เนสํ กายโยติ.

เพราะเป็นสถานที่มีภูตทั้งหลาย(คือสัตว์)ผู้เป็นใหญ่หรือมากมาย
อธิบายว่า ธาตุ ๔ ชื่อว่า มหาภูต เพราะอรรถว่า เป็นสถานที่มีภูต
ทั้งหลาย(คือสัตว์) ผู้เป็นใหญ่ หรือมากมาย เพราะความเป็นที่อาศัยอยู่
แห่งภูตคือสัตว์ทั้งหลาย ที่นับตั้งแต่มหาสมมุติและพระเจ้ามันธาดู,
เทวราชาทั้งหลาย มีท้าวสักกะเป็นต้น, อสุระทั้งหลายมีท้าวเวปจิตติ
เป็นต้น, พรหมทั้งหลายมีมหาพรหมเป็นต้น ผู้เป็นใหญ่ คือมีอำนาจ
มาก, หรือพระพุทธเจ้าทั้งหลาย, พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย, พระสาวก
ทั้งหลาย ผู้เป็นใหญ่ โดยคุณ โดยการเปรียบเทียบ ๆ กัน หรือว่า เพราะความ
เป็นที่อาศัยอยู่แม้แห่งภูตทั้งหลายทั้งปวง(มากมาย). อธิบายว่า ร่างกาย
ของภูตคือสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น มีมหาภูต ๔.

๔. ธาตุ ๔ ชื่อว่า มหาภูต เพราะภาวะที่มีอยู่มาก

มหาภูตภาวโตติ พหุภูตภาวโต. อัยฺหิ มหา-สทฺโท

“มหาชนฺ สนนฺปิโต” ติวาทิสฺสุ พหุภาเว ทิสฺสติ. ปถวีอาทโย จ ธาตุโย
เอกสมิมฺปิ อุตตภาเว อปริเมยฺยปฺปเกทา ปวตฺตณฺติ. ตสฺมา มหฺนฺตา
พหู อนฺกสฺตสฺสสฺปฺปเกทา ภูตฺตาติ มหาภูตฺตา.

บทว่า เพราะภาวะที่มีอยู่มาก คือเพราะภาวะที่มีอยู่เป็นอันมาก.
อธิบายว่า มหา- ศัพท์นี้ ย่อมเห็น ในภาวะอย่างมาก ในประโยคมี
อาทิว่า “มหาชนฺ สนนฺปิโต – ชนเป็นอันมาก ประชุมกัน” ดังนี้.
ก็ ธาตุทั้งหลาย มีปถวีธาตุเป็นต้น ย่อมเป็นไป มีประเภทอันนับไม่ได้
แม้ในอัตตภาพผู้เดียว. เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า มหาภูต เพราะอรรถว่า
มีอยู่ มาก คือเป็นอันมาก ได้แก่ มีประเภทหลายแสน.

๕. ธาตุ ๔ ชื่อว่า มหาภูต เพราะถึงความสิ้นสุดไปในพระอรหันต์ ผู้เป็นภูตน่าบูชา

มหาภูตปริโยสานโตติ มหาภูตสฺส วเสน ปริโยสานปฺปตฺติโต.

“กาโล ฆสฺติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา.

โย จ กาลฆฺโส ภูโต ส ภูตปจฺนี ปจี”ติ

(ช.ชา. ๒๗/๑๕๐/๗๑)

หิ เอวมาทีสุ ซีณาสโว “ภูโต”ติ วุตโต. โส หิ อัจฉินนภวเนต
 ติกตาย आयती उपปฏิสนธิगतตา เอกนตโต “ภูโต”ติ วุจจติ, น อิตเร,
 ภวิสสนตีติ โวหารं อนตีตตตตา. ภูโต เอว อธิ ปุชาวเสน “มหาภูโต”ติ
 วุตโต ยถา “มหาซีณาสโว, มหาโมคคัลลาน”ติ จ. อิมาสถจ ธาตุณํ
 อนาติมิตี สํสาเร ปพฺพธวเสน ปวตตมานานํ ยถาวุตตสฺส มหาภูตสเสว
 สนฺตाने ปรีโยสานปฺปตฺติ, นานถตฺร. ตสฺมา มหาภูเต ภูตา ปรีโยสานํ
 ปตฺตาทิ มหาภูตา ปุริมปเท ภูต-สพฺพสฺส โลบิ กตฺวา.

บทว่า **เพราะถึงความสิ้นสุดไป ในพระอรหันต์ผู้เป็นภูตนำบูชา**
 คือ เพราะถึงความสิ้นสุดไป ด้วยอำนาจ แห่งพระอรหันต์ ผู้เป็นภูต
 นำบูชา.

จริงที่เดียว พระซีณาสพ เรียกว่า “ภูต” ในวจนะทั้งหลาย
 มีอาทิอย่างนี้ ดังที่พระโพธิสัตว์กล่าวว่า

กาลเวลา ย่อมเคี้ยวกิน ซึ่งภูต(คือสัตว์)ทั้งหลายทั้งปวง
 (คือไม่วั้นใคร ๆ)แน่นอน (ความว่า กาลเวลายังอายุ วัณณะและผละ
 ให้หมดสิ้นไป, ย่ำยีความเป็นหนุ่มเป็นสาว, ยังความไม่มีโรคให้พินาศ
 ไป เรียกว่า ย่อมเคี้ยวกิน) พร้อมกับตนเอง(คือปุเรภัตตกาล ย่อมไม่ถึง
 ปัจจุบันภัตตกาลเป็นต้น), ส่วนว่า บุคคลใดเป็น**ภูต**(คือพระซีณาสวะ)
 ผู้เคี้ยวกิน ซึ่งปฏิสนธิกาลในอนาคต(ด้วยอริยมรรค) พระซีณาสวะ
 ผู้เป็นภูตนั้น ได้เผาแล้ว ซึ่งตัณหาที่เผาภูต(คือสัตว์ ด้วยไฟคือญาณ).

เป็นความจริงว่า พระชีณาสพนัน เรียกว่า “ภูต” โดยแน่นอน เพราะเป็นผู้ไม่มีปฏิสนธิ ในภพต่อไป เหตุเพราะความที่ค้นหาเครื่องนำไปสู่ภพถูกตัดขาดแล้ว, บุคคลทั้งหลายนอกนี้ ไม่เรียกว่า ภูต เพราะไม่เป็นไปเกิน ซึ่งโหวหารว่า จักเกิด.

ภูต(ผู้เคยเกิดแล้ว)นั่นเอง เรียกว่า “**มหาภูต**” ในที่นี้ด้วยอำนาจการบูชา เหมือนอย่างเรียกว่า “มหาชีณาสพ” และว่า “มหาโมคคัลลานะ” ฉะนั้น.

ก็ การที่ธาตุทั้งหลายเหล่านี้ กำลังเป็นไป ด้วยอำนาจความสืบต่อกัน ในสังสารวัฏฏ์ อันไม่มีเบื้องต้น มีอันถึงความสิ้นสุดไป ในสันดานของพระอรหันต์ผู้เป็นภูตนำบุชานันท์เทียว ตามที่กล่าวแล้ว, ไม่ใช่ในสันดานอื่น. เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **มหาภูต** เพราะอรรถว่า **เป็นภูต คือถึง**ซึ่งความสิ้นสุดไปในพระอรหันต์ผู้เป็นภูตนำบุชา เพราะกระทำ ซึ่งการลบ ภูต- ศัพท ในบทแรก (มหาภูเต ภูตา ปรีโยसानํ ปตตาทิ **มหาภูตา**).

ความหมายคำว่า ปฐวีธาตุเป็นต้น

วิสุทธิมัคค์

ตตถ วจนตถโต มนสิกรโรนเตน ปตถภูตตะตา ปถวี. อปโปติ
 อาปิยติ อปุพายตีติ วา อาโป. เตชตีติ เตโซ. วายตีติ วาโย. อวิเสเสน
 ปน สลกขณธารณโต ทุกขาทานโต ทุกขาทานโต จ ธาตุติ. เอว วิ
 เสสสามญญวเสน วจนตถโต มนสิกาตพพา. (วิ.ม. ข้อ ๓๔๗ หน้า ๔๐๓)

ในบรรดาอาการคือ ๑๓ ประการเหล่านั้นมีวจนัตถะและกลาปะ
 เป็นต้น อันพระโยคาวจรผู้จะมนสิการ โดยอรรถแห่งคำ(วจนัตถะ)
 ฟังมนสิการโดยอรรถแห่งคำ ด้วยอำนาจแห่งอรรถที่แตกต่างกันและ
 อรรถที่เสมอกันอย่างนี้ว่า

๑. โดยอรรถที่แตกต่างกันของคำว่า ปถวี อาโป เตโซ และวาโย

๑. ปถวี

๑.๑. ชื่อว่า **ปถวี** เพราะภาวะที่แผ่ขยาย คือภาวะที่กว้างขวาง.

ปถุติ ปตถรตีติ ปถวี. (ปถุ วิตถาเร + กวิ + อี อิตถิปัจจย)

ย่อมแผ่ขยาย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **ปถวี.** (รูปที่แผ่ขยาย)

ก็อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจแห่งสัมภารปถวี. หรือย่อมได้
 ด้วยอำนาจแห่งลักษณปถวี.

๑.๒. สหชาตรูปานิ ปถนติ ปติภูทหนติ เอตถาติ ปถวี.

(ปถ ปติภูจายั + กวิ + อี อิตถิปัจจย)

รูปที่เกิดพร้อมกันทั้งหลาย ย่อมตั้งมั่น ในรูปนี้ เพราะเหตุฉะนั้น รูปนี้ชื่อว่า ปถวี (รูปเป็นที่ตั้งมั่นของรูปที่เกิดพร้อมกันทั้งหลาย, อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจแห่งลักษณปถวี).

อธิบาย

ตตถ **ปตถภูตตาทิ** ปุถุตตาท, เตน ปุถุภาวโต ปุถุวี, ปุถุวี เอว ปถวีติ นิรุตตินเยน สหุตถมาห. ปตถนญเณ วา ปถวี, ปติภูจายาเวน ปตถายติ อูปติภูจตีติ อตโถ. (มหาฎีกา ข้อ ๓๔๗)

ในบททั้งหลายเหล่านั้น บทว่า ปตถภูตตาทา – เพราะภาวะที่แผ่ขยายคือเพราะภาวะที่กว้างขวาง, ด้วยบทนั้น กล่าวถึงอรรถแห่งศัพท์ โดยนิรุตตินัยว่า ชื่อว่า ปุถุวี เพราะภาวะที่กว้างขวาง, ปุถุวีนั่นเอง เป็นปถวี.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปถวี เพราะอรรถว่า การรองรับ, ความว่า ย่อมรองรับ คือย่อมเข้าไปดำรงไว้ โดยภาวะเป็นที่ตั้งมั่น.

๒. อาโป

๒.๑. วิสสนทนภาวเณ ตํ ตํ ฌานํ อโปโปติ ปโปปิตติ อาโป.

(อาป ปาปุณเณ + อ)

ชื่อว่า **อาโป** เพราะอรรถว่า ย่อมชานไป คือยอมถึงซึ่ง สัมผัสการปลวีนัน ๑ หรือยอมถึง ซึ่งภูต ๓ ที่เหลือนัน ๑ โดยภาวะ ที่ไหลไป. (รูปที่ถึง)

ก็อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจแห่งสัมผัสการอาโป. หรือยอมได้ ด้วยอำนาจแห่งลักษณอาโป.

อธิบาย

วิสสนทนภาวเณ ตี ปคฆรณสภาเวณ. **อโปโปติ** ตี วิสริตี.

ปโปปิตติ ปาปุณชาติ, สสมการอาปวเสน เจตํ วุตตํ. โส หิ วิสสนทนภาวเณ สสมการปลวีสงขาตํ ตํ ตํ ฌานํ วิสริตี, ปาปุณชาติ จ, ลกขณาวเสนเว วา. โสปี หิ สหชาติอณวมณเณ- นิสสยาทีปจจยตาย เสสภูตตตยสงขาตํ ตํ ตํ ฌานํ ทรวภาวสีทเธณ วิสสนทนภาวเณ อาพนธตตํ, อาสตตตตํ, อวิปบกิณณณจ กโรนตํ “อโปโปติ ปโปปิตติ” ตี วตตพพตํ อรหตี.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๐๗)

บทว่า **โดยภาวะที่ไหลไป** คือ โดยสภาวะที่ลั้งไหล. บทว่า **อโปโปติ** แปลว่า ย่อมชานไป. บทว่า **ปโปปิตติ** แปลว่า ย่อมถึง, ก็บทนั้น กล่าวไว้ ด้วยอำนาจแห่งสัมผัสการอาโป. อธิบายโดยพิสดารว่า สัมผัสการอาโปนั้น ย่อมชานไป และยอมถึง ซึ่งฐานะนั้น ๑ กล่าวคือ

สสัมภารปถวี โดยภาวะที่ไหลไป, **หรือ** บทนั้น กล่าวไว้ ด้วยอำนาจแห่งลักษณอาโปนั้นแหละ.

จริงทีเดียว แม้ลักษณอาโปนั้น ย่อมชวนไป คือยอมถึงซึ่งฐานะนั้น ๆ กล่าวคือ มหาภูต ๓ ที่เหลือ อันกระทำอยู่ ซึ่งความผูกพัน ความเกาะเกี่ยว และความไม่ให้กระจัดกระจาปโดยภาวะที่ไหลไป อันสำเร็จแล้ว เพราะภาวะที่เหลว (ทรวภาวสัทธา) โดยความเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย และนิสสยปัจจัยเป็นต้น (แก่ภูต ๓ ที่เหลือ) ลักษณอาโป ย่อมควร ซึ่งภาวะที่พึงกล่าวว่า “**อโปปติ ปโปปติ**” ดังนี้.

๒.๒. อาปิยตีติ อาโป. (อา บทหน้า + ปา ปิวเน ในกาติม + อ ปัจจัย)

ชื่อว่า **อาโป** เพราะอรรถว่า ย่อมถูกทำให้เหือดแห้ง. (รูปที่ถูกภูต ๓ ที่เหลือทำให้เหือดแห้ง)

ก็อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจแห่งสสัมภารอาโป. หรือยอมได้ ด้วยอำนาจแห่งลักษณอาโป.

อธิบาย

อาปิยตีติ โสสัยติ, ปิวิยตีติ เกจิ. “อโย ปนตฺโถ สสมภาราเป ยุชชตี”ติ วทนฺติ, ลกขณาเปปิ ยุชชเตว. โสปี ทิ ผรุสฺปาจนวิโสสนากาเรน เสสภูตตฺเตน ปิยามาโน วิย ปวตฺตติ. (มหาฎีกา ข้อ ๓๔๗)

บทว่า **อาปิยติ** แปลว่า ย่อมถูกทำให้เหือดแห้ง, เกจิอาจารย์ว่า ย่อมถูกตีม. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ก็อรรถนี้ ย่อมสมควร ในสสัมภารอาโป”, ย่อมสมควรแม้ในลักษณอาโป เหมือนกัน.

เป็นความจริงว่า แม้ลักษณะอาโปนั้น ย่อมเป็นไป เหมือนกับว่าถูกผูก
รูป ๓ ที่เหลือ ดิมอยู่ โดยอาการที่กระด้างแห่งปถวิธาตุ โดยอาการ
ที่ทำให้สูกแห่งเตโชธาตุและโดยอาการที่ทำให้แห้งกรอบแห่งวาโยธาตุ.

๒.๓. อปฺปายติ สหชาตฺรูปานิ สฺมฺมจฺ พฺรุเหติ วพฺเพตฺติ อาโป.

(อาป วพฺฒเน + อ ปัจจย)

รูปใด ย่อมทำสหชาตรูปทั้งหลายให้เพิ่มพูน คือย่อมให้เจริญขึ้น
เป็นอย่างดี เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า **อาโป** (ความว่า ย่อมทำให้
เอิบอิม, รูปที่ทำสหชาตรูปทั้งหลายให้เอิบอิม, อรรถนี้ ย่อมควร
ด้วยอำนาจแห่งลักษณะอาโป)

อธิบาย

อปฺปายตฺติ พฺรุเหติ. ปริพฺรุหฺนรสา หิ อาโปธาตฺ. (มหาฎีกา

ข้อ ๓๔๗)

บทว่า อปฺปายติ แปลว่า ย่อมทำสหชาตรูปทั้งหลายให้เพิ่มพูน.
จริงทีเดียว อาโปธาตฺ มีการทำสหชาตรูปทั้งหลายให้เพิ่มพูน เป็นกิจจรัส.

๓. เตโช

สหชาตมฺเม เตชติ นิเสตฺติ เตโช. (ติช นิสานเ ในการทำให้คม +
ณ ปัจจย)

ชื่อว่า **เตโช** เพราะอรรถว่า ย่อมทำสหชาตธรรมทั้งหลาย
ให้คมกล้า. (ความว่า ย่อมทำให้ร้อน, รูปที่ทำสหชาตธรรมทั้งหลาย
ให้ร้อน, อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจ แห่งลักษณะเตโช)

อธิบาย

เทศตีติ นิเสติ, ติกุขภาเวน เสสภูตตตยํ อุสุมาปยตีติ อตฺโถ.

(มหาฎีกา ข้อ ๓๔๗)

บทว่า **เทศตี** แปลว่า ย่อมทำให้คมกล้า, ความว่า ย่อมทำภูต ๓ ที่เหลือให้ร้อน โดยภาวะที่คมกล้า.

๔. วาโย

วายติ เทสนตรูปตติเหตุภาเวน ภูตสงฆาติ สมีเรติ คเมตีติ วาโย.

(วา คติมหิ ในการไป + ณ ปัจจัย)

ชื่อว่า **วาโย** เพราะอรรถว่า ย่อมทำกลุ่มภูตรูปให้เคลื่อนไป โดยความเป็นเหตุแห่งการอุบัติขึ้นในสถานที่อื่น. (รูปที่ทำกลุ่มภูตรูปให้เคลื่อนไป, อรรถนี้ ย่อมควร ด้วยอำนาจแห่งลักษณะวาโย)

อธิบาย

วายตีติ สมีเรติ, เทสนตรูปตติเหตุภาเวน ภูตสงฆาติ คเมตีติ อตฺโถ. (มหาฎีกา ข้อ ๓๔๗)

บทว่า **วายติ** ย่อมทำให้เคลื่อนไป, ความว่า ย่อมทำกลุ่มภูตรูปให้เคลื่อนไป โดยความเป็นเหตุแห่งการอุบัติขึ้นในสถานที่อื่น.

๒. โดยอรรถที่เสมอกันคือไม่แตกต่างกันของคำว่า ธาตุ

๑. ภูต ๔ ชื่อว่า **ธาตุ** เพราะย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตนคือ สภาวะ

๒. ภูต ๔ ชื่อว่า **ธาดุ** เพราะย่อมจัดแจงซึ่งสังสารทุกข์
มือเนกประการ โดยความเป็นเหตุ

๓. ภูต ๔ ชื่อว่า **ธาดุ** เพราะเป็นที่รองรับซึ่งสังสารทุกข์

๔. ภูต ๔ ชื่อว่า **ธาดุ** เพราะอรรกว่านิชชีวะ (คือไม่ใช่อดีต) จริง
อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำซึ่งธาดุเทศนา เพื่อประโยชน์แก่
การถอนสัญญาว่าเป็นชีวะ ในพระพุทธรวจนะทั้งหลายมีอาทิว่า

“**ธธาดุโร อัย ภิกขุ บุริโส** – ดูก่อนภิกษุ (คือพระเจ้าปุกกุสาตี)
บุรุษบุคคลนี้มีธาดุ ๖” ดังนี้. (ม.อ.๑๔/๓๔๓/๓๐๖).

ปฐวีธาดุ

ลักษณะที่จตุกกะ

กกขพตตลกขณา ปฐวีธาดุ ปฐวีธาดุ มีภาวะที่แข็งกระด้าง
เป็นลักษณะ.

ปติภูฐานรสา มีความเป็นที่ตั้งมั่น ของสหชาตธรรมทั้งหลาย
เป็นกิจจรส.

สมปฏิจจนปจจุปฏฐานา เพราะปติภูฐานกิจจรสนั้นนั่นเอง
จึงมีการรับเอาไว้ ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

เสสธาดุตตยปทฏฐานา มีธาดุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นปทฏฐาน
อธิบายว่า ความเป็นไป ของปฐวีธาดุ ย่อมมี เพราะภาวะที่อาไป

รวบรวมไว้ เพราะภาวะที่เตโชตามรักษาไว้ด้วยอำนาจการบ่มสุก เพราะภาวะที่วาโยค้ำจุนไว้เท่านั้น, มิใช่โดยเหตุอย่างอื่น.

อาโปธาตุ

ลักษณะที่จตุกกะ

อาโปธาตุ ปคฺขรณลกฺขณา อาโปธาตุ มีภาวะที่ไหลไปเป็นลักษณะ.

อุปปุรุทฺถรณฺสา มีการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เพิ่มพูน คือให้เจริญขึ้น เป็นกิจจรส. จริงอย่างนั้น อาโปนั้น ย่อมยังภาวะที่เอิบอิม (ปีณิตภาว) ของสหชาตธรรมทั้งหลายเหล่านั้นให้ปรากฏ.

สงฺคหฺปจฺจุปฺภูฏานา มีการรวบรวมไว้ ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุภูฏาน เหมือนอย่างน้ำภายนอกรวบรวมผงจุนไว้ สำหรับอาบ.

เสสฺสาตฺตตฺยปฺทฺฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นปทัฏฐาน อธิบายว่า ความเป็นไป ของอาโปธาตุ ย่อมมี เพราะภาวะที่ปฐวี เป็นที่ตั้งมั่น เพราะภาวะที่เตโชตามรักษาไว้ด้วยอำนาจการบ่มสุก เพราะภาวะที่วาโยค้ำจุนไว้เท่านั้น, มิใช่โดยเหตุอย่างอื่น.

เตโชธาตุ

ลักษณะที่จตุกกะ

เตโชธาตุ อุณหตตลกขณา เตโชธาตุ มีภาวะที่ร้อน เป็นลักษณะ **ปริปาจนรส** มีการทำให้สุก เป็นกิจจรส.

มททวานุบุปทานปัจจุปฏฐานา มีการตามมอบให้ซึ่งภาวะที่อ่อนนุ่มแก่สหัสชาตธรรมทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปฏฐาน เหมือนอย่างไฟภายนอก ตามมอบให้ซึ่งภาวะที่อ่อนนุ่ม แก้วตฤทั้งหลาย มีครึ่งและไม้กฤษณา เป็นต้น.

เสสธาตุดตยปทฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นปทัฏฐาน อธิบายว่า ความเป็นไป ของเตโชธาตุ ย่อมมี เพราะภาวะที่ปฐวีเป็นที่ตั้งมั่น เพราะภาวะที่อาโปรวรรวมไว้ เพราะภาวะที่วาโยค้ำจุนไว้ เท่านั้น, มิใช่โดยเหตุอย่างอื่น.

วาโยธาตุ

ลักษณะที่จตุกกะ

วาโยธาตุ วิตถมฺภนลกขณา วาโยธาตุ มีภาวะที่เคร่งตึง เป็นลักษณะ **สมุทีรณรส** มีการเคลื่อนไหว เป็นกิจจรส.

อภินิหารปัจจุปฏฐานา มีภาวะที่นำออกไป คือเป็นเหตุแก่การอุบัติขึ้นในที่อื่น ของกลุ่มภูตรูป เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

เสสชาติตตยปฏฐานา มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ เป็นปทัฏฐาน อธิบายว่า ความเป็นไป ของวาโยธาตุ ย่อมมี เพราะภาวะที่ปฐวี เป็นที่ตั้งมั่น เพราะภาวะที่อาโปรวบรวมไว้ เพราะภาวะที่เตโช ตามรักษาไว้ เท่านั้น, มิใช่โดยเหตุอย่างอื่น.

อุปาทयरูป ๒๔

ความหมายคำว่า อุปาทयरูป

ภูตานิ อุปาทียเตว, น ปน สย เตหิ, อณฺเณหิ วา อุปาทียตีติ
อุปาทายี. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)

ธรรมชาติ ชื่อว่า **อุปาทายะ** เพราะอรรถว่า ย่อมอาศัย อย่างมั่นคงฝ่ายเดียว ซึ่งภูตทั้งหลาย, แต่ ตนเอง(คืออุปาทयरูป) อันภูตทั้งหลายเหล่านั้น หรือรูปทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไม่เข้าไปอาศัย.

จตุณฺนิ มหาภูตานิ อุปาทาย ปวตตํ รูปนติ อุปาทयरูปิ.
 (ปรมตถทีปนีฎีกา ป.๖ ข้อ ๓ หน้า ๒๕๕)

ชื่อว่า **อุปาทयरูป** เพราะอรรถว่า เป็นรูป ที่เป็นไป เพราะอาศัยอย่างมั่นคง ซึ่งมหาภูต ๔.

ปสาทรูป ๕

ความหมายคำว่า ปสาทรูป

ปสีทนต์ติ **ปสาทา**. ปสีทนต์ติ วา เอตถ จนฺทมนฺทลทาทีนึ
 อารมฺมนิมิตฺตานึ ตตถ สํสีทมนานึ วีย สรฺูปโต สนฺทิสฺสนฺตึตี **ปสาทา**,
 สฺุปรึสุทฺธอาทาสมณฺทสทิสสา กมฺมชฺมณฺทา. (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา
 ป.๖ ข้อ ๕ หน้า ๒๕๗)

ธรรมชาติทั้งหลายเหล่าใด ย่อมแฝงใส เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติ
 ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **ปสาทา**. (รูปทั้งหลายที่แฝงใส) หรือ นิमित
 อารมณฺ์ทั้งหลาย มีดวงจันทร์เป็นต้น ย่อมปรากฏในธรรมชาติ
 ทั้งหลายเหล่านี้ โดยภาวะของตน เหมือนกับว่า จมอยู่ในนิमित คือ
 อารมณฺ์นั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **ปสาทา**
 (รูปทั้งหลายเป็นที่ปรากฏของนิमितคืออารมณฺ์ทั้งหลาย), ได้แก่
 ธรรมชาติทั้งหลายที่แฝงใสอันเกิดจากกรรม เหมือนอย่างความใส
 ของกระจกที่บริสุทธิ์อย่างดี.

จักขุ

ความหมายคำว่า จักขุ

มหาฎีกา

จกขตตีติ **จักขุ**, วิญญาณธัญญจิตฺ ฐปํ อสสาเทตฺ วิย โหตีติ อตฺโถ.
จกขตตีติ หิ อยํ **จกขติ**-สทฺโท “มจฺจุํ จกขติ, พยณฺชนํ จกขติ” ตีอาทิสฺสุ
 วิย อสสาเทตฺโถ. วุตฺตตฺถเหตฺ “จกขุํ โข, มาคณฺทีย รุปารามํ รุปรตํ
 รูปสมฺมุทิตนฺ” ตี (ม.ม. ๑๓/๒๐๙/๑๘๕). อฏฺฐกถายมปิ วุจฺจติ
 “ฐฺเปสฺสุ อาวิณฺณรสนฺ” ตี. สติปิ โสตาทีนํ สทฺทการมมณาทิภาเว
 นิรฺรพฺหตฺตา ทสฺสเน เอว จกขุ-สทฺโท ปวตฺตติ ปทฺมาทิสฺสุ ปงฺกขาทิสทฺทา
 วิทยาติ ทฏฺฐพฺพํ. อถ วา **จกขตตีติ** วิญญาณธัญญจิตฺ สมฺวิสมํ อาจิกฺขนตํ วิย
 อภิปฺยตฺตํ วทฺนตํ วิย โหตีติ อตฺโถ. อฏฺฐกถายํ ปน “วิภาเวติ จา” ตี วุตฺตํ
 (อภิ.อฏฺ. ๒/๕๐). ตํ อเนกตฺถตฺตา ธาตฺวนํ วิภาวนตฺถตฺตาปิ **จกขติ**-
 สทฺททสฺส สมฺภาตตีติ กตฺวา วุตฺตํ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒ หน้า ๙๖-๗)

จกขติ ฐปํ อสสาเทตตีติ จักขุ – ชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่า
ย่อมยินดี ซึ่งรูป, (จกข ในอรรถอัสนาทะ + ณฺ ปัจจย) ความว่า
 เป็นธรรมชาติที่ถูกวิญญูณตั้งมั่น ย่อมเป็นเหมือน **ยินดีอยู่** ซึ่งรูป.
 อธิบายโดยพิศดาร บทว่า **จกขติ, จกขติ** – ศัพท์นี้ มีอรรถว่า ยินดี
 เหมือนอย่างในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า “**มจฺจุํ จกขติ** – ย่อมยินดี
 ซึ่งน้ำผึ้ง, **พยณฺชนํ จกขตตีติ** – ย่อมยินดี ซึ่งกับข้าว”. ข้อนี้สมจริง
 ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “**จกขุํ โข, มาคณฺทีย รุปารามํ รุปรตํ**
รูปสมฺมุทิตํ – ดูก่อนมาคณฺทียะ จักขุแล มีความยินดียิ่งในรูป

มีความยินดีในรูป มีความบันเทิงในรูป”. แม้ในอรรถกถา กล่าวไว้ว่า “**รูปเสฏฐ อาวิญญนรสี** – มีการตั้งมา ในรูปทั้งหลาย แก่บุคคล หรือแก่ วิญญูญาณ เป็นกิจจรัส”. พึงทราบว่า แม้ครั้งเมื่อภาวะที่ปสาทรูปทั้งหลายมีโสตะเป็นต้น มีเสียงเป็นอารมณ์เป็นต้น มีอยู่ (ความว่า โสตะเป็นต้น **ย่อมยินดี** ในเสียงเป็นต้น เหมือนกัน เพราะเหตุที่นั้น โสตะเป็นต้น ก็ควร มีชื่อว่า จักขุ ในอรรถว่า ยินดี) จักขุ-ศัพท์เท่านั้น ย่อมเป็นไป ในการเห็น เพราะเป็นศัพท์ที่ยกขึ้นพูดไม่ตรงตามอรรถของศัพท์(รูปที่ศัพท์) เหมือนอย่างศัพท์มีบงกขเป็นต้น ย่อมเป็นไปในดอกบัวเป็นต้น. (**ปงฺเก ชาตํ ปงฺกขํ** – เกิดในโคลนตม ชื่อว่า บงกข, ได้แก่ ดอกบัวเท่านั้น)

อีกอย่างหนึ่ง **จกฺขติ สมวิสมํ รูปํ อาจิกฺขติติ จกฺขุ** – ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ย่อมบอก ซึ่งรูป ที่เรียบและไม่เรียบ, (จกฺขุ – ในอรรถ วิยตฺติยํ วาจาญํ + ณฺ ปัจจัจย) บทว่า **จกฺขติ** มีอรรถว่า เป็นธรรมชาติ ที่ถูกวิญญูณตั้งมั่น ย่อมเป็นเหมือนว่า **บอกอยู่** ซึ่งรูปที่เรียบและไม่เรียบคือเป็นเหมือน **กล่าวอยู่** ซึ่งรูปให้แจ่มแจ้งยิ่ง.

ส่วนในอรรถกถา ท่านกล่าวว่า “**วิภาเวติ จ** – และย่อมทำให้ปรากฏ”. คำของอรรถกถานั้น ท่านกล่าวไว้ เพราะอธิบายว่า แม้ความที่จักขุติ-ศัพท์ มีอรรถว่า **ทำให้ปรากฏชัด** ย่อมมีเพราะภาวะที่ธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอนเนก, มีวิคคหะว่า **จกฺขติ รูปํ วิภาเวติติ จกฺขุ** – ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ย่อมทำรูปให้ปรากฏ. (จกฺขุ ในอรรถวิภาเว + ณฺ + ณฺ ปัจจัจย)

วิภาวินีฎีกา

ยทิ เอวํ “โสต้ โข มาคณชฺชีย สหุทธารามํ สหุทหรรตํ
 สหุทสมมุทิตนฺ”-ตฺยาทิวจฺจนโต (ม.ม. ๑๓/๒๐๙/๑๘๕) โสตาทีนम्मปิ
 สหุททาทีอัสสาหนํ อตถิตฺติ เตสम्मปิ จกฺขุสหุททาภิเรยฺยตา อาปชฺชเยยฺยาติ ?
 นนาปชฺชติ นิรุฬฺหตฺตา, นิรุฬฺโห เหส **จกฺขุ**-สทฺโห ทญฺจุกามตา
 นิทานกम्मชฺชุตฺตปฺปสาทลฺกฺขณฺ จกฺขุปฺปสาเทยฺเวว มยฺยูราทิสหุทา วีย
 สกฺุณฺวิเสสาทีสุ. จกฺขุณา สหุทฺตติยา ปน ภมฺมุญฺฉิปริจฺฉินฺโน มํสปีณฺโฑปิ
 “จกฺขุ”ติ วุจฺจติ. **อญฺจกฺกถายํ** ปน อเนกตถตฺตา ธาตุนํ จกฺขติ-สหุทฺตส
 วิภาวนตฺถตาปิ สมภวตฺตีติ “จกฺขติ รูปํ วิภาเวตฺตีติ จกฺขุ”ติ (อภิ.อญฺ. ๒/๕๐,
 วิสุทฺธิ. ๒/๑๒๕) วุตฺตํ. (วิภาวินีฎีกา ป.๑ ข้อ ๙ หน้า ๑๗๒-๓)

ย่อมแย้งว่า ถ้าว่า จักขุมีอรรถว่า ยินดี อย่างนี้ ความยินดีในเสียง
 เป็นต้น แม้ของปสาทรูปทั้งหลายมีโสตะ เป็นต้น ย่อมมี เพราะพระวจนะ
 มีอาทิว่า **“โสต้ โข มาคณชฺชีย สหุทธารามํ สหุทหรรตํ สหุทสมมุทิตํ** –
 ดูก่อนมาคณชฺชียะ โสตะแล มีความยินดียิ่งในเสียง มีความยินดีในเสียง
 มีความบันเทิงในเสียง” เพราะเหตุนั้น แม้ภาวะที่ปสาทรูปทั้งหลาย
 มีโสตะ เป็นต้น พึงตั้งชื่อด้วยจักขุศัพท์ พึงควร.

วิสัยชนาว่า ย่อมไม่ควร เพราะจักขุศัพท์เป็นศัพท์ที่ยกขึ้น
 พุทไม่ตรงตามอรรถของศัพท์อันปรากฏว่าเป็นจักขุปสาทเท่านั้น
 ไม่ใช่รูปอื่น (ปสิทฺธรุฬฺหีศัพท์), จริงทีเดียว ศัพท์ว่า**จักขุ**นี้ เป็นรุฬฺหีศัพท์
 ในจักขุปสาทเท่านั้น อันมีภาวะที่โสของญฺตุรูปทั้ง ๔ ที่เกิดจากกรรม

(กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะเห็น ได้แก่รูปัตถมหา เป็นลักษณะเหมือนอย่างศัพท์มีมยุระ(นกยูง)และมหัสยะ(ควาย)เป็นต้น ย่อมควรในกษนิตพิเศษและสัตว์ ๔ เท่าชนิดพิเศษเป็นต้น. (**มหาย รวตีติ มยุโร** – สัตว์ใด ย่อมร้อง บนแผ่นดิน เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า นกยูง, มหีสททุปพท + รุ สทเท + อ ปัจจัย, **มหาย เสตีติ มหิส** – สัตว์ใด ย่อมนอนบนแผ่นดิน เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่า ควาย, มหีสททุปพท + ลี สเย + อ ปัจจัย)

อนึ่ง แมื่อก่อนเนื้อ ที่ถูกกำหนดตัดตอนด้วยกระดูกก็เรียกว่า “จักขุ” เพราะความเป็นไปพร้อม กับจักขุประสาท(โดยจัญญูปจาระ คือ กล่าวสิ่งมีฐานะได้แก่ก่อนเนื้อ แต่หมายถึงฐานะได้แก่จักขุประสาทเหมือนอย่างในประโยคว่า “**กุนตา จรนิติ** – หอก ย่อมเที่ยวไป” ดังนี้เป็นต้น).

ส่วน ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา แม้ความที่จักขุติ-ศัพท์มีอรรถว่าทำให้ปรากฏชัด ย่อมมี เพราะภาวะที่ธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอเนก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “**จักขุติ รูปวิภาเวตีติ จักขุ** – ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ย่อมทำรูปให้ปรากฏ”. (**จักข** ทสสนวาจาสุสารทวิภาเวสุ – เห็น, กล่าว, ยินดี, ทำให้ปรากฏ, ภาวาทิ)

จักขุตีติ **จักขุ**, รูป วิภาเวตีติ อตฺโถ. (อภิธมฺมวาทาร. ข้อ ๖๓๔) ชื่อว่า **จักขุ** เพราะอรรถว่า จักขุติ, ความว่า ย่อมทำรูปให้ปรากฏ.

ลักษณะที่จตุกษะ

รูปาภิขาทารหุตปฺปสาทลฺกขณฺ

ทฺถจฺจุทกมตานิทานกมมสมฺภูจฺจณฺหุตปฺ-ปสาทลฺกขณฺ วา จกฺขุ

จกฺขุ **มีภาวะที่ใสของภุตรูปทั้ง ๔** เป็นสภาวะอันควรซึ่งการกระทบที่รูปหรือซึ่งรูป เป็นลักษณะ, รูปาภิขาทะ จงมีหรืออย่ามี ก็ตาม ปสาทะที่มีสภาวะอย่างนี้ของภุต ๔ ชื่อว่า **รูปาภิขาทารหุตปฺปสาโท**. เพราะเหตุคือ จกฺขุปสาทที่ประกอบด้วยปัจจัยอื่นเท่านั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจการกระทบที่รูปหรือซึ่งรูป, มิใช่จกฺขุปสาทล้วน ๆ โดยเว้นปัจจัยอื่น, เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงว่า **ความเป็นจกฺขุมีภาวะที่ใสของภุตรูปนั้นเป็นสภาวะเท่านั้น เป็นประมาณ, มิใช่มีรูปาภิขาท** (การกระทบที่รูป) เป็นประมาณ รูปาภิขาทารหตา ท่านจึงกล่าวไว้เหมือนอย่างว่า กุศลและอกุศลเป็นสภาวะอันควรซึ่งวิบาก. (ความว่า ภุตปฺปสาโท เท่านั้นเป็นลักษณะของจกฺขุ เพราะเป็นสภาวะที่มีอยู่ตลอดเวลาทั้งปวง แม้มีหรือไม่มีรูปาภิขาทะ ก็ตาม, ส่วนรูปาภิขาทะ มีอยู่ในเพราะจกฺขุปสาทมีการประกอบด้วยปัจจัยอื่น, เมื่อไม่มีการประกอบด้วยปัจจัยอื่น จกฺขุก็ไม่มีรูปาภิขาทะ, เหมือนกุศลและอกุศลมิใช่เป็นสภาวะเดียวกันกับวิบาก). อนึ่ง อภิขาทะ ได้แก่ อภิมุขีภาวะ คือภาวะมีเฉพาะ(เผชิญหน้า)ซึ่งกันและกัน ของวิสยะและวิสยี.

จักขุลักษณะที่ ๑ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งสาธารณะกรรม ที่ยังอรรถภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ หรือจักขุ มีภาวะที่ใสของภูตรูปทั้ง ๔ อันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน(กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะเห็น ได้แก่ กามตัณหา รูปตัณหา เป็นลักษณะ, จักขุลักษณะที่ ๒ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่ง อาเวณิกกรรมคืออสาธารณะกรรมที่บังเกิด อย่างนี้ว่า "ขอจักขุที่มีสภาพอย่างนี้จงมีแก่เรา"

รูปเสฏฐ อาวิญญาณ มีการตั้งมา ในรูปทั้งหลาย แก่บุคคล หรือแก่วิญญาณ เป็นกิจจรส.

จกขุวิญญาณสส อาธารภาวปัจจุภูฐาน มีภาวะเป็นที่รองรับ โดยความเป็นนิสสยปัจจัย แก่จักขุวิญญาณ เป็นอาการ ปัจจุภูฐาน.

ทณฺฐกามตานิทานกมมชภูตปทณฺฐาน มีภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิด แต่กรรม(กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะเห็นได้แก่ รูปตัณหา เป็นปทัฏฐาน.

โสตะ

ความหมายคำว่า โสตะ

สุณฺหาติ เอเตน, วิญญาณาธิภูจิติ สยํ วา สุณฺหาติติ **โสตี**.

ชื่อว่า **โสตะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องฟัง ซึ่งเสียง, อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า ตนเองถูกวิญญาณตั้งมั่นแล้ว ย่อมฟัง ซึ่งเสียง.

ลักษณะที่จตุกกะ

สหทาภิฆาตารหุตฺตปฺสาทลกฺขณํ โสตุกมตานิทานกมฺมส-

มฺภูจฺานภุตฺตปฺสาทลกฺขณํ วา โสโต โสตะ มีภาวะที่ใสของภุตรูปทั้ง ๔

อันควรซึ่งการกระทบที่เสียงเป็นประมาณ เป็นลักษณะ, มิใช่มีการกระทบที่เสียงเป็นประมาณ, โสตลักษณะที่ ๑ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งสาธารณะกรรมที่ยังอดีตภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ. **หรือ**มีภาวะที่ใสของภุตรูปทั้ง ๔ อันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน (กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะฟัง ได้แก่สัททตฺถนา เป็นลักษณะ, โสตลักษณะที่ ๒ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งอาเวณิกกรรมคือ อสาธารณะกรรมที่บังเกิดอย่างนี้ว่า “ขอโสตะที่มีสภาพอย่างนี้จึงมีแก่เรา”.

สหเทศฺ อวิญฺณรสํ มีการตั้งมา ในเสียงทั้งหลาย แก่บุคคลหรือแก่วิญญาน เป็นกิจจรส.

โสตวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจฺานํ มีภาวะเป็นที่รองรับ โดยความเป็นนิสสยปัจจัย แก่โสตวิญญาน เป็นอาการปจฺจุปฺภูจฺาน.

โสตุกมตานิทานกมฺมชภุตฺตปฺภูจฺานํ มีภุตรูปทั้ง ๔ อันเกิดแต่กรรม (กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะฟังได้แก่สัททตฺถนา เป็นปทัฏฐาน.

ฆานะ

ความหมายคำว่า ฆานะ

ฆายติ เอเตน, สยั วา ฆายตีติ **ฆานั**.

ชื่อว่า **ฆานะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องสูดดม ซึ่งกลืน, อีกอย่างหนึ่ง เพราะอรรถว่า ตนเองถูกวิญญูณตั้งมั่นแล้ว ย่อมสูดดม ซึ่งกลืน. (คือยอมกระทำซึ่งการยึดถือในกลืน)

ลักษณะที่จตุกกะ

คนธาสีฆาตารหุตอุปสาทลกฺขณั ฆายิตุกามตานิทานกมมสมุฏฺฐานรหุตอุปสาทลกฺขณั วา ฆานั ฆานะ มีภาวะที่ใสของภุตฺรูปทั้ง ๔ อันควรซึ่งการกระทบที่กลืน เป็นประมาณ เป็นลักษณะ, มิใช่มีการกระทบที่กลืน เป็นประมาณ, ฆานลักษณะที่ ๑ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งสาธารณะกรรมที่ยังอรรถภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ. **หรือ**มีภาวะที่ใสของภุตฺรูปทั้ง ๔ อันมีกรรมเป็นสมุฏฺฐาน (กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะดม ได้แก่คันธัตถมหา เป็นลักษณะ, ฆานลักษณะที่ ๒ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งอาเวณิกกรรมคือ อสาธารณะกรรมที่บังเกิดอย่างนี้ว่า “ขอฆานะที่มีสภาพอย่างนี้จึงมีแก่เรา”.

คนุเธสุ อาวิญญนรสุ มีการตั้งมา ในกลืนทั้งหลาย แก่บุคคล หรือแก่วิญญูณ เป็นกิจจรส.

ฆานวิญญานสส อาหารภาวปัจจุปฏฐาน มีภาวะเป็นที่รองรับ โดยความเป็นนิสสยปัจจัย แก่ฆานวิญญานเป็นอาการ ปัจจุปฏฐาน.

ขายิตุกามตานิทานกมมชฎตปฏฐาน มีภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิด แต่กรรม (กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะดม ได้แก่ คันธัตถหา เป็นปทัฏฐาน.

ชีวหา

ความหมายคำว่า ชิวหา

รสคคหณมูลกตตา อชฺโหมหรณสส ชีวิตนิมิตต์ อาหารรโส ชีวิต, ตสฺมี นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ **ชีวหา** นิรุตตินเยน.

รสของอาหาร ที่เป็นเหตุแห่งความเป็นอยู่ ชื่อว่า **ชีวิต** เพราะการกลืนกิน มีการถือเอารสเป็นมูลเหตุ, ธรรมชาติใด ย่อมเรียก ซึ่งชีวิตคือรสของอาหารนั้น เพราะภาวะที่นุ่มไปในรสของอาหารนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **ชีวหา** โดยนิรุตตินัย.

ชีวิต อวฺหายตีติ ชิวหา – ธรรมชาติใด ย่อมเรียก ซึ่งชีวิตคือรส ของอาหาร เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **ชีวหา**, ชีวิตปุพฺพท + อาอุปสัคค์ + วฺเห ธาตุ อวฺหายเน ในการเรียก + อ ปัจจัย + อา อิตถิลิงค์ปัจจัย, เพราะสังโยคเบื้องหลังรสสะ อา อุปสัคค์ เป็น อ, เป็น **ชีวิต** + **อ** วฺหา, อี ที ซี เป็น อี, ลบ วิต และ อ โดยวิณมโลปนินรุตตินัย, รวมเป็น **ชีวหา**

บทว่า **ชีวิต** คือ อายุ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์, แต่ในที่นี้ ได้แก่ รสของอาหาร จัดเป็นผลอุปจารณัย คือ กล่าวถึงผลได้แก่ชีวิต แต่หมายถึงเหตุได้แก่รสของอาหาร เพราะรส เป็นเหตุแห่งชีวิต(ความเป็นอยู่) สายติ รส วิณฑตีติ **ชีวหา**. ชีวิตมวหยาตีติ วา **ชีวหา**. (อภิธมมวาร. ข้อ ๖๕๗)

ชื่อว่า **ชีวหา** เพราะอรรถว่า ย่อมยินดี ซึ่งรส. (ลิห ในความยินดี + ว ปัจจัย + อา อิตถิลิงค์, ลิหฺวา เป็น ชิวหา, เป็น ชิวหา) หรือชื่อว่า **ชีวหา** เพราะอรรถว่า ย่อมเรียก ซึ่งชีวิต.

ลักษณะที่จตุกกะ

รสภิกขาตารหุตอุปสาทลกขณา สายตุกขมตา

นิทานกम्मสมุฏฐานภุตอุปสาทลกขณา วา ชิวหา ชิวหา มีภาวะที่ไร
ของภุตรูปทั้ง ๔ อันควรซึ่งการกระทบที่รส เป็นประมาณ เป็นลักษณะ, มิใช่มีการกระทบที่รสเป็นประมาณ, ชิวหาลักษณะที่ ๑ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งสาธารณะกรรมที่ยังอัตภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ. **หรือ**มีภาวะที่ในของภุตรูปทั้ง ๔ อันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน (กรรมนั้น)มีเหตุคือ ความเป็นผู้ใคร่จะลิ้ม ได้แก่ รสตัณหา เป็นลักษณะ, ชิวหาลักษณะที่ ๒ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งอาเวณิกกรรม คือ อสาธารณะกรรมที่บังเกิดอย่างนี้ว่า “ขอชีวหาที่มีสภาพอย่างนี้ จงมี แก่เรา”.

รสสุ อวิญจนรสา มีการตั้งมา ในรสทั้งหลาย แก่บุคคลหรือแก่วิญญาน เป็นกิจจรส.

ชีวหาวิญญานสส อาหารภาวปัจจุปฏฐานา มีภาวะเป็นที่รองรับ โดยความเป็นนิสสยปัจจัย แก่ชีวหาวิญญาน เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

สายิตุกามทานิทานกम्मชฎตปฏฐานา มีภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิด แต่กรรม (กรรมนั้น)มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะลี้ม ได้แก่ รสตัณหา เป็นปทัฏฐาน.

กายะ

ความหมายคำว่า กายะ

กัจฉิตานํ สาสวธมมานํ อาโย อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ **กาโย** อนุตฺตริย เหตุภาวํ อนาคตฺตยสฺส กามราคะนิทานกम्मชนิเตสฺส, กามราคะสฺส จ วิเสสฺสปัจจเยสฺส ฆานชีวหาภาเยสฺส กายสฺส วิเสสโต สาสวปัจจยตฺตา. เตน ทิ โผฏฺจพฺพสุํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถฺนมฺปิ เสวนฺติ. กายินฺทริยวตฺตฺถกา วา จตฺตาโร ชนฺธา พฺลวกามาสวาทีเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาตี กัจฉิตานํ สาสวธมมานํ อาโยตี **กาโย** วุตฺโต.

ชื่อว่า **กาย** (ก + อาย) เพราะอรรถว่า **เป็นที่เกิด คือ เป็นสถานที่อุบัติ** แห่งสาสวธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่เป็นอารมณ์ของ อาสวะ คือมลทินมีกิเลสทั้งหลายเป็นต้น และอารมณ์ของกิเลสมลทิน) อันน่าเกลียด ในบรรดาฆานะ ชิวหาและกาย ที่เกิดจากกรรมอันมี กามราคะเป็นเหตุ และในความเป็นปัจจัยพิเศษ แก่กามราคะ ที่ไม่มาถึง ซึ่งความเป็นเหตุแก่อนุตฺตริยะ เพราะภาวะที่กายปสาท เป็นปัจจัยแก่

สาสวะ (คือสุขอันเกิดจากโณฏฐัพพะ) โดยพิเศษ. ด้วยเหตุนี้
 สัตว์ทั้งหลาย ผู้ยินดีอยู่(ด้วยกามราคะ) ซึ่งสุขอันเกิดจากโณฏฐัพพะ
 ย่อมเสพแม้ซึ่งเมถุน. **อีกอย่างหนึ่ง** ชั้น ๔ ที่มีกายินทรีย์เป็นวัตถุ
 ที่เกิดเป็นอารมณ์ของอาสวะ โดยพิเศษ เพราะความเป็นเหตุแก่
 อาสวะมีกามาสวะอันมีกำลังเป็นต้น (คือนามชั้น ๔ เป็นอารมณ์บ่งชี้
 แก่อาสวะทั้งหลาย) เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า **กาย** เพราะอรรถว่า
เป็นที่เกิด แห่งนามธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของอาสวะอันน่าเกลียด,
 ได้แก่ กายินทรีย์.

ปรมตที่ปนี สงคหมหาฎีกา

กวจิตานํ เกสาทีนํ ปาปธมมานญจ อาโย อุปุตติฎฐานนติ
กาย. สสมภารกาย. อิศ ปน ตสฺหจริโต ปสาทกาย เอว อธิปเปโต.
 (ปรมตที่ปนี สงคหมหาฎีกา ป.๖ หน้า ๒๕๗)

ชื่อว่า **กาย** เพราะอรรถว่า **เป็นที่เกิด** คือเป็นสถานที่อุบัติ
 แห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น และแห่งบาปธรรมทั้งหลายอัน
 น่าเกลียด. ได้แก่ กายที่เป็นไปพร้อมกับสัมภาระ ความว่า ร่างกายทั้งสิ้น.
 แต่ในที่นี้ประสงค์เอากายปสาทเท่านั้น ที่เป็นไปพร้อมกับสสัมภารกาย
 นั้น. จัดเป็นเอกเทศอุบายนัย คือ กล่าวถึงหมู่ แต่หมายเอาบางส่วน,
 อธิบายว่า บทว่า กาย ในที่นี้ ได้แก่ ร่างกายทั้งสิ้น แต่หมายเอาบางส่วน
 ได้แก่ กายปสาทเท่านั้น

ลักษณะที่จิตตกะ

โณฏฐพพาภิฆาตารหุตอุปสาทลกุโณ

มุสิตุกามตานิทานกมมสมุฏฐานอุตูปสาทลกุโณ วา กายโ

กาย **มีภาวะที่ในของอุตรูปทั้ง ๔** อันควรซึ่งการกระทบที่โณฏฐัพพะ เป็นประมาณ เป็นลักษณะ, มิใช่มีการกระทบที่โณฏฐัพพะ เป็นประมาณ, กายลักษณะที่ ๑ นี้ กล่าวด้วยอำนาจแห่งสาธารณะกรรม ที่ยังอึดตภาพ นั้น ๆ ให้สำเร็จ. **หรือมีภาวะที่ใสของอุตรูปทั้ง ๔** อันมีกรรมเป็น สมุฏฐาน (กรรมนั้น) มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะสัมผัส ได้แก่ โณฏฐัพพัตถนา เป็นลักษณะ, กายลักษณะที่ ๒ นี้ กล่าวด้วยอำนาจ แห่งอาเวณิกกรรมคือ อสาธารณะกรรมที่บังเกิดอย่างนี้ว่า “ขอกายที่มีสภาพอย่างนี้ จงมี แก่เรา”.

โณฏฐพเพสุ อาวิญจนโรโส มีการตั้งมา ในโณฏฐัพพารมณฺ์ทั้งหลาย แก่บุคคล หรือแก่วิญญาณ เป็นกิจจรส.

กายวิญญาณสส อาธารภาวปัจจุภูฏาโน มีภาวะเป็นที่รองรับ โดยความเป็นนิสสยปัจจย แก่กายวิญญาณ เป็นอาการ ปัจจุภูฏฐาน.

มุสิตุกามตานิทานกมมชอุตูปทฎฐาโน มีอุตรูปทั้ง ๔ อันเกิด แต่กรรม (กรรมนั้น) มีเหตุคือความเป็นผู้ใคร่จะสัมผัส ได้แก่ โณฏฐัพพัตถนา เป็นปทัฏฐาน.

โคจรรูป

ความหมายคำว่า โคจรรูป

โคจรรูป นาม ปญจวิญญานวิสยภาวโต. คาโว อินทริยานิ จรนติ
เอตถาติ โคจรนติ हि อารมณสเสตํ นามํ. (วิภาวินีฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖
หน้า ๒๗๑)

ชื่อว่า **โคจรรูป** เพราะความเป็นอารมณ์ของวิญญาน ๕. อารมณ
ชื่อว่า โคจร เพราะอรรถว่า เป็นที่เที่ยวไปของพวกวัว คืออินทรีย์,
เป็นความจริงว่า โคจรนั้น เป็นชื่อ ของอารมณ์ ๕.

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

คุณนํ อภินทํ จรณภูจํ **โคจโร**. โคจรสทิสตตะ อธิ โคจโร. โคติ
วา อธิ จกขาทินิ อินทริยานิ วุจจนติ. ตานิ วิญญานาธิญจิตานิ หุตวา
เอเตสุ จรนตีติ. **โคจรา**. (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖ หน้า ๒๕๙)

สถานที่เที่ยวไปบ่อย ๆ ของพวกวัว ชื่อว่า **โคจร** (ได้แก่ ทุ่งหญ้า).
ในที่นี้ ชื่อว่า **โคจร** เพราะเหมือนเป็นสถานที่เที่ยวไปของพวกวัว.
(**โคจโร** **วียาติ** **โคจรา** – รูปทั้งหลายที่เหมือนเป็นสถานที่เที่ยวไป
ของพวกวัว ชื่อว่า โคจร, อุปมาตทิต).

หรือ ในที่นี้ อินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้น เรียกว่า โค. อินทรีย์
ทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมชาติที่ถูกวินญานตั้งมั่นแล้ว ย่อมเที่ยวไป
ในวิสยรูปทั้งหลาย เหล่านั้น เพราะเหตุนั้น วิสยรูปทั้งหลายเหล่านั้น
ชื่อว่า **โคจร**. (วิสยรูปทั้งหลายเป็นสถานที่เที่ยวไปของอินทรีย์ทั้งหลาย)

รูปะ

ความหมายคำว่า รูปะ

มหาฎีกา

วณฺณวិการํ อापชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ **รูปยตีติ รูปิ**, รูปมิว ปกาสะํ กโรติ สวิกฺคหมิว **ทสเสตีติ** อตฺถโถ. อเนกตถตฺตา วา ธาตุณํ ปกาสนตฺถโถ เอว รูปสทฺโท ทฎฺฐพฺโพ. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)

ธรรมชาติใด ถึงอยู่ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงแห่งสี ย่อมแสดงซึ่ง ภาวะที่เป็นไปในจิต เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า รูป(ธรรมชาติ ที่แสดง), ความว่า ย่อมกระทำ ซึ่งการประกาศ เหมือนอย่างกับเป็นรูป คือย่อมแสดง เหมือนอย่างกับมีรูปร่าง. อีกอย่างหนึ่ง รูป-ศัพท์(ธาตุ) พึงทราบว่ามีอรรถว่าประกาศนั่นเอง เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถ เป็นอเนก.

รูปยตีติ **รูปิ**, ตํ วณฺณวិการมาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺถโถ. (อภิธมฺมาวตาร ข้อ ๖๖๓)

ธรรมชาติใน ย่อมประกาศ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **รูป** (ธรรมชาติที่ประกาศ), อธิบายว่า ธรรมชาตินั้น ถึงอยู่ซึ่งความ เปลี่ยนแปลงแห่งสี ย่อมประกาศ ซึ่งภาวะที่เป็นไปในจิต. ปกติยาปิ วา ยํ กิณฺจิจิ ทพฺพํ ปกาเสตีติ อตฺถโถ. (ปรมตฺถทีปนี มหาฎีกา) ความว่า หรือ ย่อมประกาศ ซึ่งทัฬหวัตถุทั้งสิ้น แม้โดยปกติ

ลักษณะที่จตุกกะ

จกขุปฏิทนนลกขณฺ์ รูปิ รูปมีภาวะกระทบที่จักขุ เป็นลักษณะ.

จกขุวิญญานสฺส วิสยภาวสฺส มีความเป็นอารมณ์ปัจจัย

แก่จักขุวิญญาน เป็นกิจจรส, เรียกว่า วิสยะ เป็นอันแสดงภาวะ
ที่จักขุวิญญานไม่มีในอารมณ์อื่น.

ตสเสว โคจรปจฺจุปฺภูตฺตานํ มีความเป็นเหมือนเป็นที่เที่ยวไปของโค
แก่จักขุวิญญานนั้นนั่นเอง เป็นอาการปัจจุภูตฺตาน, เรียกว่า โจร
เป็นอันแสดงภาวะที่จักขุวิญญานมีการเที่ยวไปมากในรูปารมณฺ์นั้น.

จตฺมहाภูตปทฺถุชานํ มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.

สัททะ

ความหมายคำว่า สัททะ

สปปติ โสตวิญญเอยฺยภาวํ คจฺจตีติ **สทฺโท**, อุทาหรียติ สเกหิ วา
ปจฺจเยหิ สปปียติ โสตวิญญเอยฺยภาวํ อุปนียตีติ อตฺโถ.

ชื่อว่า สัททะ เพราะอรรถว่า ย่อมถึง ซึ่งภาวะที่พึงรู้ด้วย
โสตปสาท (รูปที่ถึง), อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า รูปใด อันปัจจัยทั้งหลาย
ของตน ย่อมถึง คือย่อมนำเข้าไป สู่ภาวะที่พึงรู้ด้วยโสตปสาท รูปนั้น
ชื่อว่า **สัททะ**. (รูปที่ถูกปัจจัยนำเข้าไป)

สทฺทหยตีติ **สทฺโท**. ตํ ตํ อตฺถํ วา อตฺตโน วตฺถุํ วา อาจิกฺขตีติ อตฺโถ.

รูปใด ย่อมบอก เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า **สัททะ**. (รูปที่บอก)
ความว่า ย่อมบอก ซึ่งเนื้อความนั้น ๆ หรือซึ่งวัตถุที่ตั้งอยู่ ของตน.

ลักษณะที่จตุกษะ

โสดปฏิพนนลกขโณ สหุโท สัททะ มีภาวะกระทบที่โสดะ เป็นลักษณะ.

โสดวิญญานสุส วิสยภาวโรโส มีความเป็นอารมณ์บ่งชี้ แก่โสดวิญญาน เป็นกิจจรส.

ตสเสว โคจรปจจุปฏฐาโน มีความเป็นเหมือนเป็นที่เที่ยวไป ของโค แก่โสดวิญญานนั้นนั่นแหละ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

จตุมหากูตปทฏฐาโน มีมหากูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.

คันธะ

ความหมายคำว่า คันธะ

คนุชยตีติ **คนุโธ**, อตตโน วตถุํ สุกยติ อปากภูํ “อิหํ สุกนุอํ ทุกคนุณ”ติ ปกาเสติ, ปฏิจจนนํ วา ปุပ္ผลาที “อิทเมตถ อตถี”ติ เปสฺยณํ กโรนตํ วีย โหตีติ อตโถ.

ชื่อว่า **คันธะ** เพราะอรรถว่่าะ ย่อมประกาศ, อธิบายว่า ย่อมประกาศ ซึ่งวัตถุที่ไม่ปรากฏ ของตน(กลิ่น) คือย่อมประกาศว่า “นี้ กลิ่นหอม นี้ กลิ่นเหม็น”, หรือย่อมประกาศ ซึ่งวัตถุ มีดอกไม้ และผลไม้เป็นต้น ที่ถูกปกปิดไว้ คือย่อมเป็นเหมือนผู้กระทำอยู่ ซึ่งการส่อเสียดว่า “สิ่งนี้ มีอยู่ ในที่นี้”.

ลักษณะที่จตุกกะ

ฆานปฏิพนนลกขโณ คนโธ คันธะ มีภาวะกระทบที่ฆานะ เป็นลักษณะ.

ฆานวิญญานสส วิสยภาวโส มีความเป็นอารมณ์บัจจัย แก่ฆานวิญญาน เป็นกิจจรส.

ตสเสว โคจรปจจุปฏฐาโน มีความเป็นเหมือนเป็นที่เที่ยวไป ของโค แก่ฆานวิญญานนั้นนั่นแหละ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

จตุมหากุตปฏฐาโน มีมหากุตรูป ๔ เป็นปฏฐาน.

รสะ

ความหมายคำว่า รสะ

สตตะ รสนติ เตนาติ **รโส**, อสสาเทนตีติ อตโถ. (อภิธมมวาร. ข้อ ๖๖๓)

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมยินดี ด้วยรูปนั้น เพราะเหตุนี้ รูปนั้น ชื่อว่า **รส**, ความว่า ย่อมยินดี. (รูปเป็นเครื่องยินดีของสัตว์ทั้งหลาย)

ลักษณะที่จตุกกะ

ชีวหาปฏิพนนลกขโณ รโส รส มีภาวะกระทบที่ชีวหา เป็นลักษณะ.

ชีวหาวิญญานสส วิสยภาวโร มีความเป็นอารมณ์บัจจัยแก่ ชิวหาวิญญาน เป็นกิจจรส.

ตสเสว โคจรปจจุปฏจจาโน มีความเป็นเหมือนเป็นที่เที่ยวไปของ
โค แก่ชีวหาวิญญานนั้นนั่นแหละ เป็นอาการปัจจุปฏจฐาน.

จตุมหาภูตปทฏจจาโน มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทฏจฐาน.

โผฏฐัพพะ

ความหมายคำว่า โผฏฐัพพะ

ผุสียตีติ **โผฏฐัพพ**. (ปรมตถทีปนีฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖ หน้า ๒๕๘)

รูปใด อันกายปสาท ย่อมกระทบ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า
โผฏฐัพพะ. (รูปที่ถูกกายปสาทกระทบ)

ถาวรรูป ๒

ความหมายคำว่า ถาวรรูป

ภวนติ ปวตตณติ สททพุทธิโย เอเตนาคติ **ภาโว**. (ปรมตถทีปนีฎีกา
หน้า ๒๖๐) ศัพท์และความรู้ ย่อมเป็นไป ด้วยรูปนี้ เพราะเหตุนี้
รูปนี้ ชื่อว่า **ภาวะ**. (รูปที่เป็นเหตุเป็นไปแห่งอิตถิปุริสศัพท์และแห่ง
ความรู้ว่า อิตถิ, ปุริส)

ถาวรูป นาม ภวติ เอเตน อิตถาทิอริชานัน, พุทธิ จาติ กตวา.

(วิภาวินีฎีกา หน้า ๒๗๒)

ชื่อว่า **ถาวรูป** เพราะอธิบายว่า ศัพท์มีอิตถิศัพท์เป็นต้น
และความรู้ที่อิตถิเป็นต้น ย่อมเป็นไป ด้วยรูปนี้.

อิตถิยา ภาโวติ **อิตถตต**.

ชื่อว่า **อิตถัตตะ** เพราะอรรถว่า รูปเป็นเหตุเป็นไป แห่งอิตถิศัพท์.

บุริสสส ภาโวติ **บุริสสत्ต**.

ชื่อว่า **บุริสสัตตะ** เพราะอรรถว่า รูปเป็นเหตุเป็นไป แห่งบุริสสศัพท์.

อิตถียว อินทริยํ **อิตถินทริยํ**, ตถา **บุริสินทริยํ**.

อินทริยํ ของหญิงเท่านั้น ชื่อว่า **อิตถินทริยํ**, **บุริสินทริยํ**
ก็เหมือนอย่างนั้น.

อิตถินทริยํ

ลักษณะที่จตุกกะ

อิตถิภาวลกขณํ อิตถินทริยํ อิตถินทริยํ มีอิตถิภาวะ

คือมีเหตุเป็นไปแห่งอิตถิศัพท์และแห่งความรู้ว่าอิตถิเป็นลักษณะ.

อิตถิติ ปกาสนรสํ มีการประกาศซึ่งสันดานที่ประกอบด้วยอิตถิ
ภาว-ลักษณะนั้น ว่าเป็นหญิง เป็นกิจจรส.

อิตถิลิงคณิมิตตฤตตากุปานํ การณภาวปัจจุภูฐานํ

มีความเป็นเหตุแห่ง**อิตถิลิงคะ**คือสัณฐานของหญิงมีความเป็นผู้มีไหล่
กลมเป็นต้น แห่ง**อิตถิ-นิमितตะ**คือเป็นปัจจัยแก่สัญญาที่จำว่าเป็นหญิง
มีความเป็นผู้ไม่มีหนวดเคราเป็นต้น แห่ง**อิตถิฤตตะ**คืออาการกระทำ
ของหญิงมีการเล่นด้วยกระดิ่งและสากเป็นต้น ในกาลที่เป็นเด็ก
และ**อิตถิอาภัพะ**คืออาการมีการเดินเป็นต้น ที่ไม่องอาจ ของหญิง
เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

จตุมหากูตปทภูฐานํ มีมหากูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.

บุรินสินทรีย์

ลักษณะที่จตุกกะ

บุริสภาวลภขณั **บุริสินทรีย์** บุรินสินทรีย์ มีบุริสภาวะคือ มีเหตุเป็นไปแห่งบุริสศัพท์และแห่งความรู้ว่าบุริส เป็นลักษณะ.

บุริโสติ ปกาสนรส์ มีการประกาศซึ่งสันดานที่ประกอบด้วย บุริสภาว-ลักษณะนั้น ว่าเป็นชาย เป็นกิจจรส.

บุริสลิงคณิมิตตฤตตากุปานั การณภาวปจจุปฏฐานั มีความเป็นเหตุแห่งบุริสลิงคะ บุริสนิมิตตะ บุริสฤตตะและบุริสอากัปะปะ เป็นอาการปัจจุ-ปฏฐาน.

จตุมหากฤตปฏฐานั มีมหากฤตรูป ๔ เป็นปัทฐาน.

ทหยวัตถุ

ความหมายคำว่า ทหยวัตถุ

ทหนติ สตตะ ตัตตฤถั วา อนตฤถั วา ปุเรนติ เอเตนาติ **ทหยั**.
 วสนติ นิวสนติ จิตตเจตสิกกา ชมมา เอตถาติ **วตถุ**. ทหยลจ ตั วตถุ จ,
 ทหยสส วา มโนวิญญานสส **วตถุ ทหยวตถุ**. ชาตุทวณิสสยภาวลภขณั
วตถุรูปั.

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมทำกรรมที่เป็นประโยชน์ หรือไม่ใช่ประโยชน์
 นั้นๆ ให้เต็ม(คือให้สำเร็จ) ด้วยรูปนี้ เพราะเหตุนี้ รูปนี้ ชื่อว่า **ทหยะ**.
 (รูปที่เป็นเครื่องทำประโยชน์ หรือไม่ใช่ประโยชน์ ให้สำเร็จ)

จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมอาศัยอยู่ในฐานะนี้ เพราะเหตุนี้
ฐานะนี้ ชื่อว่า **วัตถุ** (สถานที่อาศัยอยู่ ของจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย)

เป็นหทัยด้วย หทัยนั้น เป็นวัตถุด้วย เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า
หทัยวัตถุ (วัตถุที่เป็นหทัย), หรือเป็นวัตถุ แห่งหทัย คือมโนวิญญาณ
เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **หทัยวัตถุ**.

วัตถุรูป มีความเป็นที่อาศัยของธาตุทั้ง ๒ เป็นลักษณะ.

ลักษณะที่จตุกกะ

มโนธาตุมโนวิญญาณธาตุนี้ นิสสยลกขณ หทยวัตถุ หทัยวัตถุ
มีภาวะเป็นที่อาศัย ของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลาย
เป็นลักษณะ.

ตาสนุแฉว ธาตุนี้ อาธารณรส มีการเป็นที่รองรับโดยความเป็น
นิสสยปัจจัย แก่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายเหล่านั้นนั้น
แหละ เป็นกิจจรส.

อุพพหนปัจจุภูฐาน มีความเป็นเหมือนยกไว้เบื้องบนนำไปอยู่
โดยความเป็นนิสสยปัจจัย เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

จตุมหากูตปทภูฐาน มีมหากูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.

ชีวิตินทรีย์

ความหมายคำว่า ชีวิตินทรีย์

ชีวนติ เตน สหชาตธมมาติ ชีวิติ, ตเทว อินทริยํ **ชีวิตินทรีย์**.

สหชาตธรรมทั้งหลาย(กัมมชรูป) ย่อมเป็นอยู่ ด้วยรูปนี้ เพราะเหตุนั้น รูปนี้ ชื่อว่า **ชีวิต**(รูปที่เป็นเหตุเป็นอยู่ของกัมมชรูป), ชีวิตนั้นเท่านั้น เป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์**.(อินทรีย์คือชีวิต)

ลักษณะที่จตุกกะ

สหชาตรูปานุปาลนลกขณํ ชีวิตินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มีภาวะที่ ตามรักษา ซึ่งรูปทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันกับตน เป็นลักษณะ. ชื่อว่า การตามรักษานั้น โดยภาวะที่เป็นเหตุแห่งความเป็นไป ของกัมมชรูป แม้ที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ.

เตสํ ปวตตนรสํ มีการยังรูปทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันกับตนเหล่านั้น ให้เป็นไป เป็นกิจจรส.

เตสํเยว ฐปนปจฺจุปฺภูฐานํ มีความเป็นเหตุตั้งอยู่ แห่งรูปทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกันกับตนเหล่านั้นนั้นแหละ เป็นอาการปัจจุปฺภูฐาน.

ยาบยิตพฺพฤตปฏฺฐานํ มีมหาภูตรูป ๔ อันตนพึงให้ เป็นไป ด้วยอำนาจสภาวะที่ตามรักษา เป็นปฏฺฐาน.

กพหิงการาหาร

ความหมายคำว่า กพหิงการาหาร

อาหารตาติ กพหีกาโร อาหาโร. โอลฆฏมกัม รุปิ อาหารตีติ **อาหาโร**.

(อภิธมมาวตาร. ข้อ ๖๗๔)

บทว่า **อาหาร** ได้แก่ อาหาร ที่ถูกระทำให้เป็นคำ(พาหิโรโอา).
ปัจจยโต ย่อมนำมา ซึ่งรูป มีโอาชาเป็นที่ ๘ เพราะเหตุนั้น ปัจจยนั้น
ชื่อว่า **อาหาร**. (ปัจจยที่นำมา, อัชฌัตติกโอาชา)

อภิธมมาวตารากินวฎีกา

ตตถ กพหิ กรียตีติ **กพหีกาโร**. อาหริยตีติ **อาหาโร**, กพหิ กตฺวา
อลฆฏมกรียตีติ อตโถ. อิถลจ สวตฎกัม กตฺวา อาหารํ ทสเสตุ วุตฺตํ.
กพหีกการาหารสส ปน โอาชา อิธ อาหาโร นาม. (อภิธมมาวตารากินวฎีกา)

ในบททั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **กพหีการะ** เพราะอรรถว่า โภชนะ
อันบุคคล ย่อมกระทำให้เป็นคำ. (โภชนะที่ถูกกระทำให้เป็นคำ).
โภชนะใด อันบุคคล ย่อมกลืนกิน เพราะเหตุนั้น โภชนะนั้น ชื่อว่า
อาหาร. (โภชนะที่ถูกกลืนกิน), ความว่า กระทำให้เป็นคำย่อมกลืนกิน.
ก็ อาหาร ที่เป็นกพหีการะนี้ ท่านกล่าว เพื่อแสดง ซึ่งอาหาร กระทำ
ไปพร้อมกันกับวัตถุ(มีข้าว น้ำเป็นต้น). ก็ในที่นี้ โอาชา แห่งกพหีกการาหาร
ชื่อว่า อาหาร.

กพล์ กรียตติ **กพพีกาโร**. อาหารตติ **อาหาโร**. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)
 ชื่อว่า **กพพีการะ** เพราะอรรถว่า โภชนะ อันบุคคลย่อมกระทำ
 ให้เป็นคำ. (โภชนะที่ถูกกระทำให้เป็นคำ). ปัจจัยใด ย่อมนำมา
 (ซึ่งอาหารชรูป) เพราะเหตุนั้น ปัจจัยนั้น ชื่อว่า **อาหาร**. (ปัจจัยที่นำมา)

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

กพพี กรียตติ **กพพีกาโร**. อาหริยติ อชฺโหมหริยตติ **อาหาโร**.
 กพพีกาโร จ โส อาหาโร จาติ **กพพีการาหาโร**. กพพีกาโร อาหาโรติปิ
 ปาโร. อิทยจ สวตถุก วจัน ทฎฐพพ. (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา
 หน้า ๒๖๒)

ชื่อว่า **กพพีการะ** เพราะอรรถว่า โภชนะ อันบุคคล ย่อมกระทำ
 ให้เป็นคำ. โภชนะใด อันบุคคล ย่อมกลืนกิน เพราะเหตุนั้น โภชนะนั้น
 ชื่อว่า **อาหาร**. (โภชนะที่ถูกกลืนกิน), เป็นโภชนะที่ถูกกระทำให้เป็นคำ
 ด้วยกพพีการะนั้น เป็นอาหารด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า **กพพีการาหาร**.
 (อาหารที่ถูกกระทำให้เป็นคำ), ปาฐะว่า กพพีกาโร อาหาโร ก็มีบ้าง.

ความหมายคำว่า โอชา

อตตโน อุทยานนตริ รุปิ ชเนตติ **โอชา**. (ปรมตถทีปนี มหาฎีกา
 หน้า ๒๖๓)

ธรรมชาติใด ย่อมทำรูปให้เกิดขึ้น ในลำดับแห่งการเกิดขึ้น
 ของตน เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **โอชา** (ธรรมชาติที่ทำรูป

ให้เกิดขึ้น ในลำดับแห่งการเกิดขึ้น, อว อุปสัคค์ + ชน ชนเน +
 ณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย ในกัตตุ, อาเทศ อว เป็น โอ)

ลักษณะที่จตุกกะ

โอชาลกุขโณ กพฬิงกาโร อาหารโร กพฬิงการาหาร มีโอชาคือ
 สภาวะที่ทำให้อาหารชรูปให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดขึ้นของตน
 ได้แก่ คุณวิเศษ อย่างหนึ่ง ที่เป็นสาระ ของรส อันแล่นไปตามอวัยวะ
 น้อยใหญ่ เป็นลักษณะ.

รูปาทรณโรโส มีการนำมาซึ่งรูป เป็นกิจจรส.

อุปตถมณปจจุปฏฐาโน มีการอุปถัมภ์ แก่กายนี้
 โดยการยังรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ ให้เกิดขึ้น เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

กพฬิ กตวา อาหริตพพวตถุปฏฐาโน มีวัตถุภายนอก มีข้าวน้ำ
 เป็นต้น อันบุคคลพึงกระทำให้เป็นคำแล้วกลืนกิน เป็นปทัฏฐาน.

อากาสธาตุ

ธम्मสงคณิ

กตมนตฺ รุปิ อากาสธาตุ ? โย อากาโส อากาสคตฺ, อหฺมิ อหฺมคตฺ,
 วิวโร วิวรคตฺ, อสมมุญฺจํ จตุหิ มหาภูเตหิ, อิทนตฺ รุปิ อากาสธาตุ.

(ธम्मสงคณิ ข้อ ๖๓๗ หน้า ๑๙๕)

รูปนั้น ที่เป็นอากาศธาตุ เป็นอย่างไร ? ธาตุที่ถูกขีดเขียนไม่ได้
 อากาศคตะ, ธาตุที่ไม่ถูกกระทบ อฆคตะ, ธาตุที่เป็นช่อง วิวรคตะ,
ธาตุอันมหาภูต ๔ ไม่สัมผัสอันใด, รูปนี้นั้น เป็นอากาศธาตุ.

อสมมุจฺจํ จตฺหิ มหาภูตํ เอเตหิ อสมมุจฺจํ นิชชฎากาสํ
 กถิตํ. (อภฺจฺจสาลีนิ)

พระบาลีบทว่า **ธาตุอันมหาภูต ๔ ไม่สัมผัส** พระองค์ตรัส
 อากาศที่ไม่รก(อชฎากาส)นั่นเอง อันมหาภูต ๔ เหล่านี้ไม่สัมผัส.

ความหมายคำว่า อากาศธาตุ

น กสฺสตีติ **อากาโส** รูปานํ วิวโร ปน,
 โย รูปานํ ปริจเฉโท สวากาโสติ ปวฺจจติ.
 (อภิธมฺมวาทาร ข้อ ๖๘๘)

ธาตุใด อันบุคคลย่อมขีดเขียนไม่ได้ (เพราะความไม่มีรูปร่าง)
 เพราะเหตุนั้น ธาตุนั้น ชื่อว่า **อากาศ**(รูปที่ถูกขีดเขียนไม่ได้) ได้แก่
 ช่องว่างแห่งรูปทั้งหลาย (ความว่าง คือ ว่างแห่งรูปทั้งหลาย
 มีช่องหูเป็นต้น. ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวถึงปริจฉินนาทาสและอชฎากาส,
กณฺณจฺฉิทฺทาทิรูปานํ อนุตรนฺติ อตฺถโ. อเนน อชฎากาสมาห, ฐีกา),
 ส่วน ธาตุใด ที่กำหนดตัดตอน แห่งรูปกลาปทั้งหลาย ธาตุนั้น
 ท่านเรียกว่า **อากาศ**. (รูปที่กำหนดตัดตอน, ได้แก่ ปริจเฉทาทาส คือ
 ปริจเฉทรูป, โส ปน รุฬหิวเสน อากาโสติ ปวฺจจติ – ก็ ปริจเฉทรูปนั้น
 ท่านเรียกว่า อากาศ ด้วยสามารถแห่งรุฬหีศัพท์, ฐีกา)

มหาฎีกา

วิคคหาภาวโต น กสสติ, (นงฺคลาทีหิ) กสิตุํ ฉินฺทิตุํ น สกฺกา,
 น วา กาสติ ทิพฺพตีติ อกาสิ, อกาสมเว อากาสี, ตเว
 นิสฺสุตฺตนิชฺชิวฺณฺเรน **อากาสธาตุ**. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)

ธาตุใด อันบุคคลย่อมขีดเขียนไม่ได้ เพราะความไม่มีรูปร่าง
 คือไม่อาจ เพื่อจะไถ เพื่อจะตัด (ด้วยเครื่องไถ ตัด) เพราะเหตุนั้น
 ธาตุนั้น ชื่อว่า อากาส(กส วิเลขเน),

หรือ ธาตุใด ย่อมไม่รุ่งเรือง เพราะเหตุนั้น ธาตุนั้น ชื่อว่า
 อากาส (กาสทิตฺตยํ, รูปที่ไม่รุ่งเรือง), อากาสนั้นแหละ เป็นอากาส,
 อากาสนั้นนั่นเทียว ชื่อว่า **อากาสธาตุ** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์
 ไม่ใช่ชีวะ.

ยาย ปริจฺฉินฺเนสุ รูปेषุ “อิทฺมโต อุทฺธํ, อโธ, ติริยน”ติ จ โทติ.

(อฏฺฐสาลินี ๖๓๗)

ครั้นเมื่อรูปกลาปใดถูกอากาสธาตุตัดตอน ก็ย่อมปรากฏว่า “รูป
 กลาปนี้เป็นเบื้องบน, เบื้องล่าง, และเบื้องขวาง จากรูปกลาปนี้”.

รูปปริจเฉท

ความหมายคำว่า รูปปริจเฉท

(จกขุททสกาทีเอเกกกลาปคต)รูปานี (กลาปนตเรหิ
 อสงกัณณภาวาปา-ทนวเสน) ปริจฉินทติ, สยั วา เตหิ ปริจฉิซชติ,
 เตสั วา ปริจเฉทมตตุนติ **รูปปริจเฉโท**. (อภิธมฺมาวตารารากินวฎีกา ข้อ ๖๘๘)

รูปใด ย่อมกำหนดตัดตอน ซึ่งรูปกลาปทั้งหลายที่เป็นไปใน
 แต่ละกลาป มีจักขุทสกะเป็นต้น ด้วยสามารถทำให้ถึงซึ่งความ
 ไม่ปะปนกันกับรูปกลาปอื่นทั้งหลายมีโสตทสกะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น
 รูปนั้น ชื่อว่า **ปริจเฉทรูป**, (รูปที่กำหนดตัดตอนซึ่งรูปกลาป, กัตตุสาธนะ)

หรือ ตนเอง อันรูปกลาปทั้งหลายที่เป็นไปในแต่ละกลาปมี
 จักขุทสกะ เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมกำหนดตัดตอน เพราะเหตุนั้น
 ตนเองนั้น ชื่อว่า **ปริจเฉทรูป**, (รูปที่ถูกกำหนดตัดตอน, กัมมสาธนะ)

หรือว่า เป็นเพียงการกำหนดตัดตอน ซึ่งรูปกลาปทั้งหลายเหล่านั้น
 เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า ปริจเฉทรูป. (ภาวสาธนะ)

ลักษณะที่จตุกกะ

รูปปริจเฉทลกขณา อากาสธาตุ อากาสธาตุ มีสภาวะที่ตัดตอน
 ซึ่งรูปกลาปทั้งหลาย หรือตนเองถูกรูปกลาปทั้งหลายเหล่านั้นตัดตอน
 หรือว่า เป็นเพียงการตัดตอนซึ่งรูปกลาปทั้งหลาย เป็นลักษณะ.

รูปปริยนตปปกาสนรสา มีการประกาศที่สุดของรูปกลาป
 เป็นกิจจรส.

รูปมรียาทปจฺจุปฏฺฐานา อสมมุฏฺฐภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา
 วา มีขอบเขตของรูปกลาป(ปริเฉทากาส) เป็นอาการปจฺจุปฏฺฐาน
 เพราะถือเอาเป็นเพียงการตัดตอน ซึ่งรูปกลาปทั้งหลาย หรือมีภาวะ
 อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง (อชฎากาส) และมีภาวะที่เป็นรูปเป็นช่อง
 มีรูหู ช่องปากเป็นต้น(ปริจฉินนากาส) เป็นอาการปจฺจุปฏฺฐาน.

ปริจฉินนรูปปฏฺฐานา มีรูปกลาปที่ถูกตัดตอน เป็นปฏฺฐาน.

วิญญัตติรูป ๒

ความหมายคำว่า วิญญัตติรูป

อตฺตโน อธิปฺปายํ วิญญาเปตฺตีติ **วิญญตฺติ**. (ติปัจจยฺในเหตุ
 กัตตุสาธนะ, วิชาวินีฎีกา)

รูปใด ย่อมยังบุคคลทั้งหลายเหล่านี้ให้รู้ ถึงความประสงค์
 ของตน เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า **วิญญัตติ** (รูปที่ยังบุคคลอื่นให้รู้,
 โภชนวิญญัตติ).

สยญจ เตน (จลมานกาเยน ปเรหิ) วิญญาตฺตีติ **วิญญตฺติ**.
 (ติปัจจยฺในกัมมสาธานะ) และตนเอง(รูป) อันบุคคลทั้งหลายเหล่านี้
 ย่อมรู้(ถึงความประสงค์) ด้วยกายที่กำลังเคลื่อนไหวนั้น เพราะเหตุนั้น
 ตนเอง(รูป)นั้น ชื่อว่า **วิญญัตติ** (รูปที่ถูกบุคคลอื่นรู้, โภชนวิญญัตติ)

ภาโว วิญญาตฺติ เอตยาตฺติ **วิญญตฺติ**. (อฏฺฐสาลินี ข้อ ๖๓๕,
 ติปัจจยฺในกรณสาธานะ)

ความประสงค์ อันหมุ่ดิรัจฉานหรืออันพวกบุรุษย่อมรู้ด้วยรูปนั้น เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า วิญญาณฺติ. (รูปเป็นเหตุอันสัตว์รู้ความประสงค์)

สย ภายคหณานุสาเรน วิญญาตตีติ **วิญญาณตติ.**

(อฏฐสาลินี ติปัจจัยในกัมมสาธนะ)

รูปใด อันตนเอง ย่อมรู้ โดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาร่างกาย อันเคลื่อนไหว เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า วิญญาณฺติ (รูปที่ถูกตนเองรู้, ปวัตตนวิญญาณฺติ)

กายวิญญาณตติ

ความหมายคำว่า กายวิญญาณตติ

จลมานกาเยน วิญญาตติ **กายวิญญาณตติ.** (ตติยาตปฺปริสสมาส)

รูปที่ยังบุคคลอื่นให้รู้, รูปที่ถูกบุคคลอื่นรู้, รูปที่ถูกตนเองรู้ ด้วยกายที่กำลังเคลื่อนไหว ชื่อว่า **กายวิญญาณตติ.**

โจปนสงขาโต กาโย เอว วิญญาตติ **กายวิญญาณตติ.**

(อวธารณกัมมธารย-สมาส)

กาย ที่เรียกว่าการเคลื่อนไหวนั้นเอง เป็นวิญญาณตติ ชื่อว่า **กายวิญญาณตติ.** (วิญญาณตติคือกาย, อฏฐสาลินี ข้อ ๖๓๕)

กาเยน วิญญาตตีติ **กายวิญญาณตติ.** (ตติยาตปฺปริสสมาส)

วิญญาณตติ ด้วยสรีรกายที่เคลื่อนไหว ชื่อว่า **กายวิญญาณตติ.**

ลักษณะที่จตุกกะ

กายวิปณฑนเนน อธิปายวิญญาปนเหตุตตลภขณา

กายวิญญตติ กายวิญญัตติ มีภาวะที่เป็นเหตุให้รู้ถึงความประสงค์ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่ เป็นลักษณะ.

อธิปายปกาสนรสา มีการประกาศความประสงค์ของผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยวิญญัตตินั้น เป็นกิจจรส.

กายวิปณฑนเหตุภาวะจจุปฏฐานา มีภาวะที่เป็นเหตุแห่งกายที่เคลื่อนไหวอยู่ โดยปริยายคือโดยอ้อม เพราะความเปลี่ยนแปลงของวาโยธาตุ เป็นเหตุแห่งกายที่เคลื่อนไหวอยู่ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

จิตตสมุฏฐานวาโยธาตุปฏฐานา มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นปทัฏฐาน เพราะภาวะที่วาโยธาตุมีกิจอันยิ่ง.

วจีวิญญัตติ

ความหมายคำว่า วจีวิญญัตติ

ภาโว วิญญาติ เอตายาติ **วิญญตติ**. (อภฺจฺสาลินี ข้อ ๖๓๖, ตีปัจจัยในกรณสาธนะ)

ความประสงค์ อันหมุ่ติรังฉานหรืออันพวกบุรุษย่อมรู้ด้วยรูปนั้น เพราะเหตุนี้ รูปนั้น ชื่อว่า วิญญัตติ. (รูปเป็นเหตุอันสัตว์รู้ความประสงค์)

สยํ วจีคหณานุสาเรณ วิญญาตตีติ **วิญญตติ**. (อภฺจฺสาลินี ตีปัจจัยในกัมมสาธนะ)

รูปใด อันตนเอง ย่อมรู้ โดยคล้อยตามวิถีจิตที่ถือเอาจักษ
เคลื่อนไหว เพราะเหตุนั้น รูปนั้น ชื่อว่า **วิญญูติ (รูปที่ถูกตนเองรู้,
ปวัตตนวิญญูติ)**

โจปนสงฆาตา วจี เอว วิญญตติ **วจวิญญตติ.**

(อวธารณกัมมธารยสมาส)

วจีที่เรียกว่าการเคลื่อนไหวนั้นเอง เป็นวิญญูติ ชื่อว่า **วจวิญญูติ.**

วจา ย วิญญตตีติ **วจวิญญตติ.** (ตติยาตปปริสสมาส)

วิญญูติ ด้วยสัททวาจา ชื่อว่า **วจวิญญูติ.**

สวิญญาณกสททสงฆาตวจา ย **วจวิญญตติ.**

รูปที่ยังบุคคลอื่นให้รู้, รูปที่ถูกบุคคลอื่นรู้, รูปที่ถูกตนเองรู้ด้วย
วจากล่าวคือเสียงที่เป็นไปพร้อมกับวิญญาณ ชื่อว่า **วจวิญญูติ.**

ลักษณะที่จตุกกะ

วจโฆเสน อธิปายวิญญาปนเหตุตตาลกฤษณา วจวิญญตติ

วจวิญญูติ มีภาวะที่เป็นเหตุให้รู้ ถึงความประสงค์ ด้วยเสียงที่พูดอยู่
เป็นลักษณะ.

อธิปายบุปกาสนรสา มีการประกาศความประสงค์ของผู้มี
ความพร้อมเพรียงด้วยวิญญูตินั้น เป็นกิจจรส.

วจโฆสเหตุภาวปัจจุภูฏานา มีภาวะที่เป็นเหตุแห่งการเปล่ง
คำพูดโดยปริยายคือโดยอ้อม เพราะความเปลี่ยนแปลงของปลวีธาตุ
เป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูด เป็นอาการปัจจุภูฏานา.

จิตตสมุฏฐานปถวิธาคุปทภูฐานา มีปถวิธาคูที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปทัฏฐาน เพราะภาวะที่ปถวิธาคูมีกิจอันยิ่ง.

รูปvikar ๓

ความหมายคำว่า รูปvikar

วิเสโส อากาโร **vikar**. รูปสส vikar **รูปvikar**.

อาการ ที่พิเศษ ชื่อว่า **vikar**. อาการที่พิเศษ ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **รูปvikar**. ได้แก่ ลหุตตาเป็นต้น.

รูปลหุตตา

ความหมายคำว่า รูปลหุตตา

ลหุโน ภาโว **ลหุตตา**.

ความเป็น แห่งความเบา ชื่อว่า **ลหุตตา**. เหมือนผู้ไม่มีโรค

รูปสส ลหุตตา **รูปลหุตตา**.

ความเป็นแห่งความเบา ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **รูปลหุตตา**.

รูปสสชาติ นิปผันนรูปสส. ลหุภาโว **ลหุตตา**. สย อนิปผันนตาย

“**รูปสส**”ติ วิเสสตี. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)

บทว่า **รูปสส** ได้แก่ ของนิปผันนรูป. ความเบา ชื่อว่า **ลหุตตา**.

บทว่า “**รูปสส**”นี้ ทำให้แตกต่างกัน เพราะตนเองเป็นธรรมที่ไม่สำเร็จ จากปัจจัย.

ลักษณะที่จตุกกะ

อทนต์ตาลกขณา รูปสสุ ลหุตา ความเบา ของนิปผันนรูป มีภาวะที่ไม่หนัก เหมือนอย่างรูปของบุคคลผู้ไม่มีโรค เป็นลักษณะ.

รूपานํ คุรภาววิโนทธรสา มีการกำจัดทิ้งซึ่งความหนัก ของรูปทั้งหลาย เป็นกิจจรส.

ลหุปริวตติตาปจจุปฏฐานา มีการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว ของรูปทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ลหุรูปปฏฐานา มีรูปทั้งหลายที่เบา เป็นปทัฏฐาน. (รูปสสุตติ นิปผันนรูปสสุ – บทว่า **รูปสสุ** ได้แก่ ของนิปผันนรูป. มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒).

รูปมุตตา

ความหมายคำว่า รูปมุตตา

มุตโน ภาโว **มุตตา**.

ความเป็นแห่งความอ่อน ชื่อว่า **มุตตา**. เหมือนหนังที่ฟอกดีโดยรอบ

รูปสสุ มุตตา **รูปมุตตา**

ความเป็นแห่งความอ่อน ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **รูปมุตตา**.

ลักษณะที่จตุกกะ

อทนต์ตาลกขณา รูปสสุ มุตตา ความอ่อน ของนิปผันนรูป มีภาวะที่ไม่แข็งกระด้าง เหมือนอย่างหนังที่ฟอกดีแล้วนั้นเที่ยว เป็นลักษณะ.

รูปานํ ฤทธภาววินนทรสา มีการกำจัดทิ้งซึ่งความแข็งกระด้างของรูปทั้งหลาย เป็นกิจจรส.

สหพทริยาสุ อวิโรธิตาปัจจุภูฏานา มีความไม่เป็นข้าศึกในความแตกต่างแห่งการกระทำทั้งปวง ของรูปทั้งหลาย เพราะมฤทภาวะ คือภาวะที่อ่อน ของตน เป็นอาการปัจจุภูฏาน.

มทุรูปปทภูฏานา มีรูปทั้งหลายที่อ่อน เป็นปทัฏฐาน.

รูปกัมมัถฺยุตตา

ความหมายคำว่า รูปกัมมัถฺยุตตา

กมมานิ สาธุ **กมมถฺยถิ**, ตสส ภาโว **กมมถฺยุตตา**.

ความอนุกุล ในกิริยาของสรีระ ชื่อว่า **กัมมัถฺยถะ**, ภาวะแห่งกัมมัถฺยถะนั้น ชื่อว่า **กัมมัถฺยุตตา**. เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว

รูปสฺส **กมมถฺยุตตา** **รูปกมมถฺยุตตา**.

ความเป็นแห่งกัมมัถฺยถะ ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **รูปกัมมัถฺยุตตา**.

ลักษณะที่จตุกกะ

สรีร์กิริยานุกุลกมมถฺยถภาวลกฺขณา **รูปสฺส** **กมมถฺยุตตา** ความควรในการงาน ของนิปผันนรูป มีภาวะที่ควรในการงานกล่าวคือภาวะที่เหมาะสมแก่กิริยาทั้งหลาย อันสรีร์กาย พึงกระทำ เหมือนอย่างทองที่หลอมดีแล้ว เป็นลักษณะ.

อกมมถฺยถภาววินนทรสา มีการกำจัดทิ้งซึ่งความไม่ควรในการงานของรูปทั้งหลาย เป็นกิจจรส.

รูปสส อุปัจจัย รูปอุปัจจัย.

ความเกิดขึ้น ครั้งแรก และครั้งต่อ ๆ ไป ของนิปผันนรูป
ชื่อว่า รูปอุปัจจัยะ.

ลักษณะที่จตุกกะ

อากยลกขโณ รูปสส อุปัจจัย ความเกิดขึ้นครั้งแรกและครั้งหลัง ๆ
ของนิปผันนรูป มีภาวะที่เกิดขึ้นครั้งแรก หรือมีภาวะที่เกิดขึ้นนิดหน่อย
เป็นลักษณะ.

บุพพนต์โต รูปานํ อุมมุชชาปนรโส ความเกิดขึ้นย่อมเป็นเหมือน
มีการยังรูปทั้งหลายที่กำลังเกิดให้ผุดเกิด ในส่วนข้างหน้าคือใน
อนาคตขณะ เป็นกิจจรส.

นียยาตนปจจุปฏฐาโน ปริปุณณภาวปจจุปฏฐาโน वा ความเกิดขึ้น
เป็นเหมือนมีการมอบให้ซึ่งรูปธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน
หรือมีความบริบูรณ์แห่งรูปธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นอาการปัจจุปฏฐาน
ด้วยอำนาจแห่งอรรถนี้ว่า “ความเกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ” ดังนี้.

อุจิตรูปปทฐาโน มีรูปทั้งหลายที่กำลังเกิด เป็นปทัฏฐาน.

รูปสันตติ

ความหมายคำว่า รูปสันตติ

บุพพาปรวเสน สมพนธา ตติ ปวตติ **สนตติ**. ความแผ่ขยายไป คือความเป็นไป ที่สืบเนื่องกัน ด้วยอำนาจเบื้องหน้า(ที่เกิดก่อน) และเบื้องหลัง(ที่เกิดทีหลัง) ชื่อว่า **สันตติ**.

สํ ปุนปฺปณํ วา ตติ ปวตติ **สนตติ**. หรือ ความแผ่ขยายไป คือ ความเป็นไป บ่อย ๆ ชื่อว่า **สันตติ**.

รูปสส สนตติ **รูปสนตติ**. ความเป็นไป ที่สืบเนื่องกัน หรือบ่อย ๆ ของนิพผันนรูป ชื่อว่า **รูปสันนติ**.

ลักษณะที่จตุกกะ

ปวตติลกขณา รูปสส สนตติ ความเกิดขึ้นบ่อย ๆ ของนิพผันนรูป มีภาวะที่เป็นไปของรูปทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเกิดขึ้นต่อ ๆ กันไป เป็นลักษณะ.

อนุปฺพนธรรสา มีการสืบต่อกันโดยไม่ขาดสาย ด้วยอำนาจ รูปเบื้องต้นและเบื้องหลัง เป็นกิจจรส.

อนุปฺจเฉทปจฺจปฏฺฐานา มีการไม่ตัดขาดจากกัน ของรูปเบื้องต้น และเบื้อง เป็นอาการปัจจุปฏฺฐาน.

อนุปฺพนธรูปปทฺฐานา มีรูปทั้งหลายที่สืบต่อกันโดยไม่ขาดสาย เป็นปทฺฐาน.

รูปชรดา

ความหมายคำว่า รูปชรดา

ยถาสกั ขณมตตฎฐายีนั รูปานัน นิโรธาภิมุขภาวเสณ ชิรณั **ชรา**,
ชิรนติ ชิณณภาวั คจจนติ เอตายาติ **ชรา**.

ภาวะที่แก่ ด้วยอำนาจภาวะที่มุ่งหน้าสู่ความดับของ
จตุสัณตตินิปผันนรูปทั้งหลาย ที่มีปกติตั้งอยู่ชั่วขณะ(กล่าวคือ
จิตตักขณะ ๔๙ ขณะ)ของตน ๆ ชื่อว่า **ชรา**, (ภาวะที่แก่, ภาวสาธนะ)

หรือ จตุสัณตตินิปผันนรูปทั้งหลายเหล่าใด ย่อมแก่ คือย่อมถึงซึ่ง
ภาวะที่แก่ ด้วยรูปนี้ เพราะเหตุนี้ รูปนี้ ชื่อว่า **ชรา**. (รูปที่เป็นเหตุแก่
ของจตุสัณตตินิปผันนรูปทั้งหลาย, กรณสาธนะ)

สาเยว **ชรดา**.

ชราทัง ๒ สาธนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **ชรดา**.

บทว่า **ชรดา** นี้ ย่อมลง ด้วยอำนาจตาปัจฉัยในสักัตถะ
(ของอเนกัตถัตถิต) เหมือนอย่างว่า “**เทโว เอว เทวดา** – เทพนั้นแหละ
ชื่อว่า **เทวดา**” ดังนี้. ด้วย เอว ศัพท์ ย่อมปฏิเสธ ซึ่งอรรถว่า **ชราภาโว**
ชรดา นาม – ความเป็นแห่ง ความแก่ ชื่อว่า ชรดา. (คือ ปฏิเสธซึ่ง
ภาวัตถิต)

ลักษณะที่จตุกกะ

รูปปริปากลกขณา รูปสุส ขรตา ภาวะที่แก่ ของนิปผันนรูป มีภาวะที่ห่อม ของรูปทั้งหลาย เป็นลักษณะ.

อุปนยรสา มีการนำเข้าไปสู่รังคะ เป็นกิจจรส.

สภวานปกเมปี นวภาวาปกมปจจุปฏฐานา มีความปราศไปแห่ง ภาวะที่ใหม่คืออุปปาทขณะ แม้ในเมื่อสภาวะมีความแข็งของปฐวีเป็น ต้น ยังไม่ปราศไปเป็นอาการปัจจุปฏฐาน ดุจความเก่าแห่งข้าวเปลือก. ก็ ชรา ย่อมมี ในฐิติขณะ, ในกาลนั้น ธรรม ชื่อว่า ย่อมไม่ละ ซึ่งสภาวะ.

ปริพจมานรูปทฎฐานา มีรูปทั้งหลายที่กำลังแก่ห่อม เป็นปทัฏฐาน.

รูปอนิจจตา

ความหมายคำว่า รูปอนิจจตา

อุปปาทชราภงเคหิ นิจจลติ น กมปตตีติ นิจโจ อสงขตธมโม(บุ).
 น นิจโจ **อนิจโจ**, สงขตธมโม(บุ). อนิจจสส ภาโว **อนิจจตา**(อิตถิ), ภงโค.
 (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา)

ธรรมใด ย่อมไม่สิ้นไหว โดยความเกิดขึ้น ความแก่และความดับ ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า **นิจจะ**(ธรรมที่ไม่สิ้นไหว) ได้แก่ ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง.

ไม่ใช่ ธรรมที่ไม่สั้นไหว ชื่อว่า **อนิจจะ**, ได้แก่ ธรรมที่ถูกปัจจัย
ปรุงแต่ง. ความเป็นแห่งธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า **อนิจตา**, ได้แก่
ความแตกดับ.

อนิจจสส วินาสีโน ภาโว **อนิจตา**. (มหาฎีกา ข้อ ๔๓๒)
ความเป็น แห่งธรรมที่ไม่เที่ยง คือธรรมที่มีความพินาศ ชื่อว่า
อนิจตา.

รูปสส อนิจจตา รูปอนิจจตา.

ความเป็นแห่งธรรมที่ไม่เที่ยง ของนิปผันนรูป ชื่อว่า **รูปอนิจจตา**.

ลักษณะที่จตุกกะ

ปริเภทลกขณา รูปสส อนิจจตา ภาวะที่ไม่เที่ยงของนิปผันนรูป
มีภาวะที่แตกดับโดยอาการทั้งปวง เป็นลักษณะ.

สัสติทรรสา เป็นเหมือนมีการทรุดจกลง โดยภาวะที่ทำรูปอันถึง
ฐิติขณะให้พินาศไป เป็นกิจจรส.

ขวยยปจจุปฏฐานา มีความสิ้นไป และเสื่อมไป โดยเป็นความ
แตกดับ ของรูปธรรมทั้งหลาย เป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

ปริภิชขมานรูปปฏฐานา มีรูปทั้งหลายที่กำลังแตกดับโดย
อาการทั้งปวง เป็นปฏฐาน.

นิพพาน

ความหมายคำว่า นิพพาน

วิสุทธิมรรค

ยสฺมา ปเนส จตฺสฺโส โยนิโย ปญฺจ คติโย สตฺต วิญญาณภูจิติโย
 นว จ สตฺตาวาเส อปราปรภาวาย วินนโต อาพฺนฺชนโต สํสิพฺพนโต
วานนติ ลทฺโธวหาราย ตณฺหาย นิขนฺโต นิสฺสโณ วิสํยุตฺโต,
 ตสฺมา**นิพพานนฺติ** วุจฺจติ. (วิ.ม. ข้อ ๒๓๙ หน้า ๓๒๐)

อนึ่ง เพราะเหตุคือ อสังขตธรรมนี้ หลีกออก สลัดออก
 คือพรากรออกจากตัณหา ที่ได้โวหารว่า **วานะ** เพราะการร้อย
 เพราะการผูก คือเพราะการเย็บ ซึ่งกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗
 และสัตตาวาส ๙ เพื่อความมีโยนิเป็นต้น จากโยนิเป็นต้น
 สืบต่อกันไป, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **นิพพาน**.

นิพพานนฺติ เอตถ นิพฺพายนนฺติ สพฺเพ วฏฺฐทฺกฺขสนฺตาปา เอตสมินฺติ

นิพพานํ. นิพฺพายนนฺติ วา อริยชนา เอตสมินฺติ **นิพพานํ**.

(ปรมตถทีปนี สงคหมหาฐีกา หน้า ๒๒)

ในบทว่า **นิพพาน** นี้ ความเร่าร้อนคือทุกข์ในกิเลสวัฏฏ์
 กรรมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ทั้งหลายทั้งปวง (ที่ควรแก่การเกิดขึ้นใน
 อนาคต) ย่อมดับไป ในธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า
นิพพาน. (ธรรมชาติเป็นที่ดับไปของความเร่าร้อนคือ วัฏฏ์ทุกข์,
 ลง ยุ บังคับ ในอธิกรณสาธนะ, เป็นตัทธัมมุปจาระ คือกล่าวถึง
 สิ่งที่ไม่จริงใจให้เหมือนมีขึ้น)

หรือ อริยชนทั้งหลาย ย่อมดับไป (คือย่อมถึงซึ่งความไม่มี
 ปฏิสนธิอีก) ในธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า
นิพพาน. (ธรรมชาติเป็นที่ดับไปของอริยชนทั้งหลาย, ลง ยุ ปัจจัย
 ในอธิกรณสาธนะ)

วิภาวิณีฎีกา

ภาวภาว วินนโต สัสสิพพนโต วานสงฆาตาย ตณฺหาย กุขนตฺตติ
นิพพาน. (วิภาวิณีฎีกา หน้า ๑๖๖)

ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะอรรถว่า ภาวะที่หลีกออก จากตัณหา
 ที่เรียกว่าวานะ เพราะการร้อย คือเพราะการเย็บ ซึ่งภavn้อย
 และภavnใหญ่ (โดยเกี่ยวกับทุกคติ สุขคติ และหีนะ ปณฺีตะ),

ขนธาภิเภเท เตฎุมภมฺเม เหมฎุปรียวเสน วินนโต สัสสิพพนโต
 วานสง-ฆาตาย ตณฺหาย นิคุขนตตฺตา วิสยาติกฺกมวเสน อตีตตฺตา.
 (วิภาวิณีฎีกา ข้อ ๖๒ หน้า ๒๘๘)

ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะภาวะที่หลีกออก จากตัณหา ที่เรียกว่า
 วานะ เพราะการร้อย คือเพราะการเย็บ ซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีในภุมิ ๓
 มีประเภทแห่งชั้นธ้อยตนะและธาตุ โดยเกี่ยวกับเบื้องต่ำและเบื้องสูง,
 ได้แก่ เพราะภาวะที่ล่วงเลยไป ด้วยอำนาจความก้าวล่วง
 ซึ่งความเป็นอารมณ์ของตัณหานั้น.

วิธีสำเร็จรูป

วานโต นิกฺขนตํ **นิพพานํ** – ภาวะที่หลีกออก จากวานะคือ ตัณหา ได้แก่ ภาวะที่ไม่เป็นอารมณ์ของตัณหา, ให้ลบ กุขนต ด้วย นิรุตตินัยว่า วัณณโลปะ เป็นวาน นิ, ครั้นเมื่อควรกล่าววว่า “**วานนิ**” ท่านกลับกล่าววว่า “**นิพพานํ**” ด้วยอำนาจการเปลี่ยนอักษรบทหน้า และบทหลัง โดยกลับบทหน้าคือ **วาน** ไว้ข้างหลัง เป็น นิ + วาน ด้วยนิรุตตินัยที่กล่าววว่า วัณณวิปริยยะ เพราะปริภาสสูตรวว่า “ตทนุโปโรธเน – นามและอาชยต ย่อมถูกให้สำเร็จรูปโดยไม่ขัดแย้ง ต่อพุทธพจน์นั้น”, อาเทศ ว เป็น พ, ซ้อน พ, สำเร็จรูปเป็น นิพพาน. หรือ อมาทิปรตฺตปุริสสมาสคือ สลับบทหน้าและบทหลังจาก **วานนิ** เป็น นิวาน ด้วยมหาสูตรวว่า เตสุ วุทธิ เป็นต้น.

อฎฐสาลินี

นตถิ เอตถ ตณฺหาสงฺขาตํ วานํ, นิคฺคตํ วา ตสฺมา วานาติ **นิพพานํ**.
(อฎฐสาลินี ข้อ ๑๓๘๑ หน้า ๔๖๔)
วานะที่เรียกว่าตัณหาไม่มีอยู่ ในสภาวะนี้ เพราะเหตุนี้สภาวะนี้ ชื่อวว่า นิพพาน(สภาวะเป็นที่ไม่มีตัณหา, สัตตมีพหุพพิหิสมาส), หรือสภาวะที่พ้นไปจากตัณหานั้น ชื่อวว่า นิพพาน
(ปัญจมีปรตฺตปุริสสมาส, วานโต นิคฺคตํ นิพพานํ, วาน + นิ)

ความหมายคำว่า ทุกขนิโรธ

วิสุทธิมคค์

ตติยสัจจ์ ปน ยสฺมา นิ-สทฺโท อภาวํ, โรธ-สทฺโท จ จารกํ ทีเปติ.
ตสฺมา อภาโว เอตถ สํสารจากรกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส สพฺพคตฺติสุณฺณต
ตา, สมธฺคเต วา ตสฺมี สํสารจากรกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส อภาโว โหติ,
ตปฺปฏฺิปกฺขตฺตาทิปี **ทุกขนิโรธ**นฺติ วุจฺจติ. ทุกฺขสฺส วา ออนุปปาท
นิโรธปฺจยตฺ-ตา ทุกฺขนิโรธํ. (วิสุทธิมคฺค. ข้อ ๕๓๐ หน้า ๑๔๐)

วิเคราะห์ศัพท์ ทุกขนิโรธ

๑. ส่วน สัจจะที่ ๓ เพราะเหตุคือ ศัพท์ว่า นิ ย่อมแสดงถึงความ
ไม่มี(**อภาว**), และศัพท์ว่า **โรธ** ย่อมแสดง ถึงคุณ(**จารก**). เพราะเหตุ
นั้น ความไม่มี แห่งคุณคือทุกข์ ที่เรียกว่าคุณคือสังสาระ ในที่นี้ มีอยู่
(**อภาว** **เอตถ** **ทุกฺขโรธสฺส**) เพราะความสูญจากคติทั้งปวง (**ทุกขนิโรธ**
แปลว่า เป็นที่ไม่มีแห่งคุณคือสังสารทุกข์, เพราะความสูญจากคุณคือ
คติทั้งปวง ได้แก่ ภาวะที่นิพพานสังตจากทุกข์) **วิ.โรธ** **เอตถ** **นตฺถิติ**
นิโรธ, (นิ + โรธ, สัตตมีพหุพีหิ)

คุณ ไม่มีอยู่ ในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ที่นี้ ชื่อว่า **นิโรธ**. (นิพพาน
เป็นที่ไม่มีแห่งคุณ)

๒. หรือ ครั้นเมื่อสัจจะที่ ๓ นั้นอันมรรคบรรลุแล้ว (โดยกระทำให้
เป็นอารมณ์) ความไม่มี แห่งคุณคือทุกข์ ที่เรียกว่าคุณคือสังสาระ
(ของบุคคลผู้บรรลุสัจจะที่ ๓ นั้น) ย่อมมี, ตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธ**

แม้เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อคุณคือทุกข์นั้น. (**ทุกข์นิโรธ** แปลว่า นิพพานถูกบรรลูลึจึงไม่มีแห่งคุณคือสังสารทุกข์ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อคุณคือทุกข์นั้น ได้แก่ นิพพาน, สัตตมิมพหุพีหิ ในอรรถลักษณะ)

๓. อีกอย่างหนึ่ง สัจจะที่ ๓ เรียกว่า **ทุกข์นิโรธ** เพราะความเป็นปัจจัยแก่นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น แห่งทุกข์.(**ทุกข์นิโรธ** แปลว่า นิโรธคือความไม่เกิดขึ้นได้แก่ความดับแห่งทุกข์ ในภพ ๓ โยนิ ๓ เป็นต้น ในอนาคต, เป็นผลอุปจาระคือ คำพูดที่กล่าวในเหตุ อันใกล้ผล ความว่ากล่าวถึงผล ได้แก่ ความไม่เกิดขึ้นคือความดับแห่งทุกข์ ในอนาคต แต่หมายถึงเหตุ ได้แก่ นิพพานอันเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิดขึ้นคือความดับแห่งทุกข์ในอนาคต. **นิโรธ** แปลว่า ความดับ, ภาวสาธนะ, นิรุชฌณํ **นิโรโธ**) วิ. นิรุชฌณติ เอตถ ราคาทโยติ **นิโรโธ**, (นิ + รุช + ณ ในอธิกรณสาธนะ) ธรรมทั้งหลายมีราคาจะเป็นต้น ย่อมดับในที่นี้ เพราะเหตุที่นั่น ที่นี้ ชื่อว่า **นิโรธ**.(นิพพานเป็นที่ดับธรรมทั้งหลายมีราคาเป็นต้น)

มหาฎีกา

“อภาโว เอตถ โรธสสาติ นิโรโธ” ตี เอเตน นิพพานสส
ทุกข์วิวิตตภาวํ ทสเสติ.

สมฉิเค ตสมิ ตทธิคมโต ปุคฺคลสส โรธภาโว ปวตฺติสงฺฆาตสส
โรธสส ปฏิปทฺขภูตยา นินฺวตฺติยา อธิคตตฺตาติ. เอตสมิณฺจ อตฺเถ อภาโว
เอตสมิ โรธสสาติ **นิโรโธ** อิจฺเจว ปทสฺมาโส. ทุกฺขภาโว ปเนตถ
ปุคฺคลสส, น นิพพานสฺเสว.

อนุปปาโท เอว นิโรโธ **อนุปปาทนิโรโธ**. อายติ ภาวทิสฺสุ
 อปฺปวตฺตติ, น ปน ภงฺโกติ ภงฺควาจํ นิโรธสทฺทํ นินฺวตฺเตตฺตวา
 อนุปปาทวาจํ คณฺหาติ. เอตฺสฺมิ อตฺเถ การณฺ ผลฺลุปฺจารํ กตฺวา
 นิโรธปฺจฺจโย นิโรโธติ วุฑฺโติ. (มหาฎีกา ข้อ ๕๓๐ หน้า ๒๑๒-๓)

๑. ด้วยบทนี้ว่า “ชื่อว่า **นิโรธ** เพราะอรรถว่า ความไม่มีแห่งคุณ
 ในที่นี้ท่านอาจารย์ย่อมแสดง ถึงภาวะที่นิพพานสังต์จากทุกข์.

(นิโรธ แปลว่า เป็นที่ไม่มีแห่งคุณ, สัตตมีพหุพพิหิสมาสม ในอรรถโอกาส)

๒. ครั้นเมื่อสั่งจะที่ ๓ นั้น อันมรรคบรรลุแล้ว ความไม่มีแห่งคุณ
 ของบุคคล ผู้บรรลุสั่งจะที่ ๓ นั้น ย่อมมี เพราะบรรลุ ซึ่งความไม่
 เป็นไปที่เป็นปฏิปักษ์ ต่อคุณ กล่าวคือความเป็นไป. และในอรรถนี้
 เป็นบทสมานันท์เที่ยว ว่า **นิโรธ** เพราะอรรถว่า ครั้นเมื่อสั่งจะที่ ๓ นั้น
 อันมรรคบรรลุแล้ว ความไม่มี แห่งคุณ. (**นิโรธ** แปลว่า เป็นที่ไม่มี
 แห่งคุณ, สัตตมีพหุพพิหิสมาสม, ในอรรถลักษณะ)

ก็ ในนิโรธบทนี้ ความไม่มีแห่งทุกข์ ของบุคคล ย่อมมี, ไม่ใช่
 ความไม่มีแห่งทุกข์ ของนิพพานนั้นเที่ยว.

๓. นิโรธคือความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า **อนุปปาทนิโรโธ**. ได้แก่
 ความไม่เป็นไปในภพ ๓ โยนิ ๓ เป็นต้น ในอนาคต, แต่ไม่ใช่เป็น
 ความแตกดับ เพราะเหตุนั้น จึงห้ามแล้ว ซึ่งนิโรธศัพท์ ที่กล่าวว่า
 ความแตกดับ ย่อมถือเอา ซึ่งนิโรธศัพท์ ที่กล่าวว่าความไม่เกิดขึ้น.

ในอรรถนี้ ความเป็นปัจจัยแก่นิโรธ(คือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์
ในอนาคต) เรียกว่า นิโรธ เพราะกระทำ ซึ่งผลูปจาระ ในเหตุ
(คือกล่าวถึงผล แต่หมายถึงเหตุ).

นิพพานมี ๒ โดยปริยายแห่งเหตุ

สุปาติเสสนิพพานธาตุ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ เจติ ทูริธ โหติ
การณปริยาเยน. (อภิ. ส. ป. ๖ ข้อ ๖๓ หน้า ๔๓) นิพพาน มี ๒ อย่าง
คือ สุปาติเสสนิพพานธาตุและอนุปาติเสสนิพพานธาตุ โดยปริยาย
แห่งเหตุ.

วิภาวินีฎีกา

อุปาที่ยติ กามุปาทาทีหีติ อุปาที, ปญจกฺขนธสเสตํ อธิวจนํ,
อุปาทีเยว เสโส กิเลสเหตีติ อุปาทีเสโส, เตน สห วตตตีติ สุปาติเสสา,
สา เอว นิพพานธตฺตติ **สุปาติเสสนิพพานธาตุ. การณปริยาเยนาติ**
สุปาติเสสาทิวเสน ปญญาปนเ การณภูตสส อุปาติเสสภาวาภาวสส
เลเสน. (วิภาวินีฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖๓ หน้า ๒๘๘-๘)

ธรรมใด อันอุปาทานทั้งหลายมีกามุปาทานเป็นต้น ย่อมยึดมั่น
ไว้ (ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า
อุปาที (ธรรมที่ถูกอุปาทานยึดมั่นไว้), อุปาทีนั้น เป็นชื่อของขันธ ๕
กล่าวคือวิบากและกัมมชรูป, อุปาทีนั้นแหละอันเหลือ จากกิเลส
ทั้งหลาย(ที่ถูกอริยมรรคตัดขาด) เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **อุปาติเสสะ,**

(อุปาทินนักรัชนันท์ ๕ อันเหลือ) ธาตุใด ย่อมเป็นไป(โดยภาวะที่ถูกรกำหนด) พร้อมกับวิบากและกัมมชรูปอันเหลือจากกิเลสทั้งหลายนั้น เพราะเหตุนั้น ธาตุนี้ ชื่อว่า **สอุปาทิเสสา**, (ธาตุที่เป็นไปพร้อมกับอุปาทิเสสะ)

ชื่อว่า **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** เพราะอรรถว่า สอุปาทิเสสานั้น นั้นแหละ เป็นนิพพานธาตุ.

บทว่า **การณปริยาเยน** – โดยปริยายแห่งเหตุ, ได้แก่ โดยเลส (ข้ออ้าง) แห่งความมีอยู่และความไม่มีอยู่ของอุปาทินนักรัชนันท์ ๕ ที่เหลือ อันเป็นเหตุในการให้รู้ ด้วยอำนาจแห่งสอุปาทิเสสาเป็นต้น.

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

อุปาที่ยติ ตณฺหาทิฎฺฐีหิ ภูสํ คณฺหียตฺติ **อุปาทิ**. อุปาทินนชนฺรปญฺจกํ.
 โสเยว เอกเทเสณ วา อนวเสเสณ วา ปหีเนหิ กมฺมกิลเสเสหิ เสโสติ **อุปาทิเสโส**.
 สวิขชติ ตสฺมึ สนฺตานิเณ อุปาทิเสโส ยสฺสา อธิคตกาเลติ **สอุปาทิเสสา**.
นิพพานธาตุติ นิพพุตีสภาโว. สอุปาทิเสสา จ สา นิพพานธาตุ จาติ
 สมหาโส. นตถิ ตสฺมึ สนฺตานิเณ อุปาทิเสโส ยสฺสา อธิคตกาเลติ
อนุปาทิเสสา, อนุปาทิเสสา จ สา นิพพานธาตุ จาติ วิคฺคโห.
 (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖๓ หน้า ๓๐๖)

ธรรมใด อันค้นหาและทิวุจิทั้งหลายย่อมยึดมั่นไว้(ด้วยอำนาจ กระทำให้เป็นอารมณ์) เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่า **อุปาทิ** (ธรรมที่ถูกค้นหาและทิวุจิยึดมั่นไว้), อุปาทินนชั้นันท์ ๕ กล่าวคือ วิบากและกัมมชรูป.

อุปาทินนขันธ ๕ กล่าวคือวิบากและกัมมชรูปนั้นนั้นแหละ อันเหลือจากกรรมและกิเลสทั้งหลายที่ถูกละ โดยส่วนหนึ่ง หรือโดย ไม่เหลือ เพราะเหตุ นั้น ชื่อว่า **อุปาติเสสะ**.(อุปาทินนขันธ ๕ อันเหลือ)

อุปาติเสสะ ในสันดานนั้น มีอยู่ แก่ธาตุใด ในกาลที่บรรลุ เพราะเหตุ นั้น ธาตุ นั้น ชื่อว่า **สอุปาติเสสา**. (ธาตุที่มีอุปาติเหลืออยู่)

บทว่า **นิพพานธาตุ** ได้แก่ สภาวะที่ดับ. **สอุปาติเสสนิพพานธาตุ** เป็นบท สมาสว่า เป็นสอุปาติเสสาด้วย สอุปาติเสสานั้น เป็นนิพพาน ธาตุด้วย.

อุปาติเสสะ ในสันดานนั้น ไม่มีอยู่ แก่ธาตุใด ในกาลที่บรรลุ เพราะเหตุ นั้น ธาตุ นั้น ชื่อว่า **อนุปาติเสสา**.(ธาตุที่ไม่มีอุปาติเหลืออยู่)

อนุปาติเสสนิพพานธาตุ มีวิเคราะห์ว่า เป็นอนุปาติเสสาด้วย อนุปาติเสสานั้น เป็นนิพพานธาตุด้วย.

ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา

ขนฺธาวเสสสส ภาวาภาวเลสิ อฺปาทาย อฺยึ เภโท วุตฺโตติ วุตฺตํ.

“**ทฺวิธํ โทติ การณปริยาเยนา**”ติ ทฺวิธปญฺญาปนสส การณเลสนาติ อตฺถโธ. (ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกา ป. ๖ ข้อ ๖๓ หน้า ๓๐๗)

ประเภทนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ เพราะอาศัยซึ่งการอ้างถึง ความมีอยู่และความไม่มีอยู่ แห่งขันธที่เหลือ เพราะเหตุ นั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**นิพพานมี ๒ อย่าง โดยปริยายแห่งเหตุ**” ความว่า โดยการอ้างแห่งเหตุ เพื่อการให้รู้ถึงนิพพานมี ๒ อย่าง.

อภฺรฐกถา ปฏฺิสมฺภิทา

ตตฺถ อุปาทียเต “อหํ มมา”ติ ภูสํ คณฺหียตีติ **อุปาทิ**,
 ขนฺธปญฺจกสฺเสตํ อธิวจนํ. อุปาทียเวย เสโส อวสฺสิญฺจติ **อุปาทิสโส**,
 สห อุปาทิสเสน วตฺตตีติ **สอุปาทิสเสสา**. นตฺถตฺถ อุปาทิสโสติ
อนุปาทิสเสสา. (อ.ปฏฺิ.ม. ปรีนินฺพพานญฺยานินฺทเทส ซ้อ ๘๖)

ในนินฺพพานธาตุ ๒ ประการเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทิ เพราะอรรถว่า
 ชั้น ๕ ที่ถูกยึดถืออย่างแรงว่า “เรา ของเรา” ดังนี้, อุปาทินั้น เป็นชื่อ
 ของชั้นปัญจกะ. อุปาทิจือชั้น ๕ นั้นแหละ ที่ยังเหลืออยู่ เพราะเหตุนั้น
 ชื่อว่า อุปาทิสเสสะ, ธาตุใด ย่อมเป็นไป พร้อมกับด้วยอุปาทิสเสสะ
 เพราะเหตุนั้น ธาตุนั้น ชื่อว่า **สอุปาทิสเสสา(นินฺพพานธาตุ)**. อุปาทิสเสสะ
 ไม่มีอยู่ ในธาตุนี้ เพราะเหตุนั้น ธาตุนี้ ชื่อว่า **อนุปาทิสเสสา(นินฺพพานธาตุ)**.

ลักษณะทิติกะของนินฺพพาน

(วิ.ม.ซ้อ ๕๕๖)

ธรรมที่มีปริมาณ ๓ มีลักษณะเป็นต้น

สนฺตลิกขณํ มีภาวะที่สงบกจากทุกข์ทั้งปวง โดยภาวะเป็นที่สิ้นไป
 แห่งตัณหา และเป็นที่ย่ำยีซึ่งความเมาเป็นต้น เป็นลักษณะ.

อจฺจุตฺริสํ อสฺสาสกรณฺรํ ภา มีความไม่เคลื่อนไหว เป็นสัมปตฺตริส
 หรือเป็นกัจจกรส โดยปริยาย เพราะกระทำซึ่งความไม่มีการเคลื่อนไหวให้
 เป็นเหมือนกิจ, ก็ ความไม่เคลื่อนไหวของนินฺพพานนั้น คือการไม่สละสภาวะ

ได้แก่ความไม่วิการ หรือมีการกระทำซึ่งความโล่งใจ แก่บุคคลผู้มีจิต
เปื้อนหน่ายในสังสารทุกข์ เป็นกิจจรรส.

อนิมิตตปัจจุภูฐานํ นิบุปฺปญฺจปัจจุภูฐานํ วา มีความเป็นธรรม
ที่สูญจากนิมิตคือขันธ์ ๕ เป็นอาการปัจจุภูฐาน หรือมีความไม่มีธรรม
เป็นเครื่องเน้นซ้ำมีรากะเป็นต้น เป็นอาการ ปัจจุภูฐาน โดยภาวะที่
เป็นเหตุเข้าไปสงบธรรมที่เป็นเหตุเน้นซ้ำทั้งปวงมีรากะเป็นต้น.

อนึ่ง เหตุใกล้ที่เป็นปัจจัย แก่การเกิดขึ้น ของนิพพาน ไม่มี.

กุศลจิต

ความหมายคำว่า กุศล

อฏฺฐสาลินี

กุสลนฺติ กุจฺฉิตานํ สลนาทีหิ อตฺเถหิ กุสลํ. อปิจ อารุคฺยญฺเณ
อนวชฺชญฺเณ โโกสลลสมฺภูตญฺเณ จ กุสลํ. ยเถว หิ “กจฺจิจฺ นุ โภโต
กุสลนฺ”ติ (ขุ.ชา. ๒๗/๑๔๖/๓๔๕, ชา. ๒๘/๑๒๙/๕๑) รูปกายเย
อนาตุรตฺตาย อเคลณเยเนน นิพฺยาธิตาย อารุคฺยญฺเณ กุสลํ วุตฺตํ เอวํ
อรูปรหมเมปิ กิเลสฺตฺตฺตาย กิเลสฺเคลณฺยสฺส จ กิเลสฺพฺยาธินอ อภาเว
อโรคฺยญฺเณ กุสลํ เวทิตพฺพํ. กิเลสวชฺชสฺส ปน กิเลสโทสฺส
กิเลสทฺรตฺส จ อภาวา อนวชฺชญฺเณ กุสลํ. โโกสลลํ วุจฺจติ ปญฺญา,
โกสลลโต สมฺภูตตฺตา โโกสลลสมฺภูตญฺเณ กุสลํ.

ญาณสมปยุตต์ ตาว เอว์ โหตุ; ญาณวิปยุตต์ กณฺติ. ตมฺปิ
 รุฬฺหีสทฺเทน กุสลเมว. ยถา หิ ตาลปณฺเณหิ อกตฺวา กิลฺยชาทึหิ
 กตมฺปิ ตํสริกฺขตฺตา รุฬฺหีสทฺเทน ตาลวณฺฺณนฺตฺเวว วุจฺจติ,
 เอว์ ญาณวิปยุตฺตมฺปิ กุสลนฺตฺเวว เวทิตพฺพํ. นิปฺปรียาเยน ปน
 ญาณสมปยุตฺ อํโรคฺยญฺเณ อนวชชฺญญฺเณ โกสลลสมฺภูตฺญฺเณนาติ
 ติวเรณฺปิ กุสลนฺติ นามํ ลภติ, ญาณวิปยุตฺตํ ทฺวิเรเนว. อิติ ยถจ
 ชาตกปริยาเยน ยถจ พาหิติกสฺสฺตฺตปริยาเยน ยถจ อภิธมฺมปริยาเยน
 กุสลํ กถิตํ, สพฺพํ ตํ ตึหิปี อตฺเถหิ อิมสฺมี จิตฺเต ลพฺภติ. (อภฺจฺสาลินี
 หน้า ๑๐๙-๑๑๐)

พระบาลีบทว่า **กุสลํ** ชื่อว่า จิตที่เป็นกุศล เพราะอรรถทั้งหลาย
 มีการยังบาปธรรมทั้งหลายที่น่ารังเกียจให้ห้วนไหวนคือมีสภาวะ
 ทำลายบาปทั้งหลายที่น่ารังเกียจเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จิตที่เป็นกุศล เพราะอรรถว่า ความไม่มี
 กิเลสโรค เพราะอรรถว่า สภาวะที่ไม่มีโทษคือโรคเป็นต้น
 และเพราะอรรถว่า บังเกิดแต่ความฉลาด. (เป็นอนิพผันนปาฏิพทิก)

อธิบายว่า จิตที่เป็นกุศล อันบัณฑิตพึงทราบ เพราะอรรถว่า
 ความไม่มีโรค เหตุเพราะความไม่มี แห่งความกระสับกระส่ายคือกิเลส
 ไม่มีความป่วยไข้คือกิเลส และไม่มีพยาธิคือกิเลส ในอรุปรธรรมแน่อน
 เหมือนอย่างคำที่ท่านกล่าวถึงกุศล เพราะอรรถว่าความไม่มีโรค
 เหตุเพราะ ความไม่มีแห่งความกระสับกระส่าย เพราะความไม่มี

ความป่วยไข้ เพราะความไม่มีพยาธิในร่างกาย ดุจคำว่า “**กจจิ นุ โภโต กุสล** – กุศล(ความไม่มีโรค)มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือหนอ”.

ก็ ชื่อว่า จิตที่เป็นกุศล เพราะอรรถว่า สภาวะที่ไม่มีโทษ เหตุเพราะความไม่มีแห่งโทษคือกิเลส แห่งโทษที่ประทุษร้ายคือกิเลส และแห่งโทษที่เราร้อนคือกิเลส.

ปัญญา ท่านเรียกว่า โภัสลละ(ความฉลาด), ชื่อว่า จิตที่เป็นกุศล เพราะอรรถว่า บังเกิดแต่ความฉลาด เหตุเพราะบังเกิดแต่ปัญญา ชื่อว่า โภัสลละ. **ถามว่า** ญาณสัมปยุตตจิต จงชื่อว่ากุศลก่อนอย่างนั้น, แต่ญาณวิปยุตตจิตชื่อว่า กุศล ได้อย่างไรกัน?

ตอบว่า แม้ญาณวิปยุตตจิตนั้น ก็เป็นกุศลนั่นเองโดยรุษหิศัพท์ (ศัพท์ที่ไม่เพ่งอรรถ ย่อมเป็นไปตามความปรารถนา), เหมือนอย่างว่า แม้พัดที่บุคคลทำ ด้วยเสื่อรำแพนเป็นต้น ไม่ได้ทำด้วยใบตาล เขาก็เรียกกันว่า “พัดใบตาลนั่นเอง” โดยรุษหิศัพท์ เพราะเหมือนกับ ใบตาลนั้นฉันใด, แม้ญาณวิปยุตตจิต บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น “เป็นกุศลนั่นเอง” ฉะนั้น.

แต่ ว่าโดยนิปปริยาย ญาณสัมปยุตตจิต ย่อมได้ชื่อว่า “กุศล” แม้โดยอรรถ ๓ อย่าง คือ เพราะอรรถว่าความไม่มีโรค เพราะอรรถว่า สภาวะที่ไม่มีโทษ เพราะอรรถว่าบังเกิดแต่ความฉลาด. ญาณวิปยุตตจิต ย่อมได้ชื่อว่า กุศล โดยอรรถ ๒ อย่างเท่านั้น.

มหาฎีกา

ตตถ กุสลภูเจณ **กุสล**. โภย กุสลภูโจ นาม? อาโรคยภูโจ อนวชชภูโจ สุขวิปากภูโจ. อาโรคยภูเจนาปี ทิ กุสล วุจจติ “กจจิ นุ โภโต กุสลน” ตืออาทีสุ (ขุ.ชา. ๒๗/๑๔๖/๓๔๕, ชา. ๒๘/๑๒๙/๕๑). อนวชชภูเจนาปี “กตโม ปน ฆนเต กุสโล กายสมาจาโร? โย โข มหาราช อนวชโซ กายสมาจาโร” ตืออาทีสุ (ม.ม. ๑๓/๓๖๑/๓๔๘). สุขวิปากภูเจนาปี “กุสลาณ กิกขเว ฆมมานัง สมหานเหตุ” ตืออาทีสุ (ที.ปา. ๑๐/๘๐/๔๙). กุสลจิตตตถทิ รากาทีนัง เจตสิกโรคานัง อวชชสภาวานัง ปฎิปกขภาวัต, สุขวิปากวิปจจนโต จ อโรคัง, อนวชชัง, สุขวิปากถจ.

สทตถโต ปน กุจฉิตเต ปาปฆมเม สลยติ จลยติ กมเปติ วิทธีเสตีติ **กุสล**. ๗เป๗. (มหาฎีกา ข้อ ๔๕๑ หน้า ๑๒๕-๖)

ในกุสลชาติเป็นต้นเหล่านั้น ชาติชื่อว่า **กุศล** เพราะอรรถว่า กุสละ. ชื่อว่า อรรถว่า กุสละ นี้ คืออะไร? ตอบว่า อรรถว่า ความไม่มีโรค อรรถว่าสภาวะที่ไม่มีโทษ อรรถว่ามีวิบากเป็นสุข.

อธิบายว่า กุศล ย่อมถูกเรียก แม้เพราะอรรถว่า ความไม่มีโรค ในคำมีอาทิว่า “**กจจิ นุ โภโต กุสล** – กุศล(ความไม่มีโรค) มีแก่ท่าน ผู้เจริญบ้างหรือหนอ?”.

แม้เพราะอรรถว่าสภาวะที่ไม่มีโทษ ในคำมีอาทิว่า “**กตโม ปน ฆนเต กุสโล กายสมาจาโร? โย โข มหาราช อนวชโซ กายสมาจาโร** – ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ กายสมาจาร อันเป็นกุศล เป็นไฉน? คู่ก่อนมหาบพิตร กายสมาจารใดแล อันไม่มีโทษ” ดังนี้.

แม้เพราะอรรถว่ามีวิบากเป็นสุข ในคำมาอาทิว่า “**กุสลานํ ภิกขเว ฌมมานํ สมาทานเหตุ** – ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุแห่ง การสมาทานธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศล(คือธรรมมีวิบากเป็นสุข)” ดังนี้.

เป็นความจริงว่า กุศลจิต ชื่อว่า อโรคยะ อนุวัชชะ และสุขวิปากะ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ ต่อโรคที่มีในจิตมีรากะเป็นต้น เป็นปฏิปักษ์ ต่อสภาวะที่มีโทษทั้งหลายมีรากะเป็นต้น และเพราะผลดีวิบาก ที่เป็นสุข

ส่วน ว่าโดยอรรถของศัพท์ ชื่อว่า **กุศล** เพราะอรรถว่า ย่อมยังบาปธรรมทั้งหลาย ที่น่าเกลียดให้ห้วนไหว ให้สั้น ให้สะเทือน คือให้ทำลายไป. ๆเปฯ.

ลักษณะที่จุดกาะของกุศลจิต ๒๑

ตเทตํ ลกขณาทิวเสน อนุวชชสุขวิปากลกขณํ, อกุสลวิหิตฺตสนรฺสํ, โวทานปจฺจุปฺปญฺจานํ, โยนิโสมนสิการปทฺฐจฺานํ. สวชชปฏิปกฺขตฺตา วา อนุวชชลกขณเมว กุสลํ, โวทานภาวรฺสํ, อัญฺญวิปากปจฺจุปฺปญฺจานํ, ยถาวุตฺตปทฺฐจฺานเมว. (อฏฺฐสาลีนี้ หน้า ๑๑๙)

โดยสามารถแห่งลักษณะเป็นต้น กุศลจิตนั้น มีสภาวะที่ไม่มีโทษ คือรากะเป็นต้น และมีวิบากนามขันธ์ ๔ ที่เป็นสุข เป็นลักษณะ, มีการกำจัดอกุศล ด้วยอำนาจตทั้งคะ วิกขัมภณะและสมุจเฉทปหาน ตามสมควรอันมีประเภทกามกุศล มหัคคตกุศลและโลกุตตรกุศล เป็นกิจจรส, มีความบริสุทธิ์จากกิเลสมลทิน เป็นอาการปรากฏแก่

ญาณของพระโยคี, มีโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้. การทำไว้ในใจ โดยโยนิ คือโดยทางได้แก่ โดยเป็นอุบายเหตุ ชื่อว่า **โยนิโสมนสิการ.**

เมื่อว่าโดยสภาวะ ได้แก่ อารมณ์จิตที่เกิดขึ้น ที่ทำวงศ์ให้หมุน เปลี่ยนไป โดยความเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลาย ในเมื่อถึงพร้อม ด้วยปฏิรูปเทสวาสะเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายที่มาปรากฏทางทวาร ๖ ของผู้มีสันดานเป็นไปกับด้วยอนุสัย ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

อีกนัยหนึ่ง กุศลจิต มีสภาวะที่ไม่มีมีโทษ เพราะเป็นปฏิบัติยกต่อ ธรรมที่มีโทษ เป็นลักษณะ, มีความผ่องแผ้วเพราะไม่ถูกกิเลสมลทิน ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เป็นสมบัติรส, มีวิบากที่น่าปรารถนา เป็นผลปรากฏ, มีโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้.

อภิธมมาวตาร

ตสฺมา อนวชชอญฺจวิปากลกฺขณํ กุสลํ, อกุสลวิทฺธํสนรสํ,
 โวทานปจฺจุปฺปญฺจานํ, วชชปฏิปกฺขตฺตา อนวชชลกฺขณํ วา กุสลํ,
 โวทานภารสํ, อญฺจวิปากปจฺจุปฺปญฺจานํ, โยนิโสมนสิการปทฺถญฺจานํ.
 (เหมือนอัญญาสาลินี) สาวชชานิญฺจวิปากลกฺขณมฺกุสลํ
 ตทฺทวิปริตลกฺขณมฺพฺยาकर्ตํ, อวิปากการํ วา. (อภิธมมาวตาร
 ปฐมปริจเฉท ข้อ ๑๑ หน้า ๒)

อกุศลจิต มีสภาวะที่เป็นไปกับด้วยโทษคือราคะเป็นต้นและมีวิบากนามขันธ์ ๔ ที่ไม่นำปรารณา เป็นลักษณะ, **อัพยากตจิต** มีความตรงกันข้ามกับกุศลและอกุศลทั้ง ๒ นั้น เป็นลักษณะ หรือมีความไม่ควรแก่วิบาก เป็นลักษณะ.

ลักษณะที่จตุกกะของอกุศลจิต ๑๒

สาวชชานิน္ณฐวิปากลกขณมกุสลํ, อนตถชนนรส์,
สงกิลสพจจุปฏชานํ, อโยนิโสมนสิการปทฐชานํ. อถ วา คารยหฆาวโต
สาวชชลกขณเมว, สงกิลสภาวรส์, อนิน္ณฐวิปากปจจุปฏชานํ,
อโยนิโสมนสิการปทฐชานํ. (อภิธมฺมาวตาราภินวฎฐีกาหน้า ๑๖๑)

อกุศลจิต มีสภาวะที่เป็นไปกับด้วยโทษคือราคะเป็นต้น และมีวิบากนามขันธ์ ๔ ที่ไม่นำปรารณา เป็นลักษณะ, มีการทำสิ่งที่มีไช้ประโยชน์ให้เกิดขึ้น เป็นกิจจรส, มีความเศร้าหมองและเร่าร้อน ด้วยกิเลสมลทิน เป็นอาการปรากฏแก่ญาณของพระโยคี, มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุไกล้,

อิกนัยหนึ่ง อกุศลจิต มีสภาวะที่เป็นไปกับด้วยโทษ เพราะภาวะที่ฟังถูกติเตียนรังเกียจ, มีความเศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะถูกกิเลสมลทินทำให้เศร้าหมอง และเร่าร้อน เป็นสมบัตริส, มีวิบากที่ไม่นำปรารณา เป็นผลปรากฏ, มีอโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุไกล้.

ลักษณะที่จตุกกะของบารมี ๑๐

ลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฏฐานของบารมี
ว่าโดยความไม่ต่างกันของบารมีทั้งปวง
อัฐกถา จรียาปิฎก

อวิเสเสน ตาว สพฺพปาปิ ปารมมียะ ปราณุกฺคหฺลภฺขณา,
ปรเสํ อูปการกรณฺรสา อวิกรมปนฺรสา วา, หิตเสิตาปจฺจุปฺภูชานา
พฺพุตฺตปจฺจุปฺภูชานา วา, มหากรุณาปทฺฏชานา
กรุณฺญาปายโกสฺสทฺลปทฺฏชานา วา. (อ. จรียปิฎก หน้า ๓๒๘)

บารมีทั้งปวง มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะ
แก่เหล่าสัตว์อื่นเป็นกิจจรส. หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นสมบัติจรส.

มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นอาการปัจจุปฏิฐาน
หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผลปัจจุปฏิฐาน.

มีมหากรุณาเป็นปทัฏฐาน หรือมีกรุณาและความเป็นผู้ฉลาด
อันเป็นอุบาย เป็นปทัฏฐาน.

แต่ ว่าโดยองค์ธรรมที่แตกต่างกัน ในแต่ละบารมี

วิเสเสน ปน ยสฺมา กรุณฺญาปายโกสฺสทฺลปรีคฺคหิตา
อตฺตูปกรณฺปริจฺจจากเจตนา **ทานปารมิตา**. กรุณฺญาปายโกสฺสทฺลปรีคฺคหิตํ
กายวสีสุจฺริตํ อตฺถโต อกตฺตพฺพวิริตฺกตฺตพฺพกรณฺเจตนาทโย จ
ศีลปารมิตา. กรุณฺญาปายโกสฺสทฺลปรีคฺคหิตโต อาทีนฺวทสฺสนปฺพุพฺงคโม
กามภเวหิ นิกฺขมฺนจิตฺตฺปปาโท **เนกขมฺมปารมิตา**.

กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต ฌมมานันํ สามณฺณวิเสสลกขณาวโพโธ
 ปญฺญาปารมิตา. กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต กายจิตฺเตหิ
 ปรหิตารมฺโห **วริยปารมิตา**. กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต
 สตตสงฺขาราราธสหนํ อโทสปปธานโน ตทาการปฺปวตตจิตฺตูปปาโท
ขนฺติปารมิตา. กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต วิรติเจตนาทิเกหิ
 อวิสํวาทนํ **สจฺจปารมิตา**. กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต
 อจลสมาทานาธิญฺจณานํ ตทาการปฺปวตโต จิตฺตูปปาโท **อธิญฺจณปารมิตา**.
 กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตโต โลกสฺส หิตสฺสุขุปสํหาโร อตถโต อพฺยาปาโท
เมตฺตาปารมิตา. กรุณฺเฒบายโกสลลปริคคหิตตา อนุนยปฏฺธิวิทฺธัสสี
 อธิญฺจณินฺนุเจสฺสุ สตตสงฺขารเอสฺสุ สมปฺปวตติ **อุเปกฺขาปารมิตา**.
 (อ.จริยปิฎก หน้า ๓๒๘)

เพราะเหตุคือ **ปริจาคเจตนา**อันเป็นอุปกณ์ของตน ที่ถูกกำหนด
 ถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย เป็นทานบารมี
 กายสุจริตและวจีสุจริต ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณาและ
 ความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย และว่าโดยอรรถได้แก่**เจตนาเป็นต้น**
 ที่วิริติกรรมไม่ควรทำ และทำกรรมที่ควรทำ เป็น**ศีลบารมี**.

จิตตูปบาทที่หลีกออก จากกามภพทั้งหลาย มีการเห็นโทษเป็น
 ประมุขที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็น
 อุบาย เป็น**เนกขัมมบารมี**.

การหยั่งรู้ถึงสามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ แห่งธรรมทั้งหลาย
 ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย
เป็นปัญญาบารมี

การเพียรเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ด้วยกายและจิตที่ถูก
 กำหนดถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย ได้แก่
จิตตูปบาท ที่เป็นไปโดยอาการที่มีอโทสะเป็นประธานนั้น
เป็นขันติบารมี.

การไม่พูดเท็จ อันเป็นประภทวิริติและเจตนาเป็นต้น
 ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย
เป็นสัจจบารมี.

สมาทานาธิฐานอันไม่หวั่นไหว ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณา
 และความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย ได้แก่ **จิตตูปบาทที่เป็นไปโดย**
อาการที่มีความตั้งใจมั่นสมาทานอันไม่หวั่นไวนั้น เป็นอธิฐานบารมี.

การนำไปอย่างดียิ่งซึ่งประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ชาวโลก
 ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย
 โดยอรรถได้แก่ **อภัยบาท เป็นเมตตาบารมี**

การกำจัดทำลายโลภะและปภีฆะ ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วยกรุณา
 และความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย ได้แก่ ความเป็นไปเสมอกัน
 (สมบุพตติ) ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ที่เป็นอริฐะและอนิฐะ
เป็นอุเบกขาบารมี.

ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และปทัฏฐานของแต่ละบารมี อัฐกถา จรียาปิฎก หน้า ๓๒๙

ตสฺมา ปริจจาคลกฺขณา **ทานบารมี** เทยฺยธมฺเม โลกวิทฺธัสนฺรสา
อนาสตติปจฺจุปฏฐานา ภาววิภาวสมฺปตฺติปจฺจุปฏฐานา วา
ปริจฺจชิตฺตพฺพตฺถุปฏฐานา.

เพราะเหตุที่องค์ธรรมนั้นต่างกัน ลักษณะเป็นต้นจึงต่างกันอย่างนี้
คือ **ทานบารมี** มีการบริจาคเป็นลักษณะ. มีการกำจัดโลภะในเทยยธรรม
เป็นกิจจรัส. มีความไม่ติดข้องเป็นอาการปัจจุปฏฐาน หรือมีภวสมบัติ
และวิภวสมบัติ เป็นผลปัจจุปฏฐาน. มีวัตถุอันควรบริจาค เป็นปทัฏฐาน.

สีลนลกฺขณา **ศีลบารมี** สฺมาธานลกฺขณา ปตฺติฏฐานลกฺขณา จาติ
วุตฺตํ โหติ. ทุสฺสีลยวิทฺธัสนฺรสา อนวชฺชรสสา วา โสเจยฺยปจฺจุปฏฐานา
หิโรตฺตปฺปปฏฐานา.

ศีลบารมี มีสีลณะคือการตั้งไว้ด้วยดีและเป็นที่ตั้งมั่นเป็นลักษณะ.
อธิบายว่า มีสมาธานเป็นลักษณะ และมีปติฏฐานเป็นลักษณะ.

มีการกำจัดความเป็นผู้ทุศีลเป็นกิจจรัส.

หรือมีความเป็นธรรมที่ไม่มีโทษเป็นสมบัติรส.

มีความสะอาดทางกายทวารเป็นต้นเป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

มีหิริและโอตตัมปะเป็นปทัฏฐาน.

กามโตะ จ ภาวโตะ จ นิภฺขมนลกฺขณา **เนกขัมมบารมี**

ตทาทีนวิภาวฺนฺรสา ตโตะ เอว วิมุขภาวปจฺจุปฏฐานา สัณฺเวคปฏฐานา.

เนกขัมมบารมี มีการหลีกออก จากกามและจากภพเป็นลักษณะ. มีการยังโทษของกามและภพนั้นให้ปรากฏเป็นกิจจรัส. มีความหมუნหน้ากลับจากโทษนั้นเท่านั้นเป็นอาการปัจจุปัฏฐาน. มีความสังเวชเป็นปทัฏฐาน.

ยถาสภาวปฏิเวธลกขณา **ปณฺญาปารมี** อุกฺขลิตปฏิเวธลกขณา
 วา กุสลิสสาสชิตตออุสุปฏิเวโธ วีย วิสโยภาสนรสา ปทีโป วีย
 อสมโมหปจฺจุปฏฺฐานา อรณฺณคตฺสุเทสิ วีย สมาริปทฺฐานา

ปัญญาบารมี มีการรู้แทงตลอดสภาวะธรรมตามที่เป็นจริงเป็นลักษณะ หรือการรู้แทงตลอดที่ไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะดุกการแทงของลูกศรที่นายขม้งธนูยิงไป. มีการส่องสว่างอารมณ์เป็นกิจจรัสจฺจฺประทีป. มีความไม่หลงแม้ในอารมณ์เล็กน้อย เป็นอาการ ปัจจุปัฏฐาน ดุจผู้ชี้ทางที่แม่นยำแก่ผู้ไปสุ่ป่า, มีสมาธิเป็นปทัฏฐาน หรือมีอริยสัจจ ๔ เป็นปทัฏฐาน.

จตฺตจฺจปทฺฐานา วา. อุสุสาหลกขณา **วิริยปารมี** อุกฺตถมภนรสา
 อสฺสีทนปจฺจุปฏฺฐานา วิริยารมภวตฺถุปทฺฐานา สํเวคปทฺฐานา วา.

วิริยบารมี มีอุสุสาหะ ในเมื่อได้รับความลำบากเป็นลักษณะ. มีการอุปถัมภ์คือมีการตามมอบให้กำลังแก่สหชาติธรรม ไม่ให้ตกไปในฝ่ายโกศลชชะเป็นกิจจรัส. มีการไม่ทรุดจมลงเป็นอาการปัจจุปัฏฐาน. มีวัตถุคือเหตุแห่งวิริยารัมภะ ๘ อย่างเป็นปทัฏฐาน หรือมีสังเวควัตถุ ๘ อย่าง มีการพิจารณาภัยในอบายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

ขมนลกขณา **ขนติปารมี** อธิฐานนิภูฐสหรรสา

อธิวาสนปจจุปฏฐานา อวิโรธปจจุปฏฐานา วา ยถาภูตทสสนปทฐานา.

ขันติปารมี มีความอดทนเป็นลักษณะ. มีความอดกลั้น

(ต่อความพลัดพราก)ที่เป็นอธิภูฐะและ(การประสบกับ)อนิภูฐะ เป็นกิจจรส. มีอธิวาสนะ คือการทำทุจริตของบุคคลอื่นให้อยู่เหนือตน คือความยอมรับไว้ได้เป็นอาการปจจุปฏฐาน หรือมีความไม่โกรธ เป็นผลปจจุปฏฐาน. มียถาภูตทสสนะ คือการเห็นตามความเป็นจริง เป็นปทฐาน.

อวิสำทนลกขณา **สัจจปารมี** ยถาสภาววิภาวนรสา

สาธูตาปจจุปฏฐานา โสจรจปทฐานา

สัจจปารมี มีการไม่พูดเท็จเป็นลักษณะ. มีการยังสภาวะ

ตามความเป็นจริงให้ปรากฏเป็นกิจจรส. มีความเข้มขื่นใจ เป็นอาการปจจุปฏฐาน. มีโสรัจจะคือความเป็นผู้รำเริงในสุจริต อันตั้งามเป็นปทฐาน.

โพธิสมภาเรสุ อธิฐานลกขณา **อธิฐานปารมี** เตสั

ปฐิปกษาภิกาวนรสา ตตถ อจลตาปจจุปฏฐานา โพธิสมภารปทฐานา.

อธิษฐานปารมี มีอธิฐานในโพธิสมภารทั้งหลายเป็นลักษณะ.

มีการครอบงำปฏิบัติของโพธิสมภารเหล่านั้นเป็นกิจจรส. มีความไม่หวั่นไหวในการครอบงำปฏิบัติเป็นอาการปจจุปฏฐาน.

มีโพธิสมภารเป็นปทฐาน.

หิตาการปวัตตติลกขณา **เมตตาปารมี** หิตุปสัหารรสา
 อาฆาตวินยรสา วา(อาฆาตวินยปฏัจจุฏฐานา, วิ.ม. ข้อ ๒๓๖)
 โสมมภาวปจจุฏฐานา สุตตานั มนาปภาวทสสนปทฐานา.

เมตตาปารมี มีความเป็นไปโดยอาการที่เที่ยวไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
 แก่สัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ. มีความน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล
 ในสัตว์ทั้งหลายเป็นกิจจรส. หรือมีการกำจัดความอาฆาต ๙ อย่าง
 เป็นกิจจรส, หรือตนเอง ย่อมเกิดขึ้นในอารมณเฑ, ก็ย่อมยังการกำจัด
 ความอาฆาตให้ปรากฏในอารมณเฑนั้น(วิ.ม. ข้อ ๒๖๓ ว่าเป็นปัจจุฏฐาน).
 มีความเยือกเย็น เป็นอาการปัจจุฏฐาน. มีการเห็นภาวะที่สัตว์
 ทั้งหลายเป็นผู้นำเจริญใจ แม้เป็นผู้ที่ไม่นำเจริญใจ เพราะภาวะแห่งผู้มี
 สัญญาว่าไม่เป็นปฏิกุลในสิ่งที่ เป็นปฏิกุลเป็นสภาพ, จะป่วยกล่าวไป
 ถึงสัตว์ทั้งหลายผู้นำเจริญใจ เพราะประกอบด้วยคุณมีทาน ปิยวาจา
 เป็นต้น และคุณมีศีล สุตะ เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน, ได้แก่ โยนิโสมนสิการ
 ที่เป็นไปโดยประการ อย่างนั้น เป็นปทัฏฐานของเมตตานี้.

มขมตตการปวัตตติลกขณา **อุเบกขาปารมี** สมภาวทสสนรสา
 ปฏีฆานุนยวูปสมปจจุฏฐานา กम्मสสกตาปจจเวกขณปทฐานา.

อุเบกขาปารมี มีความเป็นไปโดยอาการมีตนในท่ามกลาง
 (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย)เป็นลักษณะ. มีทัสสนะคือการเห็น
 ซึ่งความเสมอกัน(โดยความเป็นไปที่วางเฉย ในสัตว์และสังขาร
 ทั้งหลาย มีประเภทแห่งปิยบุคคล เป็นต้น เป็นกิจจรส, ความว่า

มีการถือเอาซึ่งสัตว์และสังขารทั้งหลายเหล่านั้น โดยภาวะที่เสมอกัน
 นั่นเอง ด้วยการมองดูอย่างเหมาะสม เป็นกิจจรัส. มีการเข้าไปสงบ
 ปฏิฆะและโลภะ(ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย, ความว่าการเข้าไปสงบคือ
 การวิหังขมณะ ซึ่งปฏิฆะและโลภะเหล่านั้น โดยเป็นไปด้วยอาการ ที่เข้าไป
 สงบ ซึ่งปฏิฆะและโลภะ ในสัตว์และสังขารทั้งหลายเหล่านั้น เพราะไม่
 ถือเอา ซึ่งปฏิกุศลอาการและอปฏิกุศลอาการ ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย)
 เป็นอาการปัจจุภูฐาน. มีการปัจจเวกขณ์ภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็น
 สมบัติของตน อันเป็นไปอย่างนี้ว่า

**“กมมสฺสกา สตฺตา, เต กมมสฺส รุจฺจฺยา สุชิตฺตา วา ภวิสฺสนฺติ,
 ทุกฺขโตะ วา มุจฺจิสฺสนฺติ, ปตฺตสมฺปตฺตีโตะ วา น ปริหาสิสฺสนฺติ**

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นสมบัติของตน, พวกสัตว์เหล่านั้น
 จักเป็นผู้ถึงสุขด้วยความชอบใจของกรรม(นี่เป็นการปฏิเสธอาการ
 ที่เป็นไปของเมตตา), หรือจักพ้น จากความทุกข์ด้วยความชอบใจ
 ของกรรม(นี่เป็นการปฏิเสธอาการที่เป็นไปของกรุณา), หรือว่า
 จักไม่เสื่อมสิ้นไป จากสมบัติที่ตนถึงแล้ว ด้วยความชอบใจของกรรม
 (นี่เป็นการปฏิเสธอาการที่เป็นไปของมุกิตา)” ดังนี้ เป็นปทัฏฐาน.
 ความว่า กัมมัสมกตาญาณ ที่เป็นไปโดยมุขคือการปฏิเสธอาการ
 ที่เป็นไปของธรรม ๓ ประการมีเมตตาเป็นต้น เป็นอาสันนการณะ
 แห่งอุเบกขาพรหมวิหาร.(นี่เป็นปทัฏฐานของอุเบกขาบารมี
 ในส่วนที่เป็นอุเบกขาพรหมวิหาร)

ลักษณะที่จตุกกะของอุเบกขาพรหมวิหาร

สตเตสุ มชฌตตาคารปวัตตติลกขณา **อุเปกขา, สตเตสุ**

สมภาวทสฺสนรสา, ปฏิกขานุนยวุปสมปจฺจุฏฺฐานา, “**กम्मสฺสกา**
สตตา, เต กम्मสฺส รุจฺยา สุขิตา วา ภวิสฺสนติ, ทุกฺขโต วา มุจฺจิสฺสนติ,
ปตฺตสมปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนตฺติ เอว”

ปวัตตกम्मสฺสกาตาสฺสนปทฺฐานา. (วิ.ม. ข้อ ๒๖๔ หน้า ๓๕๐)

ในลักษณะที่จตุกกะของอุเบกขาพรหมวิหารนี้ วิสุทธิมัคค์
แสดงปทัฏฐฐานเหมือนกับอุเบกขาบารมี ในอัฐกถาจรियाปิฎก,
ส่วน ๓ อย่างข้างต้น อุเบกขาบารมี ย่อมได้ ในสัตว์ และสังขาร,
แต่อุเบกขาพรหมวิหาร ย่อมได้ ในสัตว์เท่านั้น, เพราะเหตุนี้
อุเบกขาพรหมวิหาร จึงกล่าวได้ว่า เป็นส่วนหนึ่งของอุเบกขาบารมี)

อัฐกถา จรियाปิฎก

เอตถ จ กรุณฺญาโยโกสลลปริคฺคหิตตา ทานาทีนํ

ปริจฺจาคาทิลกฺขณฺสฺส วิเสสนภาเวน วตฺตพฺพา กรุณฺญาโยโกสลลปริคฺคหิตานิ
ที ทานาทีนํ โปธิสฺตตฺสนฺตานเณ ปวตฺตานิ ทานาทีปารมฺมียเณ นาม โหนฺติ.
(อ.จรियाปิฎก หน้า ๓๒๙)

อนึ่ง ในบารมีเหล่านี้ ควรกล่าวถึงบารมี โดยความแตกต่างกัน
แห่งลักษณะมีการบริจาคเป็นต้น ของทานเป็นต้น เพราะถูกกำหนด
ถือเอาด้วยกรุณาและความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย(เหมือนกัน).
เป็นความจริงว่า บารมีทั้งหลายมีทานเป็นต้น ที่ถูกกำหนดถือเอาด้วย

กรุณา และความเป็นผู้ฉลาดอันเป็นอุบาย อันเป็นไปในสันดานของ พระโพธิสัตว์ ชื่อว่าบารมี มีทานบารมี เป็นต้น.

ความหมายคำว่า เมตตาพรหมวิหาร

วจนัตถะ ของวิหาร

คำว่า **วิหารา** มีวจนัตถะว่า วหรนฺติ เอเตหิติ **วิหารา**,

(วิ ปุพฺพท + หรฺ หรณฺ - ในการนำไป + ณ ปัจจยฺในกรณีสาธนะ)

บุคคลทั้งหลายย่อมอยู่ ด้วยธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า วิหาร(ธรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องอยู่ ของบุคคลทั้งหลาย).

ความหมายของคำว่า พรหมวิหาร

ชื่อว่า **พรหมวิหาร** เพราะอรรถว่า เป็นวิหารอันประเสริฐ(เสฏฐ), และเพราะอรรถว่า เป็นวิหารของบุคคลผู้เสมอเหมือน กับบุคคล ผู้ปราศจากโทษ(นิทฺโทส)คือพรหม

วจนัตถะของพรหมวิหาร

คำว่า **พรหมวิหาร** มีวจนัตถะว่า พฺรหฺมานิ วิหาราติ **พรหมวิหารา**.

(วิเสสปุพฺพทกัมมธารยสมาส) ชื่อว่า **พรหมวิหาร** เพราะอรรถว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันประเสริฐ.

อธิบายว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะความเป็น สัมมาปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย. เป็นความจริงว่า พรหมวิหารทั้ง ๔

มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นสัมมาปฏิบัติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล **แก่สัตว์อื่น** โดยนัยเป็นต้นว่า “**สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนตุ** – สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็น ผู้ถึงสุขเถิด” ดังนี้. เพราะเหตุฉะนั้น ธรรมทั้ง ๔ มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ จึงชื่อว่า พรหมวิหาร. ส่วนกรรมฐานอื่นนอกนี้ มีกสิณเป็นต้น เป็นเพียงสัมมาปฏิบัติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล **แก่ตนเอง** เพราะเหตุนี้ จึงไม่ชื่อว่า พรหมวิหาร.

อีกนัยหนึ่ง **พรหมวิหาร** มีวจนัตถะว่า พรหมมา วิทยาติ **พรหมมา** (ณ ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต), พรหมานํ วิหารา **พรหมวิหารา**. (ฉฺฐฐิตฺตปฺริสฺสมาส)

ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ของบุคคลผู้เสมอเหมือนกับอุปบัติพรหม หรือมหาโพธิสัตว์พรหม.

อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า อุปบัติพรหมทั้งหลาย**เป็นผู้มีจิตปราศจากโทษ** คือนิรณด้วยฉานภาวนา ในโลกนี้, อุปบัติในพรหมโลกเป็นผู้มีจิตปราศจากนิรณที่เดียว ตลอดอายุในพรหมโลกนั้นอยู่ ฉันใด, พระโยคีทั้งหลาย ผู้ประกอบพร้อมด้วยวิหารธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ก็เป็นผู้เสมอเหมือนกับ อุปบัติพรหมที่เดียว เพราะ**เป็นผู้มีจิตที่ปราศจากโทษ**คือนิรณ เสมอเหมือนกับอุปบัติพรหมนั้น อยู่ฉันนั้น.

หรือ มหาสัตว์ทั้งหลาย คือพระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีคุณงามด้วยอำนาจการให้บริบูรณ์ แห่งธรรมทั้งหลายที่สร้างความ เป็นพระพุทเจ้า มีทานบารมีเป็นต้น อันเป็นเหตุแห่ง พุทธคุณทั้งสิ้น.

จริงทีเดียว พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า **เป็นผู้มีจิตปราศจากโทษ** อยู่โดยการแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลาย ทั้งปวง ด้วยเมตตา, โดยการนำออกไปซึ่งสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงด้วยกรุณา, โดยการบันเทิงต่อสมบัติ ของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ด้วยมุทิตา, และโดยการเว้นการถึงอคติและตั้งมั่น ในความเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ด้วยอุเบกขา.

วจนัตถะของเมตตา

คำว่า **เมตตา** มีวจนัตถะว่า เมชชตีติ **เมตตา**, สินียหตีติ อตโธ.

(มิท ธาตุ ในอรรถสินเนหะ + ต ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ + อา อิทธิลึงค์ปัจจัย)

ชื่อว่า **เมตตา** เพราะอรรถว่า ย่อมกลมกลืน, ความว่าย่อมติดแน่น.

อธิบายว่า ธรรมที่เป็นความกลมกลืน ความว่า เป็นสภาวะที่ สีนะหะ ได้แก่ ความสืบทอดแห่งขั้นธ์ ที่มีอิच्छาสัยในประโยชน์เกื้อกูล ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปโดยอาการที่ประพฤติแต่ประโยชน์เกื้อกูล มีญาณเป็นหัวหน้า เป็นปฏิปักษ์ต่อภาวะที่เศร้าหมองด้วยอำนาจแห่ง พยาบาทในสัตว์ทั้งหลาย, ไม่ใช่สินะหะด้วยอำนาจแห่งความเป็นไป ของตัณหา. เป็นความจริงว่า สีนะหะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปของ ตัณหานั้น มีโมหะเป็นหัวหน้า มีโลภะเป็นสภาวะ, แต่ สีนะหะอันนี้ มีอโทสะเป็นสภาวะ ประกอบกับอโลภะ.

ขอแย้งว่า แม้สินเนหะคือตัณหา ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท เพราะไม่มีความตั้งลงพร้อมกัน กับพยาบาทนั้น มิใช่หรือ. ตอบว่า ตัณหาสินเนหะ ย่อมไม่เป็นไป ในจิต ขณะเดียวกัน พร้อมกับพยาบาทนั้น แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้น ย่อมไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท เพราะไม่ใช่เป็น ผู้ละซึ่งพยาบาท.

เพราะเหตุนี้ คำว่า **เมตตาทพรหมวิหาร** จึงมีความหมายว่า พรหมวิหาร คือธรรมที่เป็นความกลมกลืนกัน คือเป็นสภาวะที่สินเนหะ โดยอาการที่ประพฤติแต่ประโยชน์เกื้อกูล,

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** มีวจนัตถะว่า

เมษุชตีติ **มิตโต**, หิตชุมาสโย ขนฺธปฺพนฺโธ, ตปฺปฺริยาปนฺนตฺยา
มิตฺเต ภาว, มิตฺเต วา อารมฺมณฺญเต ปิเย ปุคฺคฺเล ภาว **เมตตา**.

(มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอรรถ ภาวตฺทิตฺ + อา อิตถิลิณฺคํปัจจัย)

ชื่อว่า **มิตร** เพราะอรรถว่า ผู้เสนาหา, ได้แก่ ความสืบทอดแห่งชั้น
ที่มีอชฌาสัยในประโยชน์เกื้อกูล,

สภาวะที่มีหรือที่เป็นอยู่ ในมิตร ชื่อว่า **เมตตา**. อธิบายว่า สภาวะที่มีหรือที่เป็นอยู่ ในมิตร เพราะความที่นับเนื่องในความสืบทอดแห่งชั้นที่มีอชฌาสัยในประโยชน์เกื้อกูลนั้น, หรือสภาวะที่มีหรือที่เป็นอยู่ ในมิตร คือในปิยบุคคล อันเป็นอารมณ์.

อีกนัยหนึ่ง **เมตตา** มีวจนัตถะว่า มิตฺตสฺส เอสา ปวตฺตีติ **เมตตา**
(มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในเอสาตฺทิตฺ + อา อิตถิลิณฺคํปัจจัย)

สภาวะนั้น ย่อมเป็นไปได้ เพื่อมิตร เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **เมตตา**.
อธิบายว่า ได้แก่ สภาวะนี้ที่เป็นไป เพื่อมิตร ด้วยอำนาจแห่ง
สภาวะที่กลมกลืนกันนั้นแหละ.

ว่าโดยสภาวะ **เมตตา** ได้แก่ **อโทสะ** คือ สภาพที่เป็นปฏิปักษ์
ต่อโทสะที่เป็นไป ด้วยอำนาจแห่งการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล
ต่อสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ โดยภาวะที่มีสัตว์ที่น่ารักน่าเจริญใจเป็นอารมณ์.
(ปิยมนาปัสตวบัญญัติ)

ลักษณะกิจตักกะของเมตตา

(อ.จริยปิฎก หน้า ๓๒๙)

หิตาการปวัตตติลกขณา เมตตาปารมี เมตตาปารมี
มีความเป็นไปโดยอาการที่เกี่ยวไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์
ทั้งหลาย เป็นลักษณะที่พิเศษ

หิตุปส์หารรสา, อาฆาตวินยรสา ภา มีความน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์.
เกื้อกูล ในสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจจรส, หรือมีการกำจัดซึ่งความอาฆาต
๙ อย่าง โดยอาการที่กำจัดซึ่งความอาฆาต อันเป็นไป โดยนัยว่า
“เขาได้ประพฤติแล้ว ซึ่งความเสียหาย แก่เรา” เป็นต้น.

โสम्मภาวปัจจุภูจานา มีภาวะที่เยือกเย็น เป็นอาการ
ที่ปรากฏในปัญญา ของบัณฑิตทั้งหลาย คือเป็นอาการที่ปรากฏคือ
ที่ถึงซึ่งความเป็นอารมณ์ ของญาณ.

สตदानิ มนาปภาวทสสนปฏฐานา มีโยนิโสมนสิการ ได้แก่ ปัญญา(เหมือนอย่างอุเบกขา มีโยนิโสมนสิการ คือกัมมัชฌกตาญาณ เป็นเหตุใกล้) ที่เป็นไปโดยอาการที่เล็งเห็นถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้นำเจริญใจ. **อธิบายว่า** มีการเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้นำเจริญใจ แม้เป็นผู้ที่ไม่น่าเจริญใจ เพราะภาวะแห่งผู้มีสัญญาว่าไม่เป็นปฏิกุศล ในสิ่งที่เป็นปฏิกุศลเป็นสภาพ, จะป่วยกล่าวไปย ถึงสัตว์ทั้งหลาย ผู้นำเจริญใจ เพราะประกอบด้วยคุณมีทาน ปิยวาจาเป็นต้น และคุณมีศีล สุตะ เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน.

วิสุทธิมคค์ ข้อ ๒๓๖

หิตาการปุปตติลกขณา เมตตา เมตตา มีความเป็นไป โดยอาการที่เกี่ยวไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะที่พิเศษ.

หิตุปสัหารรสา มีความน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิจจรส.

อาฆาตวินยปฏจุปฏฐานา มีการกำจัดซึ่งความอาฆาต ๙ อย่าง โดยอาการที่กำจัด ซึ่งความอาฆาต อันเป็นไป โดยนัยว่า “เขาได้ประพฤติแล้ว ซึ่งความเสียหาย แก่เรา” เป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏ ในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย คือเป็นอาการที่ปรากฏคือที่ถึงซึ่งความเป็นอารมณ์ของญาณ.

สตदानิ มนาปภาวทสสนปทภูจानา มีโยนิโสมนสิการ ได้แก่ ปัญญา(เหมือนอย่างอุเบกขา มีโยนิโสมนสิการ คือกัมมัฏสสกาญาณ เป็นเหตุใกล้) ที่เป็นไปโดยอาการที่เล็งเห็นถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้นำเจริญใจ. **อธิบายว่า** มีการเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้นำเจริญใจ แม้เป็นผู้ที่ไม่นำเจริญใจ เพราะภาวะแห่งผู้มีปัญญาว่า ไม่เป็นปฏิภูจ ในสิ่งที่ เป็นปฏิภูจเป็นสภาพ, จะป่วยกล่าวไปย ถึงสัตว์ทั้งหลาย ผู้ นำเจริญใจ เพราะประกอบด้วยคุณมีทาน ปิยวาจา เป็นต้น และคุณมีศีล สุตะ เป็นต้น เป็นปทัฏฐาน.

ลักษณะที่จตุกกของอุเบกขาพรหมวิหาร

สตเตสุ มชมตตการปวตติลกขณา อุเบกขา อุเบกขา

มีความเป็นไปโดยอาการมีตนในท่ามกลาง ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ.

สตเตสุ สมภาวทสสนรสา มีการเห็นซึ่งความเสมอกัน โดยความเป็นไปที่วางเฉย ในสัตว์ทั้งหลาย มีประเภทแห่งปิยบุคคล เป็นต้น เป็นกิจจรส, ความว่า มีการถือเอา ซึ่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น โดยภาวะที่เสมอกันนั่นเอง ด้วยการมองดูอย่างเหมาะสม เป็นกิจจรส.

ปฏิกขานุนยวูปสมปจจุภูจानา มีความเข้าไปสงบซึ่งโทษะและ โลกะเป็นอาการปรากฏ, ความว่า การเข้าไปสงบคือการวิกขัมภนะ ซึ่งปฏิฆะและโลกะเหล่านั้น โดยเป็นไปด้วยอาการที่เข้าไปสงบ

ซึ่งปฏิฆะและโลภะในสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะไม่ถือเอา
ซึ่งปฏิกุลาการและอปฏิกุลาการในสัตว์ทั้งหลาย.

**“กมมสุสกา สตตา, เต กมมสุส รุจียา สุขิตา วา ภวิสสนติ,
ทุกขโต วา มุจจิสสนติ, ปตตสมปตติโต วา น ปริหายิสสนตี”ติ
เอว ปวตตกมมสุสกาตาสสนปทภูชานา**

มีการเห็นซึ่งภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีกรรมเป็นสมบัติของตน
ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นสมบัติของตน, หรือสัตว์
ทั้งหลายเหล่านั้นจักเป็นผู้มีความสุข ด้วยความพอใจของกรรม
(โดยการปฏิเสธเมตตาที่มีหิตาการปวตติเป็นลักษณะ), จักพ้น
จากความทุกข์ ด้วยความพอใจของกรรม(โดยการปฏิเสธกรุณา
ที่มีทุกขาปณนการปวตติเป็นลักษณะ), หรือจักไม่เสื่อม จากสมบัติ
ที่ตนถึงแล้ว ด้วยความพอใจของกรรม(โดยการปฏิเสธมูทิตา
ที่มีสมปตติบโมทนาการเป็นลักษณะ)” ดังนี้ เป็นปทัฏฐาน. ความว่า
กัมมัสสกาตญาณ ที่เป็นไป โดยมุขคือการปฏิเสธซึ่งอาการที่เป็นไป
แห่งธรรม ๓ ประการมีเมตตาเป็นต้น เป็นอาสันนการณะ
ของอุเบกขาพรหมวิหาร.

อัญญกถา จรียาปิฎก

มชฌตตการปวตติลักษณะ อุเบกขาปารมี สมภาวทสสนรสา
ปฏิฆานุนยวุปสมปจจุปฏฐานา กมมสุสกาตปจจเวกษณปทภูชานา.

อุปกิเลส ของจิต ๑๖ อย่าง

กตเม จ ภิกฺขเว จิตฺตสฺส อุปฺกฺกิลเสสา ? **อภิชาตวิสมโลภ**

จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **พยาบาท** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **โกธ** จิตตสฺส
 อุปฺกฺกิลโส. **อุปนาห** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **มกฺโข** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส.
ปฬาส จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **อิสสา** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **มัจฉริย**
 จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **มายา** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **สาเจยฺย** จิตตสฺส
 อุปฺกฺกิลโส. **ถมฺโภ** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **สارมฺโภ** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส.
มาน จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **อติมาน** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **มโท**
 จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส. **ปมาโท** จิตตสฺส อุปฺกฺกิลโส.

(ม.มุล.วตถุปมสุตต/๑๒/๗๑/๔๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นเครื่อง
 เส้าหมองของจิต ? คือ อภิชาตวิสมโลภะ พยาบาท โกธะ อุปนาหะ
 มกฺขะ ปฬาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเจยฺยะ ถมฺภะ สारมฺภะ
 มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ เป็นเครื่องเส้าหมอง ของจิต.

อัญญกถา ปฏิสัมภิตา

อุปฺกฺกิลเสสาติ กิเลสเหตุ อุปฺตทาเปนฺติ วิพาเรนฺตีติ กิเลสา,
 ภาษิตฺตญฺเณ ภูสา กิเลสฺติ อุปฺกฺกิลเสสา. (อ.ปฏิ.ม.ข้อ ๖๔
 วิมุตติญาณนิตฺเทศ)

บทว่า **อุปกิเลส** มีวิคคหะว่า ชื่อว่า **กิเลส** เพราะอรรถว่า ย่อมทำจิตให้เศร้าหมอง ย่อมทำจิตให้เร่าร้อน คือย่อมเบียดเบียน, ชื่อว่า **อุปกิเลส** เพราะอรรถว่า กิเลสอย่างแรง ด้วยอรรถว่า มีกำลัง.

ว่าด้วยลักษณะเป็นต้นของอุปกิเลส ๑๖

ขุมหานิทเทศฎกถา. กามสูตรนิตเทศ หน้า ๖๐-๖๑,
ม.มุล.ธมมทายาทสูตรตวณณนา หน้า ๑๑๕-๑๑๖

๑. อภิขฌายนติ ตาย, สยั วา อภิขฌายติ, อภิขฌายนตตเมว วา
เอสาติ **อภิขฌา**. สา ปรสมปตตีนิ สกกรณฉิจฉาลกขณา,
เตนากาเรน เอสนภาวรสสา, ปรสมปตตือภิมุขภาวปจจุปฏจานา,
ปรสมปตตีสู อภิริติปฏจานา. ปรสมปตตือภิมุขา เอว หิ สา
อุปฏจหติ. ตาสู จ อภิริติยา สติ ปวตตติ, ปรสมปตตีสู เจตโส
หตถปปสาโร วียาติ ทฎจพพา. (อฎฐสาลินี ๓๖๕/๓๐๖)

๑. คนทั้งหลายเหล่าใด ย่อมเพ่งมุงหน้า (สู่สมบัติของผู้อื่น)
ด้วยโลภะนั้น เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า **อภิขฌา** (โลภะเป็นเครื่องเพ่ง
มุงหน้าของคนทั้งหลาย), หรือ ธรรมชาติใด ย่อมเพ่งมุงหน้าเอง
เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อภิขฌา** (โลภะที่เพ่งมุงหน้าเอง),
หรือว่าอภิขฌานี้เป็นเพียงการเพ่งมุงหน้าเท่านั้น.

อภิขฌานั้น มีต้นหากที่กระทำซึ่งสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นให้เป็น
ของตนเป็นลักษณะ, มีภาวะแห่งการแสวงหา โดยอาการอย่างนั้นเป็นรส,

มีความมุ่งหน้าสู่สมบัติของผู้อื่นเป็นปัจจุปัจฐาน, มีความยินดียิ่งในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นเป็นปทัฐาน.

จริงทีเดียว อภิขณานั้น ย่อมปรากฏ มีความมุ่งหน้าสู่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น. ก็ เมื่อความยินดีในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นเหล่านั้นมีอยู่ อภิขณานั้น ก็ย่อมเป็นไป, พึงทราบว่าเป็นอย่าง เมื่อการคิด ในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่น มีอยู่ การเหยียดไปแห่งมือ ก็ย่อมเป็นไป ฉะนั้น.

๒. **โทโส.** โส ฉนตีกกลกขโณ ปหฺภาสวีส วิย, วิสฺสปนโรโส วิสฺนิปาโต วิย, อตฺตโน นิสฺสยทนโรโส วา ทาวคฺคิ วิย, ทุสฺสนปจฺจุปฺภาจโน ลทฺโธกาโส วิย สฺปตฺโต, อาฆาตวตฺตลฺปฺภาจโน. วิสฺสํสฺสจฺจุตฺตมฺตํ วิย ทฺลฺจฺจพฺโพ.

พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ ปฺติภาวํ อุกฺกฉนฺติ, **พฺยาปาทยติ** วา วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตาสฺสขาทีนฺติ **พฺยาปาโท.** อตฺถโต ปเนส โทโสเยว. (อภฺจฺจสาลี นี ข้อ ๔๑๓ หน้า ๓๑๔)

๒. **โทสะ** นั้น มีความดุร้ายเป็นลักษณะ เหมือนอย่างอสรพิษที่ถูกประหาร, มีความกระสับกระส่ายเป็นรส (ด้วยอำนาจอาการแห่งความเป็นไป ของตน และด้วยอำนาจการยังรูปอันกระสับกระส่าย จนผิดรูปและการยังอนิฏฐรูปให้เกิดขึ้น) เหมือนอย่าง ผู้ถูกวางยาพิษ, หรือ มีการเผาไหม้ที่อาศัย ของตนเป็นรส(เพราะทำให้ถึงซึ่งภาวะที่กายถูกเผา) เหมือนอย่าง ไฟมีการเผาไหม้ป่า, มีการประทุษร้าย เป็นปัจจุปัจฐาน เหมือนอย่าง ศัตรู ผู้มีโอกาสนั่นได้แล้ว, มีอาฆาตวัตถุเป็นปทัฐาน.

ความประทุษร้าย(ทุสสนิ) เป็นภาวะที่ไม่พึงถือเอา โดยประการ
ทั้งปวงว่าโทสะนั้น พึงทราบ เหมือนอย่าง น้ำมูตรเนาที่เจือด้วยยาพิษ
เพราะโทสะนั้นไม่น่าปรารถนา ในกาลที่ตนกินเข้าไป และในกาล
ที่ให้ผล แก่ตนและแก่บุคคลอื่น.(มหาฎีกา)

**สรูปโต ผลโต จ อนินฺนโรติ อาห “วิสสณฺณูปตฺติมุตฺตํ วย
ทณฺณพฺโพ”ติ.** (จุฬฎีกา)

โทสะนั้น ไม่น่าปรารถนา โดยภาวะที่มีอยู่ และโดยผล
เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “พึงทราบ เหมือนอย่าง
น้ำมูตรเนาที่เจือด้วยยาพิษ” ดังนี้.

จิต ย่อมถึง ซึ่งภาวะที่เนา ด้วยโทสะนั้น เพราะเหตุนี้ โทสะนั้น
ชื่อว่า **พยาบาท**(โทสะเป็นเครื่องถึงภาวะที่เนาของจิต), หรือโทสะใด
ย่อมยังวินัย(จาริตตสิกขาบท) อาจารย์(จาริตตสิกขาบท) รูปสมบัติ
ประโยชน์และสุขเป็นต้นให้ **พินาศไป** เพราะเหตุนี้ โทสะนั้น ชื่อว่า
พยาบาท(โทสะเป็นเหตุยังวินัยเป็นต้นให้พินาศไป). ก็ ว่าโดยสภาวะ
พยาบาทนี้ได้แก่โทสะนั้นแหละ.

พฺยาปาทยตฺติ วินาสยติ.(ปฎิ.ม.คณฺจ. ข้อ ๔๐ หน้า ๑๗๑)

บทว่า **พฺยาปาทยติ** แปลว่า ย่อมให้พินาศไป.

๓. กุชณนลกฺโขณ **โกโธ**, จณฺทิกฺกลกฺโขณ วา, อาฆาตกรณฺโรส,
ทุสนปจฺจุปฺภูจฺจาโน.

๓. **โกธะ** มีความโกรธ, หรือความดุร้ายเป็นลักษณะ. มีการกระทำ ซึ่งความอาฆาตเป็นรศ, มีความประทุษร้ายเป็นปัจจุปัญฐาน.

๔. อุปนุชฌนลกฺขโณ **อุปนาโท**, เวยยาปุกฺกนิสฺสชฺชนรโส, โภชานุพฺพนุชฌนปฺปจฺจุปฺปฐฺจฺจโน. วุตตฺถเจตฺตํ “ปุพฺพกาลํ โภโธ, อปรกาลํ อุปนาโท” ตีอาทิ (อภิ.วิ. ๓๕/๘๙๑/๔๓๗).

๔. **อุปนาหะ** มีความผูกโกรธไว้มั่นคงเป็นลักษณะ, มีความไม่สลัดทิ้งซึ่งเวรเป็นรศ, มีความเข้าไปผูกโกรธเป็นปัจจุปัญฐาน. สมจริงดังที่ตรัสไว้มีอาทิว่า “ความโกรธ มีในกาลก่อน, ความผูกโกรธ มีในกาลภายหลัง” ดังนี้.

๕. ปรคฺคณฺมกฺขนลกฺขโณ **มกฺโข**, เตสํ วินาสนรโส, ตทจฺฉาหนปฺปจฺจุปฺปฐฺจฺจโน.

๕. **มกฺขะ** มีความลบหลู่คุณของบุคคลทั้งหลายเหล่านี้ เป็นลักษณะ. มีการทำคุณของบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นให้พินาศ ไปเป็นรศ, มีการปกปิดคุณของบุคคลอื่นนั้นเป็นปัจจุปัญฐาน.

๖. ยุกฺคคาหลกฺขโณ **ปฟาโส**, ปรคฺคณฺเหติ อตฺตโน คฺคณานํ สมีกรณฺรโส, ปรเสสํ คฺคณปฺปมาณฺน อุปฺปฐฺจฺจโนปฺปจฺจุปฺปฐฺจฺจโน.

๖. **ปฟาสะ** มีการถือคู่แข่งกันเป็นลักษณะ, มีการกระทำ ซึ่งคุณทั้งหลายของตนให้เสมอ กับคุณทั้งหลายของบุคคลอื่นเป็นรศ, มีการยกขึ้นโดยการประมาณคุณ ของบุคคลทั้งหลายเหล่านี้ เป็นปัจจุปัญฐาน.

๗. ประสมปตติชียนลกขณา **อิสสา**, ตสฺส อกฺขมนลกขณา วา, ตตฺถ อนภริตฺริสา, ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฺภูจฺจานา.

๗. **อิสสา** มีการทำสมบัติของผู้อื่นให้สิ้นไป, หรือมีความทนไม่ได้ ต่อสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นลักษณะ(อกฺขมนลกขณา คือ อุตฺตฺยยนลกขณา). มีความไม่มีอภริติ ในสมบัติทั้งหลายของผู้อื่นนั้นเป็นรส(คือกิจ ของอิสสา เป็นปฏิปักษ์ต่ออภริติ, ไม่ใช่เป็นเพียงความไม่มีแห่งอภริติ), มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุปฺภูจฺจาน. (มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฺฐาน, ประสมปตติปทฺฐานา. วิ.ม.)

๘. อตฺตโน สมฺปตฺตินิคฺคฺชนลกขณํ **มัจฉริยํ**, อตฺตโน สมฺปตฺติยา ปเรหิ สาธารณภาวํ อกฺขมนรสํ, สงฺโกจนปจฺจุปฺภูจฺจานํ.

๘. **มัจฉริย** มีการซ่อนเร้นสมบัติ ของตนเป็นลักษณะ, มีความทนไม่ได้ความที่สมบัติของตนเป็นสาธารณะ กับด้วยบุคคลทั้งหลายเหล่านี้เป็นรส, มีความสยิวหน้า(โดยกระทำความที่สมบัติทั้งหลายของตนไม่เป็นสาธารณะกับด้วยบุคคลทั้งหลายเหล่านี้เป็นปัจจุปฺภูจฺจาน, (หรือมีความเป็นเสื่อเกราะที่รัดกุมเป็นปัจจุปฺภูจฺจาน, กมฺมุกฺกจุกตาปจฺจุปฺภูจฺจานํ วา. มีสมบัติของตนมีอาวาสเป็นต้นเป็นปทัฏฺฐาน, อตฺตสมฺปตฺติปทฺฐานํ. วิ.ม.)

๙. กตฺปาปปฏฺิจฺฉาทนลกขณา **มายา**, ตสฺส นิคฺคฺชนรสสา, ตทาวรณปจฺจุปฺภูจฺจานา.

๙. **มายา** มีการปกปิดบาป(มีกายทุจริตเป็นต้น)ที่ตนกระทำไว้แล้วเป็นลักษณะ. มีการซ่อนเร้นบาปที่ตนกระทำไว้แล้วนั้นเป็นรส, มีการกลบเกลื่อนบาปที่ตนกระทำไว้แล้วนั้นเป็นปัจจัยภูฐาน.

๑๐. **อุตตโน** อวิชชमानคุณบุปกาสนลกขณัม **สาเจยฺย**,
เตสํ สมุทาหรณรสํ, สรีรাকাเรหิปี เตสํ วิญฺจตรณปัจจัยภูฐานํ.

๑๐. **สาลีถย** มีการประกาศคุณ(มีศีลเป็นต้น)ที่ไม่มีอยู่ในตนเป็นลักษณะ, มีการพูดเปล่งขึ้น แห่งคุณทั้งหลายที่ไม่มีอยู่เหล่านั้นเป็นรส, มีการกระทำคุณทั้งหลายเหล่านั้นให้ปรากฏ แม้ด้วยอาการทั้งหลายทางสรีระกายเป็นปัจจัยภูฐาน.

๑๑. **จิตตสส** อุทฺธูมาตภาวลกฺขโณ **ถมโภ**, อปฺปติสฺสวฺตุตฺติโรส,
อมทฺทวปัจจัยภูจฺจโน.

๑๑. **ถัมภะ** มีความลำพองขึ้น(คือภาวะที่กระด้างและหยาบ)แห่งจิตเป็นลักษณะ. มีความประพตติที่ไม่เชื่อฟัง(คือไม่มีความประพตติที่มีลมออกแล้ว)เป็นรส, มีความไม่อ่อนโยนเป็นปัจจัยภูฐาน.

๑๒. **กรณฺตุตฺตริยลกฺขโณ** **สارมโภ**, วิปัจจัยนีกตารโส,
อคารวปัจจัยภูจฺจโน.

๑๒. **สาร์มภะ** มีความยิ่ง ๆ ขึ้นไปแห่งการกระทำเป็นลักษณะ, มีความเป็นข้าศึก(ต่อผู้อื่น)เป็นรส, มีความไม่เคารพเป็นปัจจัยภูฐาน.

๑๓. **อุณฺณตฺติลกฺขโณ** **มานโ**, อหํการโรส, อุทฺธูมาตภาวปัจจัยภูจฺจโน.

๑๓. **มานะ** มีความยกถือตัว(ด้วยอาการทั้งหลายมีอาทิว่า ประเสริฐกว่า)เป็นลักษณะ. มีการกระทำว่าเป็นเรา(ด้วยคำมีอาทิว่า “**อหฺมสมฺมิ เสยโย** – เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า” ดังนี้) เป็นรส. มีภาวะที่ลำพองขึ้นเป็นปัจจุภูฐาน.

๑๔. อพฺภูณฺณตฺลฺกฺขโณ **อติมาน**, อติวิย อหฺการโรโส, อจฺจุทฺธมาตภาวปจฺจุภฺภูจฺจาโน.

๑๔. **อติมานะ** มีความยกถือตัวล่วงเลยไปเป็นลักษณะ, มีการกระทำว่าเป็นเรา เกินจะเปรียบเป็นรส, มีภาวะที่ลำพองขึ้นล่วงเลยไปเป็นปัจจุภูฐาน.

๑๕. มตฺตภาวลฺกฺขโณ **มโท**, มทคฺคหณโรโส, อุมมาทปจฺจุภฺภูจฺจาโน.

๑๕. **มทะ** มีภาวะที่มัวเมา(แห่งจิตเพราะอาศัยซึ่งชาติเป็นต้น) เป็นลักษณะ, มีการยัง(สัมปยุตตรวมทั้งหลาย)ให้ยึดถือซึ่งความมัวเมา(ของตน)เป็นรส, มีความเป็นบ้า(แห่งจิต)เป็นปัจจุภูฐาน.

๑๖. ปฺลยจฺสุ กามคฺเณสุ จิตฺตสฺส โวสฺสคฺคลฺกฺขโณ **ปมาโท**, โวสฺสคฺคานุปฺปทานโรโส, สติวิปฺปวาสปจฺจุภฺภูจฺจาโนติ เอวํ อิมสํ ฐมฺมานํ ลกฺขณาทีนํ เวทิตฺตพฺพานิ. อยเมตฺถ สงฺเขโป วิตฺถาโร ปน “ตตฺถ กตฺโม โกโธ”ติอาทินา (อภิ.วิ. ๓๕/๘๙๑/๔๓๗) วิกงฺเค วุตฺตนเยเนว เวทิตฺตพฺโ.

๑๖. **ปมาทะ** มีความพล่อยไป ของจิต(คือเว้นจากสติ)
 ในกามคุณ ๕ เป็นลักษณะ, มีการมอบให้บ่อย ๆ ซึ่งความพล่อยไป
 ของจิตเป็นรส, มีความปราศไปแห่งสติเป็นปัจจุภูฏฐาน.

ลักษณะเป็นต้น ของธรรมทั้งหลายมีโทษเป็นต้นเหล่านี้
 อันบัณฑิตพึงทราบ ด้วยประการอย่างนี้. นี้ เป็นสังเขป ในเรื่องนี้.
 ส่วนความพิสดาร(ของโทษเป็นต้น)พึงทราบ ตามนัยที่กล่าวไว้
 ในคัมภีร์วิภังค์ ขุททกวัตถุวิภังค์ ทุกนิทเทศ ด้วยวจนะมีอาทิว่า
 “ในทุกมาติกาเหล่านั้น โทษ เป็นไฉน” (อภิ.วิ. ๓๕/๘๘๑/๔๓๓) ดังนี้.

สภาวะแห่งอุปกิเลส

อตถโต ปน **โกโร** โทโส เอว, ตถา **อุปนาโห**. ปวตติอาการมตโตติ หิ
 กโต เนสํ เภโท, **มกขปฬาสสารมภา** ตทาการปวตตทา
 ปฏิขมสทคตจิตตูปปาทธมมา, **มายาสาเจยยถมมทปปมาทา**
 ตทาการปวตตทา โลกสทคตจิตตูปปาทธมมา. **ถมโ** วา มานวิเสโส
 จิตตสส ถทุธภาเวน คเหตุพโพโต, ตถา **มโ**. ตถา หิ โส “**มานโน**
มถณนา ฯเปฯ. **อัย วุจจติ มานาติมานโน**.” ตีอาทินา วิภังเก
 (อภิ.วิ. ๓๕/๘๘๐/๔๓๔) นิททิฎฐโ. อีธ ปน มานาติมานานํ วิสุํ
 คหิตตตทา มชชนากาเรน ปวตตธมมา เอว “**มโ**”ติ คเหตุพพา.
 (ม.ม.ธมมทายาทสุตตฎีกา หน้า ๒๕๓)

ส่วนว่าโดยสภาวะ **โกธะ** ได้แก่ โทสะเท่านั้น, **อุปนาหะ** ก็เหมือนอย่างโกธะนั้น. จริงทีเดียว ประเภท แห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ อันท่านกระทำแล้ว โดยเป็นเพียงอาการแห่งความเป็นไป, **มักขะ ปหาสะ และ สารัมภะ** ได้แก่ จิตตูปบาทธรรมทั้งหลายที่สหระคตกับปฏิกษะที่เป็นไป โดยอาการของมักขะเป็นต้นนั้น, **มายา สาธูยยะ ถัมภะ มหะ และปมาหะ** ได้แก่ จิตตูปบาทธรรมทั้งหลายที่สหระคตกับโลภะ. หรือว่า **ถัมภะ** ได้แก่ มานะที่พิเศษ เพราะพึงถูกถือเอา โดยภาวะที่กระต่าง ของจิต, **มหะ** ก็เหมือนอย่างถัมภะนั้น. จริงอย่างนั้น **มหะนั้น** ทรงแสดงไว้ใน ขุททกวัตถุวิงค์ ด้วยวจนะมีอาทิว่า “**มานโน มณฺณนา** – มานะ อาการที่ถือตน **๗๒๗**. นี้ ย่อมถูกเรียกว่า มานาติมานะ” (อภิ.วิ. ๓๕/๘๘๐/๔๓๔) ดังนี้. ก็ ในวิงค์นี้ เพราะมานาติมานะถูกถือเอาเป็นแผนกหนึ่ง ธรรมทั้งหลายที่เป็นไป โดยอาการที่มีวเหมายันเอง พึงถูกถือเอาว่า “**เป็นมหะ**” ดังนี้.

อธิบาย มานาติมานะ

๘๘๐. ตตถ กตโม มานาติมานโน ? อีเธกัจโจ ซาติยา วา โคตเตน วา โกลปุตติเยน วา วณฺณโปกขรตาย วา ธเนน วา อชฺฌเนน วา กมฺมายตเนน วา สิปฺปายตเนน วา วิชฺชาภูจฺจาเนน วา สุเตน วา ปฏฺฐิภาณเณน วา อณฺฺยตฺรณฺยตฺเรณ วตฺถุณา ปุพฺพกาลํ ปเรถิ สทิสํ อตฺตานิ ทหติ, อปรกาลํ อตฺตานิ เสยฺยํ ทหติ. โย เอวรูโป มานโน มณฺณนา มณฺณิตตตํ อุนฺนติ อุนฺนาโม ธโซ สมฺปคฺคาโห เกตฺกมฺยตา จิตฺตสฺส”
 อัย วุจฺจติ “มานาติมานโน”.

มานาติมานะ (มานะที่เหนือกว่ามานะก่อน) เป็นอย่างไร ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ในกาลก่อน ย่อมยกถือตัวเสมอกับชนเหล่าอื่น, ในกาลภายหลังอื่น ย่อมยกถือตัว**เลิศกว่า**ชนเหล่าอื่น โดยวัตถุเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ(มีชาติตติยชาติเป็นต้น), โดยโคตต(ชั้นอุกัฏฐะมีโคตมโคตตเป็นต้น), โดยความเป็นบุตรของมหาตระกูล, โดยความที่สรีระสมบูรณ์ด้วยวรรณะ(ความว่า โดยความเป็นแห่งบุคคลผู้มีรูปร่าง), โดยทรัพย์, โดยความเป็นใหญ่, โดยการทำงาน(มีกสิกรรม พานิชกรรม โครักขกรรมเป็นต้น), โดยศิลปะ(มีศิลปะคือใช้ปัญญาดุจศีระะ(มูทุธา) ศิลปะการคำนวณ(คณนา) ศิลปะการขีดเขียน(เลขิ)เป็นต้น), โดยวิชาฐานะ(มีอายุรเวทเป็นต้น ที่ประกอบด้วยธรรม), โดยสุตะ, หรือโดยปฏิภาณ. สภาวะที่ถือตัว, อากาที่ถือตัว, ภาวะที่ถือตัว, สภาวะที่ยกตนขึ้น, สภาวะที่ยังบุคคลผู้เกิดมานะให้พองขึ้น, สภาวะดุจธงที่เขิดชูขึ้น, สภาวะที่ประคองยกจิตขึ้น, ภาวะของจิตที่ปรารถนาเป็นดุจธง มีสภาพอย่างนี้ อันใด. นี้ย่อมถูกเรียกว่า มานาติมานะ.

อัญญกถาขุททกวิภังค์ ข้อ ๘๘๐

มานาติมานนินทุเทเส โย เอวรุโปติ โย เอสโส ‘อัย ปุพฺเพ มยา สทิสโส, อิทานิ อหิ เสฏฺโฐ, อหิ หินฺตโร’ติ อุบฺปนฺโน มาโน. อัย ภาราติภาโร วีย ปุริมฺ สทิสมานํ อุปาทาย มานาติมานนินฺติ ทสฺเสตุํ เอวมาห.

ในมานาติมานนิตเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า
 “โย เอรุโป(มีสภาพ อย่างนี้ อันใด) ตรัสแล้วอย่างนี้ เพื่อแสดงว่า
 มานะนั้นใด ที่เกิดขึ้นว่า “ในกาลก่อน บุคคลนี้ เป็นผู้เสมอเหมือน
 กับเรา, แต่ในปัจจุบันบัดนี้ เราเป็นผู้เลิศกว่า, บุคคลผู้นี้ ต้อยต่ำกว่า”
 ดังนี้ มานะเช่นนี้ ชื่อว่า มานาติมานะ เพราะอาศัย ซึ่งมานะที่เสมอ
 เหมือนกับตน ในกาลก่อน ดุจภาวะที่เหนือกว่าภาวะ(ในกาลก่อน).

มูลฎีกา หน้า ๒๓๙

ปุริมมานุสส อปุริมาโน **มานาติมาโน, อติ-สทโท** อปุริสททสส
 อตถํ วทตีติ ทฎฐพฺโพ. ปุริมมานํ วา อตฺถิกนฺโต มาโน **มานาติมาโน.**
 มานะที่เหนือกว่ามานะในกาลก่อน ชื่อว่า **มานาติมานะ,**
อติ-ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นท่านกล่าวอรรถ ของอุปรีศัพท์. หรือ
 มานะที่ล่วงเลยซึ่งมานะในกาลก่อน ชื่อว่า **มานาติมานะ.**

อัฐกถาปฏิสัมภิตา ทุตติยภาค หน้า ๓๑

มานาติมาโนติ “อโย ปุพฺเพ มยา สทิสฺโส, อิทานิ อหํ เสฎฺฐโจะ,
 อโย หีนตโร”ติ อปุปนฺนมาโน.

บทว่า **มานาติมาโน** ได้แก่ มานะที่เกิดขึ้นว่า “ในกาลก่อน
 บุคคลนี้เป็นผู้เสมอเหมือนกับเรา, แต่ในปัจจุบันบัดนี้ เราเป็น
 ผู้เลิศกว่า, บุคคลผู้นี้ ต้อยต่ำกว่า” ดังนี้.

ลักษณะทิติกะ ของอริยสังข์ ๔

ทุกขสังข์จะ

พณฺณลกฺขณฺ์ มีพารณะเป็นลักษณะ อธิบายว่า ความเป็นทุกขทุกข์ และความเป็นนิमितแห่งทุกขทุกข์นั้น ชื่อว่า พารณะ. หรือภาวะที่ถูกบีบคั้นอยู่เฉพะหน้า ด้วยความเกิดและความดับ ชื่อว่า พารณะ. พารณลกฺขณฺ์ติ เอตฺถ ทฺกฺขทฺกฺขตฺตฺนนิมิตฺตภาโว, อุทฺทวยปฏฺฐิปฺพิตฺตภาโว วา พารณํ. มหาฎีกา).

สนฺตฺตาปนฺรສ์ มีความทำบุคคลให้เร่าร้อน เป็นกิจจรส อธิบายว่า ความเป็นไป แห่งทุกข์ โดยอนงก ด้วยอำนาจทุกข์ มีชาติเป็นต้น ในภพเป็นต้น และด้วยอำนาจโรคมัจจุโรค เป็นต้น ชื่อว่า มีความทำบุคคลให้เร่าร้อน.

ปวตฺติตฺตปฏฺจฺจฺปฏฺฐานํ มีความเป็นไป เป็นอาการปัจจุปัฏฐาน อธิบายว่า ทุกขสังข์ ย่อมถูกถือเอา คือปรากฏ แก่ปัญญา โดยเป็นธรรมที่เป็นไปในอดีตและนิวัตติ คือในสังสาระ และวิโมกข์คือนิพพาน).

สมุทฺยสังข์จะ

ปภวลกฺขณฺ์ มีสภาพเหตุเป็นแดนเกิด เป็นลักษณะ อธิบายว่า ทุกข์ย่อมบังเกิด แก่ตสมุทฺยนี้, เป็นธรรมที่ประกอบปัจจัยมภพให้เกิด สืบต่อกับปุริมภพ.

อนุพจนเจตกรรม มีการกระทำไม่เข้าไปตัด เป็นกิจจรัส อธิบายว่า กระทำซึ่งทุกข์ไม่ให้ขาดสาย, ได้แก่ การเกิดขึ้นบ่อย ๆ แห่งทุกข์อย่างนี้ว่า ครั้นเมื่อต้นหามุสย ยังไม่ถูกถอนขึ้น ทุกข์นี้ก็ย่อมบังเกิด บ่อย ๆ แม้อย่างนี้.

ปติโพธปัจจุภูฐาน มีความขวางกั้น เป็นอาการปัจจุภูฐาน ได้แก่ ภวนิสสรณนิवारณ **ปติโพธ** – ความห้ามซึ่งนิพพานธรรม เป็นที่สละภพ ชื่อว่า ปติโพธ.

นิโรธสัจจะ

(วิ.ม.ข้อ ๕๓๒)

สนตลภขณ มีความสงบ เป็นลักษณะ อธิบายว่า มีความสงบ จากทุกข์ทั้งปวง โดยภาวะเป็นธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งต้นหาเป็นต้น.

อจตุรัส มีความไม่จตุ เป็นรส อธิบายว่า มีความไม่จตุ เป็นสัมปัตติรส.

อนิมิตตปัจจุภูฐาน มีความไม่มีนิमित เป็นอาการปัจจุภูฐาน อธิบายว่า นิโรธสัจจะ ย่อมถูกถือเอาคือปรากฏ แก่ปัญญา โดยเป็นธรรม ที่ไม่มีสรีระคือขันธ ๕ เพราะเป็นธรรมที่สุญญจากนิमितคือขันธ ๕.

มรรคสัจจะ

นियยานลกขณ มีการนำออกไป เป็นลักษณะ อธิบายว่า ภาวะที่เป็นอุบายในการออกไป จากคุกคือสังสาระ ด้วยการตัดขาดซึ่งอนุสัย.

กิเลสอุปทานภณณส์ มีการกระทำประหาณกิเลส เป็นกิจจรส ได้แก่ การดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งปวง, (สพพกิเลสานํ อนุปปาทนโรธณํ กิเลสอุปทานภณณํ).

วุฒฐานปัจจุภูฐานํ มีการออกไป เป็นอาการปัจจุภูฐาน อธิบายว่ามรรคส์จัจจ ย่อมถูกถือเอา คือปรากฏ แก่ปัญญา โดยเป็นธรรมที่เป็นการออก ของจิต จากสังขารนิमितและปวัตตะ.

ลักษณะเป็นต้น ของชาติเป็นต้น

๑. ชาติ

ชาตินี้มัน ตตถ ตตถ ภาเว ปมภาณินิพพตติลกขณา มีความบังเกิดขึ้น ครั้งแรก(ของขันธสันดานที่นับเนื่อง) ในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ,

นียยาตนรสา มีการมอบให้ เป็นกิจจรส,

อติตภวโต อธิ อุมมุชชนปัจจุภูฐานา มีความผุดโผล่ขึ้น ในภพนี้ จากอติตภพ เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

ผลวเสน ทุกขวิจิตตตตปัจจุภูฐานา วา หรือมีการทำความวิจิตร ไปด้วยทุกข์ ด้วยสามารถแห่งผลให้ปรากฏ (อันจำแนก ด้วยทุกข์มีการ หยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลเหตุเป็นต้น) เป็นผลปัจจุภูฐาน.

อุพจิตนามรูปปฏฐานา มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรก เป็นปฏฐาน, หรือ มีภพทั้ง ๒ เป็นปฏฐาน.

๒. ชรา

ชรานี้เป็น **ขณฺสปริปากลกฺขณา** มีความแก่ห่อมของชั้นเป็นลักษณะ(คือความปฺราณ แห่งชั้นทั้งหลาย ที่นับเนื่องในภพเดียวกัน).

มรณฺยนรสา มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นกิจจรส.

โยพฺพนวินาสปจฺจปฺภูจฺานา มีความพินาศแห่งวัยหนุ่มสาวเป็นอาการปจฺจปฺภูจฺาน.

ปริปจฺจมานรูปปทฺฏจฺานา มีรูปที่กำลังแก่เป็นปทฺฏจฺาน หรือมีชาติเป็นปทฺฏจฺาน.

๓. มรณะ

จฺุตฺลคฺขณฺ มีการเคลื่อนจากภพเป็นลักษณะ

วโยคฺรสฺ มีการพรากไป(จากสัตว์และสังขารทั้งหลายตามที่ตนถึงแล้ว) เป็นกิจจรส.

คตฺวิปฺวาสนปจฺจปฺภูจฺานํ มีการปราศไปจากภพเก่าหรือจากคติ(ตามที่ตนถึงแล้ว)เป็นอาการปจฺจปฺภูจฺาน.

ปริภิชฺฆมานนามรูปปทฺฏจฺานํ มีนามรูปที่กำลังแตกดับเป็นปทฺฏจฺาน หรือมีชาติเป็นปทฺฏจฺาน.

๔. โสกะ

อนฺโต นิชฺฌายนลคฺขณฺ มีความเผาไหม้ ในภายใน(คือมีความเร่าร้อนแห่งจิต)เป็นลักษณะ.

เจตโส ปรินิชฌายนโรโส มีการทำจิตให้กรอมเกรียม เป็นกิจจรส อันแตกต่างจากราคปริฬาหะและโทสปริฬาหะ, เพราะว่าโสกะ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเผาจิต ย่อมไหม้จิต ดังกองไฟ, ย่อมยังบุคคลให้บ่นว่า จิตของเรา เกรียมแล้ว, จิตสักน้อยหนึ่งของเรา ย่อมไม่แจ่มใส.

อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐาโน มีความโศกเศร้าเนื่อง ๆ เป็นอาการ ปจฺจุปฏฺฐาน. (อนุโสจนะ ที่เป็นไป โดยอาการวิปปฏิสสารที่มีกุศล และอกุศลที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำ เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **กุกกัจจะ**, อนุโสจนะ ที่เป็นความเร่าร้อนใจล้วน ๆ ที่มีญาติพยสนะ เป็นต้น เป็นอารมณ์ ชื่อว่า โสกะ ฉะนั้น นี้เป็นความต่างกันของกุกกัจจะ และโสกะเหล่านั้น).

โทสจิตตูปปาทปทฺฐาโน มีโทสจิตตูปปาทเป็นปทฺฐฐาน.

๕. ปรีเทวะ

ลาลปนลกขโณ มีอาการแห่งกิริยาพิโรธเป็นลักษณะ,

คุณโทสปริกิตตนโรโส มีการคร่ำครวญถึงคุณและโทษเป็นกิจ,

สมภมปจฺจุปฏฺฐาโน มีความวุ่นวายไม่ตั้งมั่น(แห่งจิต)

เป็นปจฺจุปฏฺฐาน.

โทสจิตตชมหาภูตปทฺฐาโน มีมหาภูตรูปที่เกิดจากโทสจิต เป็นปทฺฐฐาน.

๖. ทุกข์

กายปีฬนลกฺขณํ มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ, ทุกฺขยตีติ ทุกฺข์. อุปฺปาทภูริทิวเสน วา ทิวธา ขณตีติปี **ทุกฺข์** ชื่อว่า **ทุกฺข์** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้ลำบาก, หรือ ชื่อว่า **ทุกฺข์** เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะที่ขูดอยู่ โดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจอุปาททุกฺข์และฐิติทุกฺข์. (วิสุทฺธิมคฺค ข้อ ๕๘๗)

ทฺพฺปณฺณานํ โทมนสฺสกรณฺรํ มีการกระทำความโหม่นสแก่บุคคล ผู้ไม่มีปัญญาทั้งหลายเป็นกิจ,

กายิกาพาธปจฺจุปฺปณฺณานํ มีความอาพาธทางกายเป็นอาการปรากฏ.

กายปฺสาทปทฺฐณฺณานํ มีกายปสาทเป็นปทฺฐณฺณาน.

๗. โทมนัส

จิตตปีฬนลกฺขณํ มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ

มนโวิฆาตฺรํ มีความพิฆาตใจ(ด้วยอำนาจการประกอบกับ พยาบาท) เป็นกิจจรรส,

มานสพฺยาธิปจฺจุปฺปณฺณานํ มีพยาธิทางใจเป็นปัจจุปฺปณฺณาน,

ทฺทยวตฺถุปทฺฐณฺณานํ มีทฺทยวตฺถุเป็นปทฺฐณฺณาน.

๘. อุปายาส

พฺยาสตติลกฺขโณ มีความติข้องที่ผิดคือความผูกพันในอารมณ์ต่าง ๆ มีญาติพยสนะเป็นต้นนั้นเท่านั้น ไม่ไปแล้วสู่อารมณ์อื่น เป็นลักษณะ.

หรือ **จิตตปริทฺทนลกฺขโณ** มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ.

นิตถุนนรโส มีการกระทำความทอดถอนใจ(หรือกระทำซึ่งการทอดถอนในกาย)เป็นกิจ,

วิสาทปจจุปฏจาโน มีการจมลงที่มีกำลังยิ่ง ด้วยอำนาจกระทำความเป็นผู้ไม่มีความสามารถ แม้เพื่อจะลุกขึ้น เป็นปัจจุปฏฐาน.

หทยวตถุปฏจาโน มีหทยวตถุเป็นปทัฏฐาน.

๙. อภัยสัมปโยคะ

อนิฏฐสโมธานลกขโณ มีการประชุมร่วมกับสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา (คือสัตว์และสังขารทั้งหลาย)เป็นลักษณะ,

จิตตวิฆาตกรณรโส มีการกระทำความพิฆาตจิตเป็นรศ,

อนตถภาวปจจุปฏจาโน มีภาวะที่ไร้ประโยชน์เป็นปัจจุปฏฐาน (คือ อาการที่ปรากฏ ของความมีอยู่ แห่งอนัตตทั้งหลายมีกายิกทุกข์ และความพิฆาตจิตเป็นต้น ชื่อว่า

อนตถภาวปจจุปฏจาโน).

๑๐. ปิยวิปปโยคะ

อิฏฐวตถุวิโยคลกขโณ มีการพลัดพรากจากวตถุที่น่าปรารถนา เป็นลักษณะ,

โสภุปาทนรโส มีการทำโสกะให้เกิดขึ้นเป็นกิจจรรส,

พยุสนปจจุปฏจาโน มีญาคติพยุสนะเป็นต้นเป็นปัจจุปฏฐาน โดยความเป็นอุปัทวะ.

๑๑. อิจฉา

สา อลพุกเนยวตถุอิจฉนลกขณา อิจฉาคือความปรารถนานั้น มีตัณหาในวัตถุที่ไม่พึงได้ มีอาทิว่า “เออหนอ พวกเรา จักไม่เป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดาเป็นต้น” เป็นลักษณะ(เพื่อแสดง ซึ่งความไม่ได้สิ่งทีตนปรารถนา ที่ถึงสุดยอดจึงแสดง ด้วยคำว่า “เป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดาเป็นต้น” ในพระบาลี).

ตปฺปรีเยสนรสา มีการแสวงหาซึ่งวัตถุที่ไม่พึงได้เหล่านั้นเป็นรส.

เตสํ อปฺปตฺติปจฺจุปฺภูฏานา มีความไม่ได้ซึ่งวัตถุที่ไม่พึงได้เหล่านั้นเป็นปัจจุภูฏาน. (อปฺปตฺติ อลาโภ).

ลักษณะที่ติดะ ของนิพพาน

(วิ.ม. ข้อ ๕๕๖)

สนฺติลกฺขณํ มีภาวะที่สงบจากทุกข์ทั้งปวง โดยภาวะเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา และเป็นที่ย่ำยีซึ่งความเมาเป็นต้น เป็นลักษณะ.

อจฺจุตฺริสํ อสฺสาสกรณฺรสํ ภา มีความไม่เคลื่อนไหว เป็นสัมปตฺตริส หรือเป็นกิจจรส โดยปริยาย เพราะกระทำซึ่งความไม่มีการเคลื่อนไหวให้เป็นเหมือนกิจ, ก็ ความไม่เคลื่อนไหวของนิพพานนั้น คือการไม่สละ สภาวะได้แก่ความไม่วิการ หรือมีการกระทำซึ่งความโล่งใจ แก่บุคคลผู้มีจิตเปื้อน่าย ในสังสารทุกข์ เป็นกิจจรส.

อนิมิตตปัจจุภูฐานํ นิบุปฺพลจฺปฺจฺภูฐานํ วา มีความเป็นธรรมที่สูญเสียจากนิมิตคือขั้น ๕ เป็นอาการปัจจุภูฐาน หรือมีความไม่มีธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำมีรากะเป็นต้น เป็นอาการ ปัจจุภูฐาน โดยภาวะที่เป็นเหตุเข้าไปสงบธรรมที่เป็นเหตุเน้นซ้ำทั้งปวงมีรากะเป็นต้น.

ลักษณะเป็นต้นของอริยมรรคมีองค์ ๘

(อ.สัจจวิภังค์ ข้อ ๒๐๕, วิ.ม. ข้อ ๕๖๒)

ในองค์มรรค ๘ เหล่านั้น **สัมมาทิฐิ** – สมมา ทสฺสนลกฺขณา มีปัญญาเห็นโดยชอบเป็นลักษณะ.

สัมมาสังกัปปะ – สมมา อภินิโรปนลกฺขโณ มีการยกขึ้นซึ่งสหชาตธรรมโดยชอบเป็นลักษณะ.

สัมมาวาจา – สมมา ปริคฺคหฺลกฺขณา มีการกำหนดถือเอาชนทั้งหลายและสัมปยุตฺตรมทั้งหลายเป็นลักษณะ.

วิสํวาทนาทิกิจฺจตยา ทิ ลฺลฺขานํ อปริคฺคาหกานํ มุสฺวาทาทีนํ ปฏิปฺกฺขณฺตา สนิทฺธภาเวน ปริคฺคาหกสฺภาวา สมมาวาจา ตปฺปจฺยสุภาสิตสมฺปฏิคฺคาหเก ชเน, สมฺปยุตฺตรมฺเม จ ปริคฺคณฺหนตี ปวตฺตีติ **ปริคฺคหฺลกฺขณา**. (สจฺจวิภังคอนุฎฺฎีกา หน้า ๘๐)

อธิบายว่า สัมมาวาจา ย่อมเป็นไปกำหนดถือเอาชนทั้งหลายผู้กำหนดถือเอาสุภาชิตที่เป็นปัจจัยแก่สัมมาวาจานั้น และกำหนดถือเอาสัมปยุตฺตรมทั้งหลาย มีสภาวะกำหนดถือเอาโดยภาวะที่ปิติ

(เอิบอิม) เป็นปฏิปักษ์ต่อมิจฉาวาจาทั้งหลายมีมุสาวาทเป็นต้น ที่ไม่กำหนดถือเอา คือที่เศร้ามอง เพราะความที่มุสาวาทเป็นต้นมีกิจคือการกล่าวให้คลาดเคลื่อนเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ปรัคคหลกขณา**

สัมมากัมมันตะ – สมมา สมุฏฐาปนลกฺขโณ มีการยังสัมปยุตตธรรมให้ตั้งขึ้นโดยชอบ ด้วยการประหารมิจฉากัมมัตตะ เป็นลักษณะอุปมาเหมือนการยกขึ้นซึ่งของหนัก ด้วยกิริยาทางกาย.

สัมมาอาชีวะ – สมมา โวทานลกฺขโณ มีความผ่องแผ้วของสัตว์ที่มีชีวิตอยู่หรือของสัมปยุตตธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วยการประหารมิจฉาอาชีวะ เป็นลักษณะ.

สัมมาวายามะ – สมมา ปคฺคหลกฺขโณ มีความประคองไว้โดยชอบ เป็นลักษณะ ความว่า การประคอง ซึ่งจิตนั้น แม้จากธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งสังกิเลส ชื่อว่า **ปคคหะ**.

สัมมาสติ – สมมา อุปฺภูจฺจานลกฺขณา มีการทำอารมณ์ให้ปรากฏโดยชอบ เป็นลักษณะ ความว่า การกำหนดซึ่งยถาสภาวของอารมณ์.

สัมมาสมาธิ – สมมา สมาธานลกฺขโณ มีความตั้งไว้สม่ำเสมอโดยชอบแห่งจิต เป็นลักษณะ (วิ.ม. จัดเป็นกิจจรส). หรือ **อวิกุเขปลกฺขโณ** มีความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิตเป็นลักษณะ(วิ.ม.ข้อ ๕๖๒)

วิสุทธิมัคค์ ข้อ ๕๖๒

สัมมาทิฐิ

ตลปะกาสนรสา – มีการประกาศความจริงแท้เป็นกิจจรส คือ มีการประกาศปรมัตต์เป็นรส ความว่า มีการกระทำสัจจะ ๔ ให้แจ่มแจ้งเป็นกิจ.

อวิชขุทธการวิธัสนปะจูปัญฐานา – มีการทำลายความมืดคือ อวิชชา เป็นอาการปัจจุปัญญา ความว่า อาการที่กำจัดปฏิปกษ์ ของธรรมคือมรรค ย่อมปรากฏ เป็นอาการที่ชัดเจน อย่างเยียมยอด.

สัมมาสังกัปปะ

อปปนารโส – มีอัปนาเป็นกิจจรส ความว่า มีอัปนาเป็นกิจ เพราะเป็นไป ด้วยอำนาจการยังมรรคจิตให้เกิดขึ้น ในนิพพานารมณ.

มิจฉาสกปะปปทานปะจูปัญฐานา – มีการประหารมิฉา สังกัปปะ เป็นปัจจุปัญญา.

สัมมาวาจา

วิรมณรสา – มีการงดเว้นเป็นรส.

มิฉฉาวาจาปปทานปะจูปัญฐานา – มีการประหารมิฉฉาวาจา เป็นปัจจุปัญญา.

สัมมากัมมันตะ

วิรมณรโส – มีการงดเว้นเป็นรส.

มิจฉากมมณฑปทานปจจุปฏจาโน – มีการประหารมิจฉากัมมันตะ
เป็นปัจจุปัจฐฐาน.

สัมมาอาชีวะ

ญายาชีวะปวัตติริโส – มีความเป็นไปแห่งอาชีวะที่ชอบธรรมเป็นรส
ความว่า เพราะความเป็นเหตุแห่งความเป็นไป แห่งอาชีวะที่ชอบธรรม
คือการเลี้ยงชีพชอบ ที่ไม่ใช่พระพุทเจ้าทรงติเตียน.

มิจฉาชีวะปทานปจจุปฏจาโน – มีการประหารมิจฉาอาชีวะ
เป็นปัจจุปัจฐฐาน.

สัมมาวายามะ

อนุปพนนอกุสลานุปาหนาทิริโส – มีการทำอกุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นรส.

มิจฉาวายามปทานปจจุปฏจาโน – มีการประหารมิจฉาวายามะ
เป็นปัจจุปัจฐฐาน.

สัมมาสติ

อสมมุตสนรสา – มีการไม่หลงลืมเป็นรส.

มิจฉาสติปทานปจจุปฏจาโน – มีการประหารมิจฉาสติ
เป็นปัจจุปัจฐฐาน.

สัมมาสมาธิ

จิตตสส สมาธานริโส – มีความตั้งไว้สม่ำเสมอแห่งจิตเป็นรส.

มิจฉาสมาธิปทานปจจุปฏจาโน – มีการประหารมิจฉาสมาธิ
เป็นปัจจุปัจฐฐาน.

ปฏิจสุมปบาท

ลักษณะที่จตุกกของปฏิจสุมปบาท

ลักษณะที่โตติ อวิชชาที่นํ ลักษณะที่โต.

๑. อวิชชา

(๑) ปุเรตุํ อยุตตมฺเจน กายทฺจจริตาที อวินฺทียํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ อตฺถโถ. **ตํ อวินฺทียํ วินฺทตีติ อวิชชา.** (อวินฺทย + วิท - ได้ + อ ปัจจัย ในกัตตฺสาธน + อา อิตฺถิโชตก, ไม่กล่าวแล้วว่า อวินฺทียวินฺทา, แต่กล่าวแล้วว่า อวิชชา เพราะให้ถือเอา อวิและท โดยลบอักษรที่เหลือ, ลง ย อาคม, อาเทศ ทฺย เป็น ช, เทวภาวชะ เป็น ชช, สำเร็จเป็น อวิชชา)

ทฺจจริตมีกายทฺจจริตเป็นต้น ชื่อ อวินฺทียะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งไม่ควรเพื่อให้เต็ม(คือเพื่อให้เจริญ ได้แก่ เพื่อเข้าไปสังสม), ความว่า เป็นสิ่งไม่ควรได้

ธรรมชาติใด ย่อมได้ ซึ่งอวินฺทียะนั้น(คือกายทฺจจริตเป็นต้น ที่ไม่ควรได้เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ทุกคติคามินิกัมมะ) เพราะเหตุนี้ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อวิชชา** (ธรรมชาติที่ได้ ซึ่งกายทฺจจริตเป็นต้น ที่ไม่ควรได้)

(๒) ตพฺพิปริตโต กายสุจฺจริตาที วินฺทียํ นาม, **ตํ วินฺทียํ น วินฺทตีติ อวิชชา** (วินฺทีย + น + วิท - ได้ + อ ปัจจัยในกัตตฺสาธน, ไม่กล่าวแล้วว่า วินฺทียวินฺทา, แต่กล่าวแล้วว่า อวิชชา เพราะอาเทศ น เป็น อ, ลง ย อาคม, อาเทศ ทฺย เป็น ช, เทวภาวชะ เป็น ชช, ลบอักษรที่เหลือ, สำเร็จเป็น อวิชชา)

สุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า วินทียะ โดยตรงข้ามกับ
อวินทียะนั้น,

ธรรมชาติใด ย่อมไม่ได้ ซึ่งวินทียะนั้น(คือกายสุจริตเป็นต้น
ที่ควรได้ เพราะปัจจัยพิเศษอย่างนั้น ไม่มี แก้วินทียะ) เพราะเหตุนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อวิชา** (ธรรมชาติที่ไม่ได้ซึ่งกายสุจริตเป็นต้น
ที่ควรได้)

(๓) ขนธานํ ราสณฺญํ, อายตนาณํ อายตณฺญํ, ธาตุนํ สุลฺลณฺญํ,
อินทริยานํ อธิปตฺติยณฺญํ, สจฺจานํ ตถณฺญํ **อวิทฺติ กโรตฺติ อวิชา**.
(อวิทิต + กร - ทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธน, ไม่กล่าวแล้วว่า
อวิทิตกร, แต่กล่าวแล้วว่า อวิชา เพราะให้ลง ย อาคม, อาเทศ หย
เป็น ช, เทวภาวะ ช เป็น ชช, ลบอักษรที่เหลือนตามสมควร, สำเร็จ
เป็น อวิชา)

ธรรมชาติใด ย่อมกระทำไม่ให้อริ ซึ่งอรรถคือกอง แห่งขันธทั้งหลาย,
(ด้วยสัมโมหภาวะ), ย่อมกระทำไม่ให้อริ ซึ่งอรรถคืออายตนะ
แห่งอายตนะทั้งหลาย, ย่อมกระทำไม่ให้อริ ซึ่งอรรถคือสุญญะ แห่งธาตุ
ทั้งหลาย, ย่อมกระทำไม่ให้อริ ซึ่งอรรถคือความเป็นอธิปัตติ แห่งอินทริย์
ทั้งหลาย, ย่อมกระทำไม่ให้อริ ซึ่งอรรถคือ ตละ แห่งสัจจะทั้งหลาย
เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา (ธรรมชาติที่กระทำไม่ให้อริ)

หุกฺขาทินิ ปิพฺนาทิวเสณ วุตฺตํ จตฺตฺตฺพิธิ อตฺถํ **อวิทฺติ กโรตฺติ**
อวิชา.

ธรรมชาติใด ย่อมกระทำ ซึ่งอรรถ ๔ อย่าง ที่ถูกกล่าวแล้ว
 ด้วยสามารถแห่งปีพนะเป็นต้น ของสังขจะมีทุกขสังขเป็นอาทิ
 ไม่ให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อวิชา**
 (ธรรมชาติที่กระทำไม่ให้เห็น)

(๔) **อนตวิรหิต** สัสสาเร สพพโยนคติภววิญญาณภูจิติสตตาวาเสสุ
 สตเต **ชาวเปตีติ อวิชา**. (อนตวิรหิต + ชุ - แล่นไป + เณ การิตปัจจย +
 อ ปัจจยในกัตตุสาธน, ไม่กล่าวแล้วว่า อนตวิรหิตชาว, แต่กล่าวแล้วว่า
 อวิชา เพราะลบ นต ใน อนต และรหิต ในวิรหิต, ลบ ว ใน ชว,
 และเทวภาวะ ชุ เป็น ชช, สำเร็จเป็น อวิชา)

ธรรมชาติใด ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไป ในสังสาระอันเว้น
 จากที่สิ้นสุด คือในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง
 เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา (ธรรมชาติที่ยังสัตว์
 ให้แล่นไปในสังสาระ อันเว้นจากที่สิ้นสุด)

อนตวิรหิต ชาวเปตีติ วัฒนาคมวิปริยาวิการวินาสธาตุดถวิ
 เสสโยเคหิ ปณจวิธสส นีรุตติลกขณสส วเสน อการวิการชกาเร
 คเหตุวา อณเณสั วณณานั โลปี, ชการสส จ พุติยสสาคมั กตวา
 อวิชาชาติ วุตตัม. (มหาฎีกา ข้อ ๕๘๗)

บทว่า **อนตวิรหิต ชาวเปตี** อธิบายว่า ถือเอาแล้ว ซึ่ง อ อักษร
 วิ อักษร และ ช อักษร กล่าววว่า **อวิชา** กระทำแล้ว ซึ่งการลบ
 แห่งวิณณะทั้งหลายเหล่านี้ และกระทำ ซึ่งอาคม แห่ง ชุ ตัวที่ ๒

ด้วยอำนาจ แห่งนิรุตติลักษณะ ๕ อย่าง คือ วัฒนาคมะ วิปริยายะ
 วิการะ วินาสะ และธาตุอัตถวิเสสโยคะ(ประกอบความพิเศษ
 แห่งอรรถของธาตุ).

(๕) **ปรมตถโต อวิชมานิสฺส อิตถิปุริสาทิสฺส ชวตีติ อวิชา.**

(อวิชมานิสฺส + ช - แล่นไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธน, ไม่กล่าวแล้วว่า
 อวิชมานิสฺส, แต่กล่าวแล้วว่า อวิชา เพราะลบ มานิสฺส, สำเร็จรูป
 เป็นอวิชา)

ธรรมชาติใด ย่อมแล่นไป ในบัญญัติทั้งหลายมีหญิงและชาย
 เป็นต้น อันไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า
 อวิชา, (ธรรมชาติที่แล่นไป ในบัญญัติอันไม่มีอยู่)

(๖) **วิชมานิสฺสปี ขนธาทิสฺส น ชวตีติ อวิชา.** (วิชมานิสฺส + น +
 ช + อ ปัจจัยในกัตตุสาธน, ไม่กล่าวแล้วว่า วิชมานิสฺส, แต่กล่าว
 แล้วว่า อวิชา เพราะสลับ น นิบาต อยู่หน้า วิชมานิสฺส, อาเทศ น
 นิบาต เป็น อ, ลบ มานิสฺส, สำเร็จเป็น อวิชา)

ธรรมชาติใด ย่อมไม่แล่นไป ในธรรมมีขั้นเป็นอาทิ แม้มีอยู่
 โดยปรมัตถ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชา(ธรรมชาติ
 ที่ไม่แล่นไปในขั้นเป็นต้นอันมีอยู่)

(๗) **อปัจจ จกฺขุวิญญานาทีนํ วตถารมมณานํ**

ปฏิจฺจสมฺบุปาทปฏิจฺจสมฺบุปนฺนํณญ ฐมฺมานํ ฉาทนโตปิ **อวิชา.**

อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติชื่อว่า **อวิชา** แม้เพราะปกปิด ซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น (เพราะอวิชาไม่อาจเพื่อรู้ว่า “อิหํ วัตถุ, อิหํ อารมมณํ” ดังนี้) และ**เพราะปกปิด**ซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปฏิจจสมุปบาท(คือปัจจัย) และที่เป็นปฏิจจสมุปปันนะ(คือผล) ความว่าเพราะปกปิดซึ่งความเป็นปฏิจจสมุปบาทะ แห่งธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้นและปกปิดซึ่งความเป็นปฏิจจสมุปปันนะ แห่งธรรมทั้งหลายมีชรามรณะเป็นต้น.

พยุชนตถํ วัตวา สภาวตถํ ทสเสตํ อปิชาติอาทิ วุตตํ.

(มหาฎีกา ข้อ ๕๘๗)

ท่านอาจารย์ครั้นกล่าวแล้ว ซึ่งพยุชนตถะ คำมีอาทิว่า “อปิจ – อีกนัยหนึ่ง” ท่านกล่าว เพื่อจะแสดงอรรถของสภาวะ.

(๘) วิชชาปฏิบัติชาติ ว่า **อวิชา**. (สารตถที่ปณีฎีกา ตติยภาค หน้า ๑๖๔)

หรือ ชื่อว่า **อวิชา** เพราะอรรถว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อวิชา.

วิ. น วิชา **อวิชา**. (น นิบาต + วิชา).

ธรรมชาติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิชา ชื่อว่า **อวิชา**.

อณญาณลกขณา อวิชา, สมโมหรรสา, ฉาปนปจจุฏฐานา, อาสวปทฐานา

อวิชา ความเป็นปฏิปักษ์ต่อญาณเป็นลักษณะ.

มีการทำสัมปยุตตธรรมหรือทำตังสมังคีบุคคลให้หลงเป็นกิจจรส.

มีการปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นอาการปัจจุบันฐาน.
มีอัสวะเป็นปทัฏฐาน เพราะมีวณะว่า “อัสวสมุทโย
อวิชาสมุทโย”.

๒. สังขาร

สงขตมภิสงขโรนตตีติ **สังขารา**.

ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมปรุงแต่ง ซึ่งสังขตะ เพราะเหตุนี้
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า สังขารทั้งหลาย. (ธรรมที่ปรุงแต่ง).

**อภิสงขรณลกขณา สังขารา, อายุหนรสา, เจตนาปจจุปฏฐานา,
อวิชาปทฏฐานา**

สังขาร มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ.

มีความขวนขวายเพื่อยังปฏิสนธิให้เกิด หรือราสีกรณะ เป็นกิจจรส.

มีเจตนาเป็นอาการปัจจุบันฐาน เพราะมีสภาวะเป็นเจตนา.

มีอวิชาเป็นปทัฏฐาน.

๓. วิญญาณ

วิชานาตีติ **วิญญาณ**.

ธรรมชาติใด ย่อมรู้พิเศษกว่าสัตถุญา เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า**วิญญาณ**. (ธรรมชาติที่รู้พิเศษ)

วิชานนลกขณิ วิญญาณ, ปุพพงคมรสี, ปฏิสนธิปจจุปฏฐาน,
สังขารปทฏฐานิ วตถารมมณปทฏฐานิ วา

ปฏิสันธิวิญญาน มีความรู้พิเศษกว่าสัญญาเป็นลักษณะ.

มีความเป็นประธาน เป็นไปโดยภาวะที่เป็นปุเรจาริก

แห่งนามรูปเป็นกิจจรส (นามรูปสสุ ปุเรจาริกภาเวน ปวตตตีติ

บุพพงคมรส, มุลฎีกา หน้า ๑๐๐).

มีปฏิสันธิเป็นอาการปัจจุปัญฐาน คือเป็นการเกิดสืบต่อกับ ปุริมภพ.

มีสังขารเป็นปทัฏฐาน หรือ มีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน.

๔. นามรูป

นมตีติ **นาม**. รูปปตีติ **รูป**.

ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่า สภาวะนุ่มไปมุ่งหน้าสู่อารมณ์

เพราะความเป็นธรรมที่มีอารมณ์โดยแน่นอน. ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า

สภาวะเกิดแปรปรวน.

นมนลกขณ นาม, สมปโยครส, อวินิพโกคปัจจุปัญฐาน,

วิญญานปฏฐาน

นาม มีความนุ่มไป สู่อารมณ์ เป็นลักษณะ เพราะเว้นจากอารมณ์
ที่ถูกยึดหน่วงก็ไม่เกิดขึ้น.

มีความประกอบซึ่งกันและกัน โดยประการทั้งหลายสม่าเสมอ
ด้วยสามารถแห่งเอกุปาพะเป็นต้น เป็นกิจจรส.

มีความไม่แยกกัน คือ วิสั อภาวะ(ไม่มีเป็นส่วน ๆ)

เป็นอาการปัจจุปัญฐาน

มีวิญญูญาณเป็นปทัฏฐาน ของเจตสิกชั้น ๓ หรือ มีเจตสิกชั้น ๓ เป็นปทัฏฐาน ของวิญญูญาณ.

รูปปนลกขณัม รูป, วิภินทรส, อพยากตปัจจุปฏฐาน, วิญญูณปทัฏฐาน

รูป มีความเกิดแปรปรวนเป็นลักษณะ.

มีความแยกกระจายออกได้เป็นกิจจรส เพราะไม่มีสัมปโยคะ ซึ่งกันและกัน ทำอธิบายว่า ข้าวสารเป็นต้น ที่กำลังถูกบดอยู่ ย่อมกระจัดกระจายเป็นจณ.

และรูปมีสรีระเป็นต้น มีการแยกกระจายออกได้เป็นสภาวะ ถูกกล่าวแล้ว เพราะมีความดำรงอยู่ร่วมกัน แม้แห่งกลาปเป็นอนเนก

(อณวมณณัม สมปโยคากาวโต รูป วิภินทรส วิภินทรส. เหวณจ กตวา ปิสียมานา ตณฺฑุลาทโย วิภินฺตติ, จณฺณนิ ภวนฺตติ. (มุลฎีกา หน้า ๑๐๐)

สมปโยคากาเวน, อนเนกกลาปานิ เอกโต จิตฺตีสพภาวา จ สรียาติรูป วิภินฺตสกาวิ วุตตํ. (จุฬฎีกา ข้อ ๕๘๘))

มีความเป็นอพยากตโดยแน่นอนเป็นอาการปัจจุปฏฐาน ความว่า แม้ความเป็นกุศลเป็นต้น ในกาลบางครั้งว ของนามมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวแล้วว่า “อพยากตปัจจุปฏฐาน” เพื่อความต่างกัน จากนามนั้น

มีวิญญูญาณเป็นปทัฏฐาน (หรือสมุฏฐานของตนเป็นปทัฏฐาน).

๕. อายตนะ

อาเย ตโนติ อายตณฺจ นยตีติ **อายตน์**.

ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะอรรถว่า แผ่ไปคือขยาย ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลายอันเป็นไป ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ๆ **และ**เพราะอรรถว่า นำไปคือให้เป็นไป สู่อสังสารทุกข์อันยึดเยื้อที่เป็นไปในอนมตต์คสังสาระ ตลอดเวลา ไม่ได้บลง ด้วยอำนาจอนุปปาทนโรธ.

เต हि ตํทวารารम्मณฺสุ อยนฺติ คจฺจนฺติ ปวตฺตณฺตีติ อายา.

(มหาฎีกา ข้อ ๕๑๑)

อายตนลกฺขณํ สฬายตน์, ทสฺสนาทิสฺ,

วตฺตทวารภาวปจฺจุปฺภูจฺานํ, นามรูปปทฺฐจฺานํ

สฬายตนะ มีการให้สืบท่อเป็นลักษณะ ความว่า มีความเป็นปัจจย แก่ความอุบัติขึ้นของวิญญาน เป็นลักษณะ หรือ มีการแผ่ไปซึ่งอายะทั้งหลาย เป็นลักษณะ (**อายตนลกฺขณฺนติ ฆมฺมฺนลกฺขณํ, อายานํ ตนฺนลกฺขณํ** วา).

มีการเห็นเป็นต้น เป็นกิจจรส เพราะกระทำซึ่งการถือเอาวิสยะตามสมควรแก่ตน.

มีความเป็นวัตถุ ๕ และเป็นทวาร ๖ ของวิญญานธาตุและมนวิญญานธาตุ เป็นอาการปัจจุปฐฐาน.

มีนามรูปเป็นปทฐฐาน.

๖. ผัสสะ

ผัสสะคือ ผัสโส.

ชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่า กระทบ.

มุสนลกฺขโณ ผัสโส, สัมมฏฺฐนโรโส, สงฺคตปิฏฺจปฏฺฐาโน,
สพฺยตนปทฺฐาโน ผัสสะ ๖ ที่มีในภุมิ ๔ มีภาวะที่กระทบในอารมณฺ์
 ๖ ทางทวารทั้ง ๖ เป็นลักษณะ เหมือนการกระทบแห่งแพะ ๒ ตัว
 (ทวิณฺ์ เมณฺทานํ **สนฺนิปาโต** วีย), พึงทราบจักขุประสาทหรือจักขุวิญญฺญาณ
 เหมือนแพะตัวหนึ่ง (ภูิกามิลินฺท์ หน้า ๒๐), พึงทราบรูปเหมือนแพะ
 ตัวที่ ๒, พึงทราบผัสสะเหมือนการกระทบแห่งแพะ ๒ ตัว.
 (นี้ เป็นอุปมาของ **มุสนลักษณะ** ในมิลินทปัญหา หน้า ๖๔,
 ในอภิธัมมวาทาร หน้า ๑๙, ในอัฐฐสาลินี หน้า ๑๕๗)

สนฺนิปาโตติ น สมาคโม คเหตุพฺโพ, อถ โข สนฺนิปาโต
 ปฏฺฐิมฺภูติ คเหตุพฺโพ, เตน มุสนลกฺขโณ มหาราช ผัสโสติ วุจฺจติ.
 (อ.มิลินท หน้า ๑๔๗)

บทว่า **สนฺนิปาต** ไม่พึงถือเอา การประชุมพร้อมกัน, โดยที่แท้
 สันนิปาตะ พึงถือเอาว่า การกระทบ, ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสน
 จึงกล่าวว่า มหาบพิตร ผัสสะ มีการกระทบเป็นลักษณะ.

มีการทำจิตมีจักขุวิญญฺญาณจิตเป็นต้น และอารมณฺ์มีรูปารมณฺ์
 เป็นต้นให้ประสานเข้ากัน ทางทวาร ๖ เป็นกิจจรส เหมือนการกระทบ
 คือประสานแห่งแพะ ๒ ตัว. พึงทราบจักขุวิญญฺญาณเหมือนแพะตัวหนึ่ง,

ฟังทราบรูปเหมือนแพะตัวที่ ๒, ฟังทราบผัสสะเหมือนการประสาน
แห่งแพะ ๒ ตัว.

หรือมีการทำวัดมีจักขุเป็นต้นและอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น
ให้ประสานเข้ากันทางปัญญาทวาร เป็นสัมปตติรส.

เหมือนการกระทบคือประสานแห่งแพะ ๒ ตัว. ฟังทราบ
จักขุประสาทเหมือนแพะตัวหนึ่ง, ฟังทราบรูปเหมือนแพะตัวที่ ๒,
ฟังทราบผัสสะเหมือนการประสานแห่งแพะ ๒ ตัว. (ในอุปมา
ของรสทั้ง ๒ นี้ มาในอัฐฐสาลินี หน้า ๑๕๗)

มีการประชุมพร้อมกัน แห่งเหตุธรรม ของตน ๓ อย่าง
คือวัตถุ ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญา.

มีสหายตนะเป็นปทัฏฐาน.

๗. เวทนา

เวทยตีติ **เวทนา**.

ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า เสวย.

**อนุภวนลกขณา เวทนา, วิสยรสสมโภครสา,
สุขทุกขปจจุปฏฐานา, ผสสพทฏฐานา.**

เวทนา มีความเสวย ซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ.

มีความบริโภคซึ่งอิฏฐุรสและอนิฏฐุรสของอารมณ์เป็นกิจจรส.

มีสุขและทุกข์เป็นอาการปัจจุปฏฐาน ท่านกล่าวแล้วว่า

“สุขทุกข์ปัจจุภูฏานา” เพราะอกุสลวิปากุเปกขา ถูกสงเคราะห์ไว้ ด้วยทุกข์ เหตุเพราะเป็นอนิฏฐะ, และกุสลวิปากุเปกขานอกนี้ ถูกสงเคราะห์ไว้ ด้วยสุข เหตุเพราะเป็นอิฏฐะ

มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน.

**ลกขณรसानํ อตถโต เกทาภาวา อนุภวนวิเสสํเยว สนธาย
อิฏฐานิฏฐรสสมภุณขนรส์ ทสเสติ.** (จุฬฎีกา)

ท่านอาจารย์หมายเอา ซึ่งความพิเศษของอนุภวนะนั่นเอง จึงแสดงซึ่งมีการบริโภคะอิฏฐรสและอนิฏฐรสเป็นกิจจรส เพราะไม่มีความแตกต่างกัน โดยอรรถ ของลักษณะและรส.

๘. ตัณหา

ปริตสฺสตีติ **ตณฺหา.**

ชื่อว่า **ตัณหา** เพราะอรรถว่า กระทบ หรือ สั่นไหว เพราะเร้าร้อน ด้วยตัณหา.

**เหตุลกขณา ตณฺหา, อภินนทนรสา, อติตติภาวปัจจุภูฏานา,
เวทนาปทภูฏานา.**

ตัณหา มีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ เพราะความเป็นทุกข์สมุทัย. มีความยินดียิ่งเป็นกิจจรส เพราะมีวณะว่า “ตตรตตราภินนทีนึ”. มีความไม่อิมเป็นอาการปัจจุภูฏาน ความว่า เป็นความไม่อิม ในรูปเป็นต้น ของจิตหรือของบุคคล.

มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน.

๙. อุปาทาน

อุปาทานยติติ อุปาทาน.

ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่า ถือเอามั่นคง

**คหณลกขณฺ์ อุปาทานํ, อมฺฤจฺจนรสํ, ตณฺหาทพฺพตตทิกฺกุชฺฉิปจ
จฺปฏฺฐานํ, ตณฺหาปฏฺฐานํ**

อุปาทาน มีความยึดถือไว้เป็นลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา และปรามาสนทิกฺกุชฺฉิ โดยอาการมีอาทิว่า “อหํ มม”.

มีความไม่ปล่อยเป็นกิจจรส ด้วยอำนาจตัณหาภินิเวสและ ทิกฺกุชฺฉาภินิเวส

มีความเหนียวแน่นด้วยตัณหา เป็นกามุปาทาน, อุปาทาน ที่เหลือเป็นทิกฺกุชฺฉิเป็นอาการปัจจุปัฏฐาน อธิบายว่า ตัณหาทั้งปวง ไม่เป็นกามุปาทาน เพราะท่านถือเอาตัณหา โดยความเป็นปัจจัย ส่วนหนึ่งเพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า กามุปาทานนั้น มีความเหนียวแน่นด้วยตัณหาเป็นปัจจุปัฏฐาน. ส่วนแม้ทิกฺกุชฺฉิ ทั้งปวง ย่อมเข้าไป ในอุปาทาน ๓ พึงทราบว่ ท่านกล่าวว่า มีทิกฺกุชฺฉิ เป็นปัจจุปัฏฐาน ด้วยอำนาจความไม่แตกต่างกันและความแตกต่างกัน. มีตัณหาเป็นปฏฐาน.

๑๐. ภาวะ

ภวติ ภวายติ จาติ **ภโว**.

ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่า เป็นขึ้น หมายถึงอุปัตติภาวะ
หรือเพราะอรรถว่าทำให้เป็นขึ้น หมายถึงกัมมภาวะ.

กมมกมมผลลกุขโณ ภโว, ภวานุภวนรโส,

กุตลา กุตลา พยาทปจจุปฏฐาโน, อุปาทานปทฐาโน

ภาวะ มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ.

มีภาวะ(เหตุให้เป็นขึ้นคือกัมมภาวะ)และอนุภวนะ(สภาพเสวยคือ
อุปัตติภาวะ)เป็นกิจจรัส.

มีกุศล อกุศลและอัพยาทตะเป็นอาการปัจจุปฏฐาน.

มีอุปาทานเป็นปทัฏฐาน.

๑๑. ชาติ

ชนนํ **ชาติ**.

ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ**.

๑๒. ชรามรณะ

ชีรณํ **ชรา**. มรณติ เอเตนาติ **มรณ**.

ความแก่ ชื่อว่า **ชรา**. สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตาย เพราะจติชั้น
เพราะเหตุนั้น จติชั้นนั้น ชื่อว่า **มรณะ** (จติชั้นเป็นเหตุตายของสัตว์)

โสจนํ **โสโก**.

ความเศร้าโศก ชื่อว่า **โสกะ**.

ปริเทวน์ **ปริเทโว**.

ความคร่ำครวญ ชื่อว่า **ปริเทวะ**.

ทุกขยตีติ **ทุกข์**.

ชื่อว่า **ทุกขะ** เพราะอรรถว่าทำให้ลำบาก.

อุปาทกฏจิติวเสน วา ทูริธา ขณตีติปิ **ทุกข์**.

หรือว่า ชื่อว่า **ทุกขะ** เพราะอรรถว่า ขุดอยู่ โดยส่วน ๒

ด้วยอำนาจอุปาทกข์และฐิติทุกข์. (ทุกขา เวทนา อุปาทกข์
ฐิติทุกขา, ม.ม.๑๒/๔๖๕/๔๑๔)

ทุมมนส ภาโว **โทมนสส์**.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีใจเสีย ชื่อว่า **โทมนัส**.

ภุโส อายาโส **อุปายาโส**.

ความตรอมใจอย่างหนัก ชื่อว่า **อุปายาส**.

๑๑. ชาติ ๑๒. ชรามรณะ โสกะเป็นต้น

ชาติอาทินิ ลกขณาทีนิ สัจจนิทเทเส วุตตนเยเนว เวทิตพพานิ.

ลักษณะเป็นต้น ของธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นอาทิ อัมบัณฑิตพึง
ทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ในสังจนิทเทส.

ลักษณะเป็นต้นของโพชฌงค์ ๗

อัญญกถา โพชฌงค์วิงค์

ตตถ อูฏฐานลกขโณ สติสมโพชฌงโค, ปวิจยลกขโณ
 ฌมมวิจยสมโพชฌงโค, ปคคหลกขโณ วิริยสมโพชฌงโค,
 ฌรณลกขโณปีติสมโพชฌงโค, อุปสมลกขโณ ปสสทฐิสมโพชฌงโค,
 อวิกเขปลกขโณ สมาริสมโพชฌงโค, ปฎิสงขานลกขโณ
 อุกเขขาสมโพชฌงโค. (อ. โพชฌงควิงค์ ข้อ ๔๖๖ หน้า ๓๓๒)

ในสัมโพชฌงค์ทั้งหลายเหล่านั้น

สติสัมโพชฌงค์ มีความเข้าไปตั้งไว้ ซึ่งอารมณ์มีประเภทที่ทำไว้นานแล้วเป็นลักษณะ หรือ มีการทำอารมณ์กรรมฐานให้ปรากฏเป็นลักษณะ (อูฏฐานลกขโณ).

ฌมมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการพิจารณาโดยประการต่าง ๆ อันมีประเภทแห่งอนิจจลักษณะเป็นต้น เป็นลักษณะ (ปวิจยลกขโณ).

วิริยสัมโพชฌงค์ มีการยกพระองค์จิตขึ้นไว้ ในอารมณ์เป็นลักษณะ (ปคคหลกขโณ).

ปีติสัมโพชฌงค์ มีการแผ่ชาน เอิบอิม เป็นลักษณะ (ฌรณลกขโณ).

ปัสสทฐิสัมโพชฌงค์ มีความเข้าไปสงบระงับกายและจิตเป็นลักษณะ (อุปสมลกขโณ).

สมาริสัมโพชฌงค์ มีความไม่ฟุ้งชาน เป็นลักษณะ (อวิกเขปลกขโณ).

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีความเพ็งโดยสมควรคือเป็นกลางในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เป็นไปสม่าเสมอ โดยเว้นจากถิ่นะและอุทัจจะ เป็นลักษณะ (**ปฏิสงขานลกขโณ, สมบปวัตเตตมเมติ** ลีนุทจจวิเรน สมบปวัตเตต สมปยุตตมเม, อนุฎีกา หน้า ๑๘๒).

(หรือ กล่าวว่ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ทำศรัทธากับปัญญาวิริยะกับสมาธิ ให้สม่าเสมอกัน เป็นลักษณะ).

อฎฐกถา สัพพาสวสูตร

สติสัมโพชฌงค์

สรณญฺเณ **สติ**. สา ปเนสา อุปฺภูจฺานลกฺขณา อปิลापนลกฺขณา วา. วุตตมปี เหน่ “ยถา มหาราช รมโย ภาณฺหาคาโรโก รมโย สาปเตยฺยํ อปิลापเตติ, เอตตํ มหาราช หิรมณํ, เอตตํ สุวณฺณํ, เอตตํ สาปเตยฺยนฺติ, เอวเมวโฆ มหาราช สติ อุปฺปชฺขมานา กุสลากุสลสาวชชานวชฺชหีนปณฺีต-กณฺห-สุกฺกสปฺปฏิภาเค รมเม อปิลापเตติ. อิเม จตฺตารो สติปฺภูจฺานา”ติ (มิลินฺทปญฺห. ๑๓/๓๖ สติลกฺขณปญฺห) วิตฺถาโร. อปิลापนรสา. กิจจวเสนเว หิสฺส เอตํ ลกฺขณํ เณรณ วุตฺตํ อสมฺโสมสรสา วา. โคจฺราภิมุข-ภาวปจฺจุปฺภูจฺานา. (อ.มุล.สพฺพาสวสุตฺต. ปฐมภาค. หน้า ๙๑)

ชื่อว่า **สติ** เพราะอรรถว่ ความระลึกเือง ๆ. ก็ สตินั้นน่ มีความเข้าไปตั้งไว้ ซึ่งอารมณ์มีประเภทที่ท้าวานแล้ว**เป็นลักษณะ**, หรือมีความทำอารมณ์ไม่ให้เลื่อนลอยเลอะเลือน **เป็นลักษณะ**,

(ความว่า การไม่ให้ลอยไป เหมือนอย่างน้ำเต้าในน้ำ หยุดอารมณ์
ไม่ให้สั่นไหว เหมือนอย่างหิน ชื่อว่า **ความระลึก** ได้แก่ การทำความ
ไม่หลงลืม ชื่อว่า ความทำอารมณ์ไม่ให้เลือนลอย, สัพพาสวสุตตฎีกา).

สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ ในมิลินทปัญหาว่า

“มหาบพิตร เหมือนอย่างว่า **ขุนคลัง** ของพระราชา ย่อมทำ
ทรัพย์สมบัติของพระราชาไม่ให้เลอะเลือนว่า “ข้าแต่มหาราชา
เงินมีประมาณเท่านี้, ทองมีประมาณเท่านี้, ทรัพย์สมบัติมีประมาณ
เท่านี้” ดังนี้ ฉันท, มหาบพิตร **สติ**ก็ฉันทนั้น เหมือนกันแล เมื่อเกิดขึ้นอยู่
ย่อมยังธรรมทั้งหลาย อันมีส่วนเปรียบกันคือ ที่เป็นกุศล อกุศล,
มีโทษ ไม่มีโทษ, เลว ประณีต, ดำ ขาว ไม่ให้เลอะเลือน. ความพิสดาร
ว่า สติปัญฐานมี ๔ เหล่านี้”

สตินั้น มีความทำอารมณ์ไม่ให้เลือนลอยเลอะเลือน เป็นกิจจรส.
จริงทีเดียว ลักษณะนั้น ของสตินั้น อันพระนาคเสนเถระ กล่าวไว้
ด้วยอำนาจกิจนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง มีการเป็นปฏิปักษ์ต่อความหลงลืม
เป็นกิจจรส.

สตินั้น มีภาวะมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีกายเป็นต้น **เป็นอาการปรากฏ.**

อรรถกถา สัพพาสวสูตร หน้า ๙๒

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

จตุสจจธมเม วิจิณาตติ **ธมมวิจโย.** โส ปน วิจยลกฺขโณ โสภา
สนรโส อสมโมหปจฺจุปฺภูจฺจาโน.

ชื่อว่า **ธัมมวิจยะ** เพราะอรรถว่า ย่อมพิจารณา ซึ่งสังขจรธรรม ๔.
ธัมมวิจยะนั้น มีการวิจัย **เป็นลักษณะ**.

มีภาวะที่ส่องสว่าง ซึ่งอารมณ์ คือภาวะที่กำจัดสัมโมหะ
ที่ปกปิดสภาวะตามความเป็นจริง ของธรรมทั้งหลาย **เป็นกิจจรส**
ดุจอาโลกะ ที่กำจัดอันธการ ในรัตติกาล.

มีการไม่หลงแม้ในอารมณ์เล็กน้อย **เป็นอาการปัจจุภูฐาน**
ดุจผู้ชี้ทางที่แม่นยำ แก่บุคคลผู้ไปสุ่ป่า.

วิริยสัมโพชฌงค์

วிரภาวโต วิริณา อีริยิตัพพโต จ **วิริยิ**. ตั ปคคหลกขณั
อุปตถมภนรสี อโนสีทนปัจจุภูฐานั.

ชื่อว่า **วิริยะ** เพราะเป็นเหตุ แห่งบุคคลผู้กล้า และ ชื่อว่า
วิริยะ เพราะพึงให้ดำเนินไป คือพึงให้เป็นไป โดยวิธี คือโดยอุบาย.

วิริยะนั้น มีภาวะที่ระคองไว้ ซึ่งสัมปยุตตธรรมทั้งหลายไม่ให้
ทอดถอย คือไม่ยอมให้ เพื่อจะตกไป ในฝ่ายโกสัชชะ **เป็นลักษณะ**.

มีการอุปถัมภ์คือมีการตามให้กำลัง แก่สหชาตธรรมทั้งหลาย
ไม่ให้เพื่อการตกไป ในฝ่ายโกสัชชะ **เป็นกิจจรส** เหมือนเรือนเก่า
ตั้งอยู่ด้วยเสา ค้ำจนไว้.

มีความไม่ทรุดจมลง โดยเป็นปฏิบัติข้ต่อความทรุดจมลงนั้น
เป็นอาการปัจจุภูฐาน.

ปีติสัมโพชฌงค์

ปีณยตีติ **ปีติ**. สา พรรณลกขณา ตุฏฺฐิจลกขณา วา กายจิตตานํ
ปีณนรสา เตสํเยว โอทคฺยปจฺจุปฺภูจฺจานา.

ชื่อว่า **ปีติ** เพราะอรรถว่า ย่อมทำกายและจิตให้เอิบอิม, หรือย่อม
ทำให้เจริญ. (**ปีณยตีติ** ตปฺเปติ, วทฺฺเตติ วา. สพฺพาสวสฺสุดตฺถิกฺกา
หน้า ๒๙๑)

ปีตินั้น มีการทำกายให้ซาบซ่าน ด้วยรูปอันประณีต **เป็นลักษณะ**
หรือ มีปีติ **เป็นลักษณะ**.

มีการทำกายและจิตให้เอิบอิม **เป็นกิจจรส**.

มีการฟูขึ้นแห่งกายและจิตเหล่านั้นนั้นแหละ **เป็นอาการ**
ปัจจุပ္ภูจฺจาน.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

กายจิตตทรณปสฺสมณโต **ปสฺสทฺธิ**. สา อุปสมลกขณา
กายจิตตทรณนิมฺมทฺทนรสา กายจิตตานํ อปริปนฺนทฺนภฺตสีติภาวปจ-
จุปฺภูจฺจานา.

ชื่อว่า **ปัสสัทธิ** เพราะความเข้าไปสงบซึ่งความเร่าร้อนแห่งกาย
คือ หมู่เจตสิกชั้น ๓ ชื่อว่า **กายปัสสัทธิ**. และความเข้าไปสงบ
ซึ่งความเร่าร้อนแห่งจิต ชื่อว่า **จิตตปัสสัทธิ**.

ปัสสัทธิ่นั้น มีภาวะที่เข้าไปสงบซึ่งความกระวนกระวายคือ
กิเลสทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยอุทธัจจะ ของเจตสิกชั้นธ ๓ และของจิต
เป็นลักษณะ.

มีการครอบงำ(อภิวาน)ซึ่งความกระวนกระวาย คือกิเลส
ทั้งหลาย ที่ยิ่งด้วยอุทธัจจะ ของเจตสิกชั้นธ ๓ และของจิต **เป็นกิจจรส.**

มีความเย็นที่เว้นจากความร่ำร้อนกระสับกระส่าย ของเจตสิก
ชั้นธ ๓ และของจิต **เป็นอาการปัจจุภูฐาน.**

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธานโต **สมาธิ.** โส อวิกเขปลกฺขโณ อวิสารลกฺขโณ วา
จิตตเจตสิกานํ สมปิณฺฑนโรโส จิตตภูจิติปัจจุภูฐานโน.

ชื่อว่า **สมาธิ** เพราะตั้งไว้สม่ำเสมอ ซึ่งจิต ในอารมณ์,
หรือตั้งไว้โดยชอบซึ่งจิต.

สมาธิ นั้น มีภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่าน หรือมีการยังสหชาตธรรมทั้งหลาย
ไม่ให้ฟุ้งซ่าน **เป็นลักษณะ.** หรือมีภาวะที่ไม่พล่านไปนั้นเที่ยวของตน
เป็นลักษณะ, พึงทราบว่าเป็นความตั้งอยู่ แห่งสมาธิจิต(โดยการสืบ
ต่อกัน) เหมือนความตั้งอยู่ แห่งประทับ ในสถานที่ไม่มีลม.

มีการรวบรวม ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย คือทำสัมปยุตตธรรม
ทั้งหลายไม่ให้กระจัดกระจายไป **เป็นกิจจรส** ดุจน้ำรวบรวมเครื่องจุ่ม
สำหรับอาบน้ำ.

มีความดำรงอยู่ที่สืบต่อกันแห่งจิต **เป็นอาการปัจจุภูฐาน.**

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

อชฌุเปกขนโต **อุเบกขา**. สา ปฏิสงฆานลกขณา สมวา
 หิตลกขณา วา อุนาริกตานิวารณรสา ปกขปาตุปจเจทรสา วา
 มชฌตตภาวปจจุปฏจานา.

ชื่อว่า **อุเบกขา** เพราะภาวะที่วางเฉย ในจิตและเจตสิกธรรม
 ทั้งหลายเหล่านั้น ที่เป็นไปสม่าเสมอกัน.

โพชฌงค์อุเบกขานั้น มีความเพ่งโดยสมควรคือเป็นกลาง
 ในสัมปยุตต-ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปสม่าเสมอกัน โดยเว้นจากสึนะและ
 อุธัจจะ **เป็นลักษณะ หรือ** มีภาวะที่ทำให้จิตและเจตสิกทั้งหลายให้เป็นไป
 สม่าเสมอกัน ในกิจทั้งหลายตามหน้าที่ของตน **เป็นลักษณะ**. จริงทีเดียว
 ตัตรมชฌตตตานี้ แม้กำลังเป็นไป โดยภาวะที่วางเฉย ก็ยอมทำ
 สัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปสม่าเสมอกัน ในกิจทั้งหลาย ตามหน้าที่
 ของตน เหมือนอย่างพระราชา แม้กำลังประทับนั่งนิ่งเฉย ก็ยอมทำการ
 ตัดสินอรรถคดี ที่ตั้งอยู่ในธรรมให้เป็นไป ในกิจทั้งหลาย ตามหน้าที่ของ
 พระองค์.

มีการห้าม ซึ่งความหย่อนและความยิ่ง ของจิตและเจตสิกทั้งหลาย
เป็นกิจจรส เพราะมีความเป็นไป แห่งความไม่หดหู่และความไม่ฟุ้งซ่าน
 เป็นปัจจัย **หรือ** มีการเข้าไปตัดขาด ซึ่งการตกไปในฝักฝ่าย อย่างนี้ว่า
 สัมปยุตตธรรมนี้ จงมีกิจที่ต่ำ, นี้จึงมีกิจที่เกินยิ่งกว่า **เป็นกิจจรส**.

มีความเป็นเหตุแห่งหมู่สัมปยุตตธรรมที่มีต้นคือสภาวะเป็นไปในท่ามกลางของฝ่ายที่ไม่สม่าเสมอกัน ๒ ฝ่าย คือความหดหู่และอุทัจจะที่ปรากฏ ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ที่กำลังเป็นไปสม่าเสมอกัน **เป็นอาการปัจจุภูฏฐาน.**

สาธารณปัจจัยของโพชฌงค์ทั้งปวง

ได้แก่ โยนิโส มนสิการ ดังที่ตรัสไว้ในโพชฌงค์สังยุตต์ อาหารสูตรว่า ตตถ โยนิโสมนสิการพหุทีกาโร, อยมาหาโร อนุปปนนสส วา สติสมโพชฌงคสส (ธมมวิจยสมโพชฌงคสส วีริยสมโพชฌงคสส ปีติสมโพชฌงคสส ปสสทิสสมโพชฌงคสส สมาธิสสมโพชฌงคสส อุกฺเขขาสมโพชฌงคสส) อนุปาทาย อนุปปนนสส วา สติสมโพชฌงคสส (ธมมวิจยสมโพชฌงคสส วีริยสมโพชฌงคสส ปีติสมโพชฌงคสส ปสสทิสสมโพชฌงคสส สมาธิสสมโพชฌงคสส อุกฺเขขาสมโพชฌงคสส) ภาวนาย ปาริปุริยา. (สํ. มหาวารวคค ๑๙/๒๓๒/๙๒-๔)

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในสติธรรมทั้งหลายก่อน ๆ อันเป็นที่ตั้ง (คือเป็นวิเสสการณะ)แก่สติสัมโพชฌงค์หลัง ๆ เหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ),

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในกุศลและอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น (ได้แก่มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจ สภาวสามัญญลักษณะปฏิเวธ ในกุศลและอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ ในกุศลทั้งหลายเป็นต้น),

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในธาตุ ๓ มีอารัมภธาตุ เป็นต้นเหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจการยังอารัมภธาตุ เป็นต้น ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ ในอารัมภธาตุ เป็นต้น),

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในปิตติธรรมทั้งหลายก่อน ๆ อันเป็นที่ตั้งแห่งปิตติสัมโพชฌงค์หลัง ๆ เหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่ยังปิตินั้นให้เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ)

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในกายปัสสัทธิจิตตปัสสัทธิเหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่เป็นไป ด้วยอำนาจการยังปัสสัทธิให้เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ),

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในสมณนิมิตเหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่เป็นไป ด้วยอำนาจการยังสมาธิให้เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ),

การกระทำใ้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ ในอุเบกขาธรรมทั้งหลายก่อน ๆ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์หลัง ๆ เหล่านั้น (ได้แก่ มนสิการที่เป็นไป ด้วยอำนาจการยังอุเบกขาให้เกิดขึ้นนั่นเอง ชื่อว่า โยนิโส มนสิการ),

นี้เป็นอาหารคือเป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้น ของสติสัมโพชฌงค์ (ัมมวิจยะ วีริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขาสัมโพชฌงค์) ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความให้เจริญคือเพื่อความให้บริบูรณ์ ของสติสัมโพชฌงค์ (ัมมวิจยะ วีริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขาสัมโพชฌงค์) ที่เกิดขึ้นแล้ว.

ส่วน ปัจจัยทั้งปวง มีปัจจัยของสติ มี ๔ ประการ, ปัจจัยของ
ฉัมมวิจยะ มี ๗ ประการ เป็นต้นเหล่านี้ ที่มาในอัฐกถาทิ้งหลาย
เป็นอสาธารณปัจจัย.

สุรพงศ์ เทพสุธา

ชมรมไฝ่ธรรมวันพุธ

(๑๐/ก.ย./๕๕)